

The background of the cover is white and features several thick, colorful lines in red, teal, orange, pink, and yellow-green. These lines are arranged in a complex, overlapping pattern that suggests a network or a map. A prominent red line starts at the top left, curves downwards, and then loops back up towards the center. Other lines are more linear, crossing each other at various points. Two small white dots are placed on the red line: one near the top left and another near the bottom left.

Бунтівні міста

Від права на місто
до міської революції

Девід Гарві

David Harvey

REBEL CITIES

From the Right to the City
to the Urban Revolution

Verso

London • New York • 2012

Девід Гарві

БУНТІВНІ МІСТА

Від права на місто
до міської революції

Медуза
Київ • 2021

ISBN 978-617-502-142-2

Девід Гарві
БУНТІВНІ МІСТА
Від права на місто до міської революції

Переклад: В'ячеслав Циба
Наукова редакція: Альона Ляшева
Літературна редакція: Марина Александрович [smalta.pro]
Дизайн і верстка: Микола Леонович [smalta.pro]

■■■ HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
київ

За підтримки Фонду ім. Гайнріха Бьолля,
Бюро Київ – Україна

Переклад здійснено завдяки програмі підтримки перекладів
імені Пауля Целана при фінансуванні Інституту гуманітарних
наук (Відень) та ERSTE Foundation (Відень)

Translation made possible with the support of the Paul Celan
Translation Program, sponsored by the *Institute for Human
Sciences*, Vienna, and ERSTE Foundation, Vienna

Institut für die Wissenschaften vom Menschen
Institute for Human Sciences

ERSTE Stiftung

Медуза – видавничий проект, booksmedusa@gmail.com
Видано: ФОП Міщенко Катерина Олександрівна
у співпраці з ТОВ «Видавничий Дім «Аванпост-Прим»,
Свідоцтво ДК №5152 від 19.07.2016.

© 2012 Verso
© 2020 В'ячеслав Циба, переклад
© 2020 Альона Ляшева, передмова до українського видання

Всі права застережено.

Зміст

- 7 Передмова до українського видання
Альона Ляшева
- 17 Передмова: Концепція Анрі Лефевра

Частина 1

Право на місто

- 33 Право на місто
- 67 Урбаністичні витоки криз капіталізму
- 126 Творення спільного в місті
- 159 Мистецтво ренти

Частина 2

Бунтівні міста

- 197 Повернути місто для
боротьби з капіталізмом
- 255 Лондон 2011: Дикий капіталізм
вирвався на волю
- 259 Оссуру Wall Street: День відплати
для партії Волл-стріт
- 268 Подяки
- 269 Примітки
- 287 Предметно-іменний показник

Дельфіні та іншим випусникам і випускницям з усього світу

Дорогі випускники та випускниці!

Вітаю вас з успішним завершенням навчання в університеті та з початком нового етапу життя.

Ваше навчання було наполегливим і плідним, і ви отримали цінні знання та навички, які допоможуть вам у майбутньому.

Ваша працьовитість та наполегливість були прикладом для всіх, і я впевнений, що ви досягнете великих успіхів у своїй кар'єрі та житті.

Не забувайте про свої цінності та принципи, які ви вивчили в університеті, і використовуйте їх як опору в будь-яких ситуаціях.

Ваша освіта не закінчується сьогодні, вона продовжується протягом усього життя.

Вірю, що ви будете успішними та щасливими, і що ви завжди будете горді своїм навчанням в університеті.

З повагою та вірою в ваше майбутнє,
[Ім'я та прізвище]

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Книга, яку ви тримаєте в руках, стала узагальненням багаторічної роботи антрополога і географа Девіда Гарві. У ній зібрано концепти та ідеї, що змінили, ба навіть перевиналишли дослідження міст. Ключовим поняттям цієї роботи стало «право на місто». Не випадково саме у 2012-му виходить книга, у назві якої є корінь «бунт». Світова економічна криза 2008 року стала поштовхом для багатьох самоорганізованих протестних рухів, найгучнішим з яких, принаймні у країнах Заходу, був «Захопи Волл-стріт». Намагаючись пояснити причини і наслідки революційних подій нульових, Гарві актуалізує поняття, запропоноване ще пів століття тому філософом Анрі Лефевром. Що ж таке право на місто і чому вже більше 50 років воно звучить і далі – у текстах про міста та на вулицях міст?

Для відповіді на це питання Лефевр і Гарві пропонують тезу про те, що місто виникає і розвивається завдяки людям – нашій щоденній праці, буденним практикам, завдяки спільному, яке ми творимо у просторі й через яке створюємо простір. З одного боку, ця теза є доволі очевидною – хто ж як не містяни разом творять місто? Але з іншого боку – і це є ключовою точкою критики для дослідників, – капіталістична ідеологія наголошує на приватній власності на місто, на приватній власності на простір та житло, на підприємства й університети, лікарні, транспорт, на уніфікації нашої буденності до «правильної», однозначної, не різноманітної. Саме такі два бачення міста вказують на конфлікт навколо права на місто.

Але чому право на місто, а не якась інше, є таким важливим? Бо це право не може бути індивідуальним. Воно може здійснюватися лише колективно. А бачення цього права як права конкретного містянина і містянки чи групи містян руйнує місто і нівелює це право як таке. Якщо тканину міста розривати на шматочки, приватизуючи й індивідуалізуючи, то від неї нічого не залишиться. А саме ця тканина поєднує собою всі групи містян і містянок, як сильно б не відрізнялися їхні досвіди. Місто є соціальним та фізичним простором, у якому переплітаються конфлікти за соціально-економічні та символічні блага – виборюється право на гідну працю чи то гендерну рівність. Тому боротьба за право на місто пов'язана з усім комплексом інших прав.

Концепт права на місто є одночасно і радикальною критикою капіталістичної урбанізації, і гнучким аналітичним інструментом. Оскільки мова йде про процес, про конфлікт за це право, що виникає як у буденній сварці між велосипедистом і водієм «Лексуса», так і у ході масових акцій протесту, які детально відрефлексовано в цій книжці. І кожен з таких конфліктів ніби перетягує канат від права приватної власності до права колективно розпоряджатися міським спільним.

Отже, ідея права на місто є центральною у «Бунтівних містах». Але ця концепція є частиною теорії радикальної географії, критичної традиції дослідження простору, що його концептуалізували Гарві та його соратники. Для глибшого розуміння контексту, в якому виникла книга, я б хотіла звернутися до витоків і майбутнього цієї школи.

Девід Гарві був далеко не першим, хто звернув увагу на те, що капіталістичний розвиток не лише несправедливо структурує соціальні відносини, а докорінно змінює простір на різних рівнях – глобальному, регіональному, міському; що соціальне і просторове нерозривно пов'язані. Однією з перших про механізми акумуляції капіталу в просторі теоретизує Роза Люксембург, зокрема аналізуючи глобальні нерівності. Відтоді простір стає важливою категорією для багатьох критичних концепцій, але у 1970-х роках покоління науковців, до якого належить Гарві, стикається з новими реаліями, а саме зі стрімкою урбанізацією та поглибленням і примноженням нерівностей у посткризовому світі. Перед ними стоїть низка викликів. Як пояснити вплив деіндустріалізації на західні міста? Яким чином трансформує міста неоліберальний порядок денний, приватизація спільних благ, зокрема житла, комерціалізація простору? Як у нових умовах буде здійснюватися міське управління? Відповіді на ці й інші питання у своїх роботах пропонують Дорін Мессі, Едвард Соджа, Ніл Сміт, Нейл Бреннер, Пітер Маркузе та інші. Вони створюють та розвивають поняття просторової справедливості, просторових ідентичностей, витіснення і сегрегації, права на житло, переплітають гендерну і міську проблематики.

Світ продовжує змінюватися, тому і дослідники та дослідниці аналізують усе нові соціально-просторові процеси. В останнє десятиліття, після глобальної фінансової кризи 2008 року, мабуть, найактуальнішою темою для цієї школи є питання фінансиалізації. Мова йде про процес (його коротко описує й Гарві) зростання впливу фінансових

інституцій на розвиток міста, зокрема житла. Ще у своїй класичній статті 1987 року «Міський процес за капіталізму» Гарві показує, що міський розвиток часто відбувається не задля задоволення потреб містян і містянок, а задля задоволення постійної необхідності в інвестуванні капіталу, зокрема у простір і нерухомість. На сучасному етапі капіталізму, на думку критичних географів і соціологів, міський розвиток стає побічним симптомом функціонування фінансових ринків. Тобто не іпотечний ринок розвивається, щоб забезпечувати громадян житлом, а навпаки – житло будують, щоб розвивався іпотечний ринок. Це і призводить до таких криз, як криза 2008 року.

Розглянемо український приклад для пояснення цього процесу. На початку 2000-х в Україні активно розвивається фінансова сфера, банки стають продовженням фінансово-промислових груп, що утворилися після приватизації 1990-х. Згодом на ринок нерухомості заходить іноземний фінансовий капітал, завдяки цьому зростає доступність іпотечного кредитування, можна навіть сказати, що через це з'являється ринок споживчого кредитування, зокрема іпотечного. Як наслідок, зростає купівельна спроможність, а за нею і ціни. Коли «бульбашка» лускає, всі ризики за спекулятивні механізми опиняються на плечах громадян, які мають повертати доларові кредити. Історії про те, як важко віддати доларовий кредит, коли гривня впала, багато з нас чули. Але крім накопичення заборгованості населення, банків та державного бюджету, цей процес мав наслідком і радикальну зміну в траєкторії розвитку великих українських міст. Вливання капіталу в нерухомість

спричинює активне міське зростання, епіцентром якого стає Київ. Але ріст, яким керує очікування прибутків, призводить до поглиблення житлових нерівностей, перетворення простору міста на майданчик для конкуренції забудовників, на додачу закріплює ідею того, що простір і житло є фінансовими активами, а не спільним благом чи особистою домівкою.

Соціальні проблеми на кшталт фінансиалізації простору і житла широко висвітлювало багато науковців з когорти радикальних географів. Але імена провідних дослідників цієї галузі досі переважно залишаються західноєвропейськими. Тому один із викликів у дослідженні міської проблематики – це глобалізація теорії. Для вивчення міських процесів ця проблема стоїть дуже гостро, адже емпіричною базою для узагальнень виступає локальне. І це локальне дуже сильно різниться, особливо в просторовому його вияві у Нью-Йорку та Києві. Внаслідок цього застосування теорій, що їх було створено для міст Західної Європи чи Північної Америки, є майже чи взагалі неможливим для пострадянського чи латиноамериканського контекстів. Наприклад, дебати навколо використання поняття сегрегації для українського контексту вказують на цю проблему. Міста країн Заходу останні десятиліття стикаються із сильними процесами соціально-просторової сегрегації, що великою мірою є наслідком розшарування на ринку оренди і відповідно витіснення робітничого класу в «гірші» й більш віддалені райони. В пострадянському контексті, де масова приватизація закріпила місця проживання людей, сегрегація може набувати кардинально інших виявів, як-от заґратованих спільнот новозбудованих житлових комплексів

Але чому право на місто, а не якась інше, є таким важливим? Бо це право не може бути індивідуальним. Воно може здійснюватися лише колективно. А бачення цього права як права конкретного містянина і містянки чи групи містян руйнує місто і нівелює це право як таке. Якщо тканину міста розривати на шматочки, приватизуючи й індивідуалізуючи, то від неї нічого не залишиться. А саме ця тканина поєднує собою всі групи містян і містянок, як сильно б не відрізнялися їхні досвіди. Місто є соціальним та фізичним простором, у якому переплітаються конфлікти за соціально-економічні та символічні блага – виборюється право на гідну працю чи то гендерну рівність. Тому боротьба за право на місто пов'язана з усім комплексом інших прав.

Концепт права на місто є одночасно і радикальною критикою капіталістичної урбанізації, і гнучким аналітичним інструментом. Оскільки мова йде про процес, про конфлікт за це право, що виникає як у буденній сварці між велосипедистом і водієм «Лексуса», так і у ході масових акцій протесту, які детально відрефлексовано в цій книжці. І кожен з таких конфліктів ніби перетягує канат від права приватної власності до права колективно розпоряджатися міським спільним.

Отже, ідея права на місто є центральною у «Бунтівних містах». Але ця концепція є частиною теорії радикальної географії, критичної традиції дослідження простору, що його концептуалізували Гарві та його соратники. Для глибшого розуміння контексту, в якому виникла книга, я б хотіла звернутися до витоків і майбутнього цієї школи.

Девід Гарві був далеко не першим, хто звернув увагу на те, що капіталістичний розвиток не лише несправедливо структурує соціальні відносини, а докорінно змінює простір на різних рівнях – глобальному, регіональному, міському; що соціальне і просторове нерозривно пов'язані. Однією з перших про механізми акумуляції капіталу в просторі теоретизує Роза Люксембург, зокрема аналізуючи глобальні нерівності. Відтоді простір стає важливою категорією для багатьох критичних концепцій, але у 1970-х роках покоління науковців, до якого належить Гарві, стикається з новими реаліями, а саме зі стрімкою урбанізацією та поглибленням і примноженням нерівностей у посткризовому світі. Перед ними стоїть низка викликів. Як пояснити вплив деіндустріалізації на західні міста? Яким чином трансформує міста неоліберальний порядок денний, приватизація спільних благ, зокрема житла, комерціалізація простору? Як у нових умовах буде здійснюватися міське управління? Відповіді на ці й інші питання у своїх роботах пропонують Дорін Мессі, Едвард Соджа, Ніл Сміт, Нейл Бреннер, Пітер Маркузе та інші. Вони створюють та розвивають поняття просторової справедливості, просторових ідентичностей, витіснення і сегрегації, права на житло, переплітають гендерну і міську проблематики.

Світ продовжує змінюватися, тому і дослідники та дослідниці аналізують усе нові соціально-просторові процеси. В останнє десятиліття, після глобальної фінансової кризи 2008 року, мабуть, найактуальнішою темою для цієї школи є питання фінансиалізації. Мова йде про процес (його коротко описує й Гарві) зростання впливу фінансових

поряд із застарілим радянським типовим житлом. Через це часто можна почути, що в українських містах сегрегації немає. Звичайно ж, у нас немає сегрегації американського гатунку. І бути не може! Історія наших міст дуже різна. Чи «наша» сегрегація якась неправильна? Звісно ж, ні. Річ у тому, що наші міста менше досліджено, тому коли чуєш слово «сегрегація», то на думку спадає мапа чорних, латино і білих районів умовного Чикаго, а не хаотичність балконів у спальному районі Києва. І це хороша новина для тих, кому ця книга потрапила до рук. В українських дослідників і дослідниць, активістів і активісток, журналістів і журналісток велике поле для роботи, для дуже важливої роботи. Дослідження місцевого контексту допоможе не лише краще зрозуміти, що та чому відбувається у наших містах, але й збагатити наявну теорію додатковим знанням.

На шляху глобалізації знання переклади – це надзвичайно важливо. В останні роки можемо спостерігати дедалі більше перекладів «класики» літератури про місто: Ен Гел, Джейн Джейкобз, а тепер і Девід Гарві заговорили з читачем українською. Такі переклади – це важливий крок у дискусіях про право на місто та міський розвиток, які є відносно новими, а проте дуже активними для українського суспільного життя. Але чому ж переклади з'являються саме зараз? Уже більше десятиліття можемо спостерігати, як на місцях розвиваються міські ініціативи та рухи. І поступово цей розвиток впирається у загальніший рівень – національний чи навіть глобальний. Саме тому зараз саме час звернутися до теорії, адже лише так можна переосмислити практику. Чим же «Бунтівні міста» – книга, написана не

про український і навіть не про східноєвропейський контекст, – може бути цікавою українському читачеві? І чи зможе вона допомогти у поступі до права на українські міста?

Автор викладає низку концепцій, які аналізують глобальні процеси урбанізації. Наприклад, Гарві звертає пильну увагу на кризу як на неминучий етап капіталістичної урбанізації. Він пояснює, що іманентність криз є наслідком постійного накопичення капіталу через експлуатацію не лише людей, а й природних ресурсів та простору. Міста ж стають місцем розгортання цих криз, адже саме в містах і «осідає» накопичений капітал. Кожна наступна криза призводить до витіснення, сегрегації та накопичення боргів, збільшує нерівності. І такі тенденції є глобальними попри те, що у кожному регіоні мають свої локальні соціальні і просторові вияви.

Перспектива, яку пропонує дослідник, дає можливість поглянути на кожне сучасне місто як на простір конфлікту: класового, гендерного, етнічного та врешті-решт політичного. І що важливо для українських реалій – ця оптика підважує популістські методології трактування міських проблем, що є такими поширеними в українській політиці. Кампанії кандидатів і кандидаток до міських органів влади часто майорять поясненнями негараздів чи то корупцією, чи то протиставленням «поганих» пострадянських реалій «правильним» західним. У «Бунтівних містах» знаходимо інше трактування. Гарві наголошує, що місто формувалося як колективний простір і час, а саме тому приватизація простору та використання його для накопичення не може не викликати протиріч.

Але Гарві пропонує і альтернативу; ба більше, він аргументує, чому ця альтернатива може і має з'явитися саме у сучасному місті. В останніх розділах книги автор піднімає питання спротиву руйнації колективного у містах. І що цікаво, мова йде аж ніяк не про локальну боротьбу за конкретні простори. Альтернатива у боротьбі, що поєднує питання, які нібито прямо не стосуються міських проблем. Це питання доступності природних ресурсів, питання гендерної рівності, антирасизму, зрештою питання, кому належить влада. Саме так Гарві актуалізує ідею, ключову для розуміння міських процесів, ідею про те, що міське – це суспільне, а суспільне – це міське.

Досвіди українських міст лише підтверджують, що боротьба за спільне у місті охоплює проблематику, яка виходить за межі боротьби за простір. Як приклад наведу кілька історій про право на місто зі Львова. У 2014 році Левандівський парк та кінотеатр «Супутник» опинилися під загрозою забудови багатопверхівкою. Міська влада, як часто буває у таких випадках, сприяла планам трансформувати простір. Але завдяки зусиллям місцевої громади та громадських організацій цей простір вдалося залишити вільним та почати розвивати в колективних інтересах. Наразі парк є зоною дозвілля, а кінотеатр зусиллями місцевої громади функціонує як культурний центр. Право на простір стало правом на культурне життя громади, на спілкування та відпочинок. Але не лише такий вияв може мати право на місто. Влітку 2020 року профспілці медиків, клієнтам стоматологічної клініки та громадській організації «Народна дія», що займається міськими проблемами, вдалося захистити 3-тю комунальну стоматологічну лікарню.

Міська рада планувала закрити заклад, приєднавши його до іншого, а відповідно і звільнити приміщення в активному районі міста. Плани щодо подальшого використання простору не оприлюднювалися, але для активістів було очевидно, що простір комерціалізується. Адже саме це відбувається з іншими будівлями у привабливих для бізнесу частинах міста. Наразі клініка функціонує як комунальна та приймає й далі пацієнтів на некомерційній основі. Право на місто стало правом на доступну медицину. Зв'язок між правом на місто і гендерною рівністю щороку проговорюється на маршах «Поверни собі ніч». Феміністична спільнота Львова звертає увагу на небезпеку, що з нею щодня стикаються жінки у міському просторі. Так відбувається, бо колективні блага, як освітлення вулиць чи інфраструктура для зручного пересування з дитячими візочками, виступають менш важливими порівняно з інтересами забудовників. Це лише декілька прикладів боротьби одного українського міста. Схожа динаміка спостерігається не лише у Львові. І вже зараз творить візію альтернативи для наших міст та нашого життя в них. У боротьбі за право на місто немає маленьких або великих революцій. Нехай рух «Захопи Волл-стріт», що його святкує Гарві у цій книзі, і не змінив світ докорінно, але він дав поштовх до низки протестних рухів, що наразі продовжують перетягувати канат у сутичці зі статусом кво. Так само й активісти міських ініціатив в Україні часто апелюють до досвіду, який здобули під час Майдану. Виборювання права на місто – це довгий процес, і він триває тут і зараз.

Наостанок хочу наголосити, що ідеї та аналіз Гарві є важливим, але далеко не вичерпним кроком

до відповіді на питання, що робити з українськими містами. А давати відповіді на такі питання – яку житлову політику впроваджувати, яким чином створювати комфортні й безпечні простори, що робити з деіндустріалізованими просторами – доведеться нам самим, українським активістам і активісткам через винайдення і перевинайдення механізмів самоорганізації і захисту своїх прав, дослідникам і дослідницям через пильний емпіричний аналіз локального контексту та громадянам і громадянкам через активну участь у творенні майбутнього міст, нашого спільного майбутнього.

Альона Ляшева, соціологиня,
дослідниця міської проблематики
Львів, грудень 2020 року

ПЕРЕДМОВА: КОНЦЕПЦІЯ АНРІ ЛЕФЕВРА

Якось у Парижі в середині 1970-х я пройшов повз плакат, повішений екологістами – поширеним у житлових кварталах радикальним рухом, спрямованим на формування уважнішого до екології способу життя в місті. На плакаті було зображено альтернативне бачення міста. То була химерна картина старого Парижа, оживлена життям кварталів, з квітами на балконах, заповненими людом і дітлахами площами, відкритими до всього світу крамничками і майстернями, розмаїттям кав'ярень, грайливими фонтанами, людьми, котрі повсюди насолоджуються набережними й громадськими садами (а може, все це вигадка моєї пам'яті?) – явний час насолоди від спілкування й паління люльки (тоді ще не демонізована звичка, в чому я пересвідчився на власному досвіді, коли прийшов на зустріч у густо задимлену квартиру в кварталі, заселеному екологістами). Той плакат мені сподобався, але з часом він так пошарпався і порвався, що я мусив, на свій превеликий жаль, викинути його. Як же я хотів би мати його знову! Варто було б його надрукувати ще.

Контраст із новим Парижем, що поставав, загрожуючи поглинути старий, був разючим. Висотні споруди-«гіганти» навколо площі Італії загрожували вдертися у старе місто й загарбати його в тісні обійми хмарочоса «Вежа Монпарнас». Спроектована автострада, що спускалася до лівого берега Сени, бездушні багатоповерхівки – соціальне житло (ашелем) у 13 окрузі та в передмістях, монополізована товаризація на вулицях, виразний занепад колись жвавого життя

в кварталі Марс, що вирувало довкола невеликих крамничок, занедбані будівлі Бельвіля, фантастична архітектура площі Вогезів, розділена вулицями. Якось я натрапив на карикатуру (авторства Бательє). На ній комбайн руйнує старі паризькі квартали, поглинаючи їх, і лишає натомість акуратний ряд висотних ашелемів. У своїй книзі «Стан постмодерну» я зробив цю карикатуру головною ілюстрацією.

Від початку 1960-х Париж переживав гостру екзистенційну кризу. Старе більше не могло лишитися таким, як було, а нове скидалося на щось надто жакливе, бездушне й не гідне милування. Фільм Жана-Люка Годара «Дві або три речі, які я про неї знаю» (1967) прекрасно передає гостроту того моменту. Він змальовує життя заміжніх матерів, які щодня займаються проституцією як з нудьги, так і з потреби в грошах, на тлі навали американських корпорацій на Париж, війни у В'єтнамі (колись справа французів, яку згодом перебрали до своїх рук американці), будівельного буму автострад і багатоповерхівок, появи бездумного споживацтва на паризьких вулицях і в супермаркетах. А втім, філософський прийом Годара – такий собі глумливо-тужливий вітгенштайніанський провісник постмодернізму, в якому ані індивід, ані суспільство не можуть втримати балансу, – був мені не до вподоби.

Саме того року (1967) Анрі Лефевр написав свою основоположну статтю «Право на місто». Він стверджував, що це право є водночас і криком про допомогу, і вимогою. Крик був реакцією на екзистенційний біль кризи згасання повсякденності в місті. Вимога була, напевно, велінням сміливо поглянути на цю кризу й витворити альтернативне міське

життя – не настільки відчужене, більш осмислене і невимушене, але, як і завжди в Лефевра, суперечливе і діалектичне, відкрите до становлення, до зустрічей (водночас лячних та приемних) і постійного прагнення до незнаної досі новизни¹.

Ми, вчені, достатньо досвідчені в реконструюванні генеалогії ідей. Тож можемо взяти тогочасні твори Лефевра й розкопати в них щось від Гайдегера, щось від Ніцше, а ще щось від Фур'є, критику між рядків Альтюссера та Фуко і, ясна річ, остаточне обрамлення, дане Марксом. Той факт, що статтю Лефевр написав до столітньої річниці виходу в світ першого тому «Капіталу», вартий згадки бодай тому, що, як ми побачимо далі, ця стаття мала певне політичне значення. Але ми, вчені, зазвичай забуваємо про роль, яку відіграє чутливість, що формується на вулицях навколо нас; про неминуче відчуття втрати, зумовлене руйнаціями, коли перебудовуються цілі житлові квартали (на кшталт Ле-Аль) або виростають ніби нізвідки *grands ensembles* паралельно з піднесенням чи роздратуванням спровокованих ними вуличних демонстрацій; про сподівання, котрі затаюються, щойно групи іммігрантів повертають життя своєму кварталу (ці чудові в'єтнамські ресторани посеред ашелемів у 13-му окрузі), або про зневіру, викликану похмурим розпачем маргіналізації, репресіями поліції та незайнятою молоддю, покинутою напризволяще у всеохопній нудьзі через зростання безробіття і занедбаність у бездушних передмістях, що, зрештою, перетворюються на місця бурхливих заворушень.

Я певен, що Лефевр глибоко відчував усе це – і не лише через своє попереднє захоплення

ситуаціоністами та їхньою відданістю ідеї психогеографії міста, досвіду міського *dérive* на прикладі Парижа, а також схильністю до вистави. Просто вийти на прогулянку зі своєї квартири на вулицю Рамбюто було для нього цілком достатньо, щоб усі його чуття загострилися до краю. Думаю, саме тому вкрай важливо, що текст «Право на місто» було написано до «Вторгнення» (так Лефевр згодом назвав його), до Травня 1968-го. В його есеї [*L'Irruption à Nanterre au sommet*] описано ситуацію, в якій таке вторгнення було не тільки можливим, а й майже неминучим (сам Лефевр скромно долучився до подій у Нантері). А втім, міське підґрунтя цього руху 1968 року залишається переважно недослідженою темою в подальшій характеристиці тих подій. Припускаю, що тодішні міські суспільні рухи, приміром, екологів, влилися в той бунт і посприяли формуванню політичних і культурних вимог, якщо не явно, то бодай опосередковано. Я також припускаю, щоправда, не маючи жодних доказів, що культурні перетворення в міському житті, що відбулися слідом за тими подіями, позаяк неприхований капіталізм маскувався під товарний фетишизм, нішевий маркетинг і міський культурний консьюмеризм, зіграли зовсім не безневинну роль в умиротворенні 1968-го (так, наприклад, газета *Libération*, заснована Жаном-Полем Сартром та іншими, від середини 1970-х поступово перейшла на позиції культурного радикалізму й індивідуалізму, поміркованості в політичному сенсі, якщо не опозиційності до послідовних лівих та політики лівого колективізму).

Я наголошую на цих моментах, адже якщо ідея права на місто пережила певне відродження (а це

відбулося за останнє десятиліття), тоді вона не є інтелектуальною спадщиною Лефевра, до якої нам слід звертатися за поясненням (хай би якою важливою була ця спадщина). Те, що відбулося на вулицях, у самих міських соціальних рухах, є набагато важливішим. І як великий діалектик та постійний критик міського повсякдення Лефевр із цим, либонь, погодився б. Наприклад, той факт, що дивна колізія між неолібералізацією та демократизацією у Бразилії в 1990-х призвела до змін у конституції Бразилії 2001 року, які гарантували, що в просуванні демократизації право на місто має приписуватися силі й значущості міських суспільних рухів, зокрема в питанні про житло. Той факт, що ці конституційні зміни допомогли зміцнити й покращити активне значення поняття «бунтарської громадянськості» (як це назвав Джеймс Голстон), не має нічого спільного зі спадщиною Лефевра, але великою мірою стосується безперестанної боротьби тих, хто домагається формування якості міського повсякдення². І той факт, що заходи на кшталт «громадського бюджету», в якому пересічні містяни беруть безпосередню участь у розподілі муніципального бюджету шляхом демократичного ухвалення рішень, став таким наснажливим, бо пов'язаний з багатьма тими, хто шукає певної реакції у відповідь на жорсткий неоліберальний міжнародний капіталізм, який з початку 1990-х посилив свій наступ на якість повсякденного життя. Не дивно, що цю модель було розроблено в бразильському Порту-Алегрі, місці проведення Всесвітнього соціального форуму.

Ось інший приклад: у червні 2007 року на Загальноамериканський соціальний форум в Атланті (США)

зібралися суспільні рухи всіх гатунків, почасти натхненні звершеннями міських соціальних рухів у Бразилії, і вирішили сформувати Національний альянс права на місто (з активними філіями в таких містах, як Нью-Йорк і Лос-Анджелес), навряд чи знаючи про Лефевра. Їхні активісти після багаторічної боротьби за розв'язання своїх окремих проблем (бездомності, джентрифікації й виселення, криміналізації бідних і меншин тощо) кожен сам для себе вирішили, що боротьба за місто в цілому окреслила їхні окремі напрямки боротьби. Вони вважали, що разом їм буде легше змінити стан справ. І якщо повсюди існує чимало подібних рухів, то не просто через віру в ідеї Лефевра, а якраз тому, що ідеї Лефевра, так само як і їхні, спочатку зародилися на вулицях і в кварталах міст, що занепадають. Так, у нещодавніх публікаціях рухи за право на місто (хай і різної спрямованості) вважаються активними в десятках міст по всьому світу³.

Тож погодьмося: первинно ідея права на місто не виникає внаслідок різноманітних інтелектуальних захоплень і примх (хоча, як ми знаємо, їх і чимало). Вона виникає спершу на вулицях, у житлових кварталах як крик про допомогу й підтримку пригноблених у часи відчаю. А як же вчені та інтелектуали (і органічні, й традиційні в термінології Грамші) реагують на цей крик і вимогу? І саме тут корисно дізнатися, як на них зреагував Лефевр: не тому, що його реакція дає нам план дій (наша ситуація дуже відрізняється від ситуації 1960-х, а вулиці Мумбая, Лос-Анджелеса, Сан-Паулу і Йоганнесбурга дуже відрізняються від паризьких вулиць), а тому, що його діалектичний метод іманентного критичного

дослідження може надихнути нас на модель можливої відповіді на цей крик і вимогу.

Лефевр чудово розумів, надто ж після свого дослідження «Паризька комуна», надрукованого 1965 року (до цієї праці його певною мірою підштовхнули тези ситуаціоністів на цю тему), що революційні рухи часто, якщо не завжди, охоплюють усе місто. Це відразу роз'єднало його з Комуністичною партією, котра вважала, що саме заводський пролетаріат був авангардною силою революційних змін. Відзначаючи столітню річницю з часу публікації Марксового «Капіталу» своїм есеєм «Право на місто», Лефевр навмисно додав провокативності традиційній марксистській думці, яка ніколи не надавала в революційній стратегії великого значення місту попри те, що міфологізувала Паризьку комуна як головну подію своєї історії.

Покликаючись у своєму тексті на «робітничий клас» як агента революційних змін, Лефевр неявно припускає, що революційний робітничий клас формувався з міських, а не виключно заводських робітників. Це, як зауважив він згодом, зовсім інший тип класоутворення – розрізнений і розділений, розмаїтий у своїх цілях і потребах, нерідко мобільний, неорганізований та плинний, а не монолітний. Це теза, з якою я завжди був згоден (ще до того, як прочитав Лефевра), а подальші праці з соціології міста (особливо Мануеля Кастельса – одного з колишніх, хоча й заблудлих учнів Лефевра) посилили цю ідею. Але досі багатьом традиційним лівим складно розібратися з революційним потенціалом міських суспільних рухів. Їх зазвичай ігнорують як прості реформістські спроби вирішити конкретні (а не

системні) проблеми, а отже, не вважають ані революційними, ані по-справжньому класовими рухами.

Отже, є певна тяглість між ситуаціоністською полемікою Лефевра та працями тих із нас, хто намагається розглядати право на місто з революційної, а не реформістської перспективи. У кожному разі, логіка, що визначила позицію Лефевра, у наш час активізувалася. У більшій частині капіталістичного світу заводи або зникли, або їхня кількість настільки скоротилася, що класичний промисловий робітничий клас зменшився в десятки разів. Важлива праця із забезпечення та збереження повсякденного життя в місті щораз більше та дедалі частіше буває небезпечною, часто неорганізованою та низькооплачуваною працею на неповний робочий день. Так званий «прекаріат» замінив традиційний «пролетаріат». Якщо в наш час і має бути якийсь революційний рух, принаймні в нашій частині світу (а не в Китаї, що переживає індустріалізацію), то мусимо зважати на проблематичний і неорганізований «прекаріат». Те, як ці розрізнені групи можуть самоорганізуватися в революційну силу, — велика політична проблема. І частина завдання полягає в тім, щоб зрозуміти витоки й природу їхніх криків про допомогу і вимог.

Я не певен, як Лефевр відреагував би на концепцію, представлену плакатом екологів. Як і мене, його, мабуть, насмішила б така концепція, одначе Лефеврові тези про місто — від статті «Право на місто» до його книжки «Міська революція» (1970) — дозволяють припустити, що він узявся б критикувати ностальгійність за урбанізмом, якого ніколи не існувало. Адже головний висновок Лефевра, з яким я би погодився, полягав у тім, що місто, яке ми колись

знали й уявляли собі, швидко зникало і що його годі відтворити, але я стверджую цей висновок ще рішучіше, позаяк Лефевра не дуже обходили гнітючі умови життя мас у кількох улюблених ним містах минулого (у тосканських містах доби Італійського Відродження). Він також не приділяє уваги тому фактові, що в 1945 році більшість парижан жили в квартирах без водопостачання, в жалюгідних умовах (вони мерзли взимку й задихалися від спеки влітку), у зруйнованих кварталах, і що з цим щось треба було робити, і принаймні протягом 1960-х щось таки було зроблено для виправлення такого становища. Проблема полягала в тому, що зміни відбулися бюрократичним шляхом, їх впровадила французька дирижистська держава (*dirigiste state*) без залучення демократичних каналів чи бодай децимі творчої уяви – і це назавжди закріпило відносини, ґрунтовані на класових привілеях і домінуванні, в самому фізичному ландшафті Парижа.

Лефевр, крім того, помітив, що зв'язок між міським і сільським – або, як полюбляють казати британці, між селом і містом – докорінно змінився; що традиційне селянство зникло, а село урбанізувалося, хоча й у спосіб, який запропонував новий консьюмеристський підхід щодо природи (від вихідних і дозвілля на селі до засаджених деревами передмість, що розростаються), а також капіталістичний, продуктивістський підхід до постачання сільськогосподарських товарів на міські ринки, що відрізнялося від самодостатнього селянського господарства. До того ж він передбачив, що цей процес «ставав глобальним» і що за таких умов питання про право на місто (витлумачене як щось особливе або

щось, чому можна дати визначення) мало поступитися місцем менш визначеному питанню про право на повсякдення в місті, що пізніше синтезувалося в його думці в більш загальне питання про право на «Виробництво простору» (1974).

Зникнення поділу на місто й село відбувалося в світі різними темпами, проте немає сумнівів, що це відповідало тенденції, яку передбачив Лефевр. Теперішня стрімка урбанізація Китаю є наочним прикладом цього: частка населення, що проживає у сільській місцевості, скоротилася з 74% у 1990 році до 50% у 2010-му, а населення Чунціна за останні пів століття збільшилося на 30 млн осіб. Хоча у глобальній економіці залишилося багато місць, де цей процес іще не завершився, проте масу людей щораз більше поглинають зрушення та інакші принципи урбанізованого життя.

Це ставить перед нами проблему: заявити про право на місто означає, по суті, заявити про право на те, чого більше не існує (якщо взагалі колись існувало). Окрім того, право на місто є порожнім означником. Усе залежить від того, хто саме надає йому значення. На це можуть претендувати фінансисти й забудовники – і мають повне право. Але також і безпритульні, й *sans-papiers* (особи без документів). Ми неминуче повинні розглянути питання, про чії права йдеться, заразом усвідомлюючи (як стверджував у «Капіталі» Маркс), що «у зіткненні двох рівних прав справу вирішує сила». Визначення цього права є саме собою предметом боротьби, а ця боротьба має йти рука в руку з боротьбою за його здійснення.

Традиційне місто вбив нестримний розвиток капіталізму – це жертва безкінечної потреби

розпоряджатися перенакопиченим капіталом, що прагне до нескінченного й постійного розростання міста попри соціальні, екологічні й політичні наслідки такого розвитку. На думку Лефевра, нашим політичним завданням є уявити собі й наново витворити з остогидлого безладу неконтрольованого капіталу, який глобалізує й урбанізує, абсолютно інший тип міста. Проте це не може відбутися без утворення могутнього антикапіталістичного руху, зосередженого на своїй меті – трансформації повсякденного життя у місті.

Як Лефевр добре знав з історії Паризької комуни, в одному місті соціалізм, комунізм або, в цьому випадку, анархізм є неможливою пропозицією. Для сил буржуазії надзвичайно легко оточити місто, перерізати шляхи постачання і заморити голодом або взагалі вдертися до міста і забити тих, хто чинить опір (що й відбулося в Парижі 1871 року). Та це не означає, що нам варто відмовитися від міста як інкубатора революційних ідей, ідеалів і рухів. Тільки тоді, коли політика зосереджується на творенні й відтворенні міського життя як головному трудовому процесі, з якого постають революційні пориви, можна буде мобілізувати боротьбу проти капіталізму, спроможну радикально перетворити повсякдення. Тільки тоді, коли стане зрозуміло, що ті, хто розбудовує й підтримує життя в місті, мають первинне право на вироблене ними і що одна з їхніх вимог – невідчуване право творити місто за покликом власного серця, ми прийдемо до осмисленої міської політики. Здається, Лефевр промовляє: «Місто, може, й померло», – але: «Хай живе місто!»

Отже, чи є вимога права на місто вимогою химери? У суто натуральному вираженні це, безумовно, так. Проте політична боротьба втілюється в життя не лише через концепції, а й завдяки практичним можливостям. Групи активістів з Альянсу за право на місто складаються з незможних орендарів житла у кольорових спільнотах, що борються за той тип розвитку, який поєднує їхні бажання й потреби; безпритульних, які організовуються в боротьбі за право на житло й базові потреби; кольорову молодь ЛГБТК, яка домагається свого права на безпечний громадський простір. На розробленій ними для Нью-Йорка колективній політичній платформі коаліція прагнула до чіткішого й ширшого визначення тієї громадськості, котра не лише може отримати доступ до так званого громадського простору, а й здобути повноваження для створення нових спільних просторів для соціалізації й політичної дії. Термін «місто» має канонічну й символічну історію, глибоко вкорінену в домагання політичних сенсів. Місто Бога, місто на пагорбі, зв'язок між містом і громадянськістю – місто як предмет утопічного бажання, як особливе місце належності в постійно зміщуваному часопросторі – все це надає політичного сенсу, який мобілізує визначальну політичну уяву. Але думка Лефевра – і тут він, безперечно, у спілці з ситуаціоністами, якщо не в боргу перед ними – полягає в тім, що в місті вже існує безліч практик, які самі собою готові наповнитися альтернативними можливостями.

Лефєврове поняття гетеротопії (кардинально відмінне від гетеротопії Фуко) визначає граничні соціальні простори можливостей, де «щось інше» є не тільки можливим, а й засадничим для визначення

революційних траєкторій. Це «щось інше» не обов'язково постає зі свідомого плану, але більше з того, що люди роблять, відчувають, переживають і намагаються проартикулювати, оскільки шукають сенсу в своєму повсякденні. Подібні практики повсюди творять гетеротопні простори. Щоб утворити такі простори, ми не повинні чекати великої революції. Лефєврова теорія революційного руху є протилежністю цьому: спонтанне гуртування в момент «навали», коли розрізнені гетеротопні групи раптово бачать – хай лише на мить – можливості колективної дії, щоб утворити щось докорінно інше.

Це гуртування Лефєвр символічно зображує як пошук ключового значення. Традиційне ключове значення міста зруйновано. Проте є поштовх до його відновлення, який виникає знов і знов, щоб породити далекосяжні політичні наслідки, що ми їх недавно спостерігали на центральних площах Каїра, Мадрида, Афін, Барселони і навіть Медисона (штат Вісконсин), а тепер [2011 року, коли писалися ці рядки. – *Прим. пер.*] у парку Зукотті в Нью-Йорку. Як іще і де ще ми можемо згуртуватися, щоб проартикулювати свій колективний крик про допомогу й свої вимоги?

Однак саме на цьому етапі міський революційний романтизм, який багато хто тепер приписує Лефєвру, полюбляючи його, розбивається об скелю розуміння ним капіталістичних реалій і влади капіталу. Будь-який спонтанний момент альтернативного бачення є швидкоплинним; якщо ним вчасно не скористатися, він обов'язково мине (в чому Лефєвр пересвідчився на власні очі на вулицях Парижа в 1968-му). Те саме стосується й гетеротопних просторів відмінності, що створюють придатний

ґрунт для революційного руху. В «Міській революції» Лефевр обстоював ідею гетеротопії (міських практик) на противагу (а не як альтернативу) ізотопії (довершеному й раціоналізованому просторовому ладу капіталізму та держави) та утопії як експресивному бажанню. «Відмінність між ізотопією та гетеротопією, – стверджував Лефевр, – можна зрозуміти лише як динаміку... Номінальні групи вибудовують гетеротопні простори, що в кінцевому підсумку відновлюються в панівному пр�ксисі».

Лефевр був занадто добре обізнаний із силою та владою панівних практик, щоб не збагнути того, що остаточне завдання полягає у викоріненні цих практик через значно ширший революційний рух. Уся капіталістична система постійного накопичення, разом із пов'язаними з нею структурами експлуаторського класу й державної влади, мають бути повалені й замінені. На шляху до цієї мети ствердження права на місто є проміжною зупинкою. Воно ніколи не може бути самоціллю, навіть якщо дедалі частіше скидається на один із найсприятливіших шляхів.

ЧАСТИНА 1

Право на місто

* Розділ «Право на місто» та фрагменти з розділу «Творення спільного в місті» публікувалися українською в журналі соціальної критики «Спільне» (commons.com.ua).

ПРАВО НА МІСТО*

Ми живемо в часи, коли ідеали прав людини посіли головне місце і в політичному, і в етичному сенсах. Багато політичної енергії витрачається на їх промоцію, захист і артикуляцію значущості для розбудови кращого світу. Але це часто вживане поняття є здебільшого індивідуалістичним й ґрунтується на праві власності, тому, відповідно, не ставить під сумнів гегемоністську ліберальну й неоліберальну логіку ринку або неоліберальні моделі законності та дій держави. Зрештою, ми живемо у світі, де право приватної власності й норма прибутку мають перевагу над будь-якими іншими уявленнями про права. Але є випадки, коли ідеал прав людини набуває колективної форми – коли права працівників, жінок, геїв і меншин виходять на перший план (спадок багаторічного робітничого руху і, приміром, Руху за громадянські права у Сполучених Штатах у 1960-х, що був загальним і набув всесвітнього резонансу). Така боротьба за колективні права іноді давала важливі результати.

У цій книзі я хочу дослідити ще один тип колективного права – право на місто – у контексті відновлення інтересу до відповідних ідей Анрі Лефевра та появи у світі різноманітних суспільних рухів, що вимагають це право. Тож як це право можна визначити?

Місто, як написав колись визначний соціолог-урбаніст Роберт Парк, є «найпосплідовнішою і загалом найуспішнішою спробою людини перетворити світ, у якому вона живе, за велінням власного серця. Але якщо місто є створений людиною світ, тоді це

світ, у якому вона приречена жити. Тож опосередковано, без чіткого усвідомлення свого завдання, людина, створюючи місто, перетворила себе саму»¹. Якщо Парк має рацію, тоді питання про те, якого міста ми прагнемо, годі відокремити від питання про те, якими людьми ми прагнемо стати, яких соціальних відносин домагаємося, якими відносинами з природою ми дорожимо, якого способу життя бажаємо, які естетичні цінності обстоюємо. Право на місто є, отже, більш ніж правом на індивідуальний чи груповий доступ до ресурсів, що їх втілює місто, — це право змінювати й перевинаходити місто згідно з власними прагненнями. До того ж це радше колективне, а не індивідуальне право, адже перевинайдання міста неодмінно залежить від того, як колективна влада контролює процес урбанізації. Свобода творити й перетворювати себе самих і наші міста є, як я збираюся довести, одним із найцінніших, а проте одним з найбільш знехтуваних прав людини. Як найкраще реалізувати це право?

Як стверджує Парк, досі ми не мали чіткого уявлення про природу нашого завдання, тож спершу корисно поміркувати про те, як урбанізація, зумовлена потужними соціальними силами, творила й перетворювала нас протягом історії. Приголомшливі темпи й масштаби урбанізації за останні сто років означають, що нас, наприклад, неодноразово змінювали, не маючи гадки, навіщо і як саме. Чи посприяла ця стрімка урбанізація добробуту людей? Чи зробила вона нас кращими, чи, може, залишила в підвішеному стані у світі аномії та відчуження, гніву й фрустрації? Чи ми стали лишень монадами, розкиданими в міському морі? Цими питаннями переймалися різноманітні

оглядачі цього процесу в XIX столітті, як-от Фрідріх Енгельс і Георг Зимель, які запропонували проникливу критику міської людини, що постала у відповідь на стрімку урбанізацію². Нині, у розпал ще стрімкіших міських трансформацій, неважко перелічити всі наявні в місті невдоволення і тривоги, а також збудження. А проте для систематичної критики нам, схоже, бракує сміливості. Вир змін тисне на нас навіть зараз, коли вимальовуються очевидні питання. Що ми, приміром, повинні робити з величезним скупченням багатств, привілеїв і зі споживацтвом майже в усіх містах світу в умовах, які навіть ООН описує як «планету нетрів», готову вибухнути?³

Заявити про право на місто в тому сенсі, який я маю на увазі в цій книзі, означає заявити про формування певної влади над процесами урбанізації, над способами, завдяки яким творяться й перетворюються наші міста, — і діяти принципово й радикально. Від моменту свого зародження міста постали як наслідок географічної та соціальної концентрації додаткового продукту. Тому урбанізація завжди була класовим феноменом, позаяк додатковий продукт забирають звідкись і в когось, тоді як контроль над його розподілом зазвичай перебуває в руках небагатьох (як-от у руках релігійної олігархії чи войовничого поета з імперськими амбіціями). Звісно, ця загальна ситуація зберігається й за капіталізму, але в цьому разі спрацьовує зовсім інша динаміка. Капіталісти спираються, за словами Маркса, на постійне прагнення додаткової вартості (прибутку). Але щоб створити додаткову вартість, капіталісти мають виробити додатковий продукт. Це означає, що капіталізм постійно виробляє додатковий продукт,

якого вимагає урбанізація. І навпаки. Капіталізм потребує урбанізації для поглинання додаткового продукту, який він постійно виробляє. Таким чином виникає внутрішній зв'язок між розвитком капіталізму та урбанізацією. Отже, не дивно, що логістичні криві зростання капіталістичного виробництва за певний проміжок часу в цілому збігаються з логістичними кривими урбанізації населення світу.

Погляньмо ближче на те, як працюють капіталісти. Свій день вони починають з певною кількістю грошей, а завершують зі збільшеною сумою (прибутком). А далі вже вони мають вирішити, що робити з цими додатковими грошми, які отримали раніше. Вони стикаються з дилемою Фауста: реінвестувати для одержання більшої кількості грошей чи спожити цей надлишок, купуючи задоволення. Примусові закони конкуренції змушують їх реінвестувати, адже якщо не інвестуєш ти, це зробить хто-небудь інший. Для того, щоб залишатися капіталістом, потрібно реінвестувати певний надлишок, аби здобути ще більше надлишку. Успішні капіталісти зазвичай заробляють більш ніж достатньо для того, щоб і реінвестувати в розширення, й задовольнити свою жагу задоволень. Проте результатом невпинного реінвестування є розширення додаткового виробництва. І, що важливіше, це тягне за собою сумарний приріст, – як наслідок, зростання всіх логістичних кривих (грошей, капіталу, обсягу виробництва й населення), що властиво історії накопичення капіталу.

На політику капіталізму впливає постійна потреба в пошуку економічно вигідних територій для виробництва й поглинання додаткового капіталу. При цьому капіталіст стикається з низкою перешкод для

безперервного й безперебійного приросту. Якщо є дефіцит робочої сили, а зарплатня надто висока, тоді треба або дисциплінувати робочу силу (спровоковане розвитком технологій безробіття чи удар по організованій силі робітничого класу – два першочергові методи, що їх задіяли Тетчер і Рейган у 1980-х), або знайти нову робочу силу (через імміграцію, експорт капіталу чи пролетаризацію досі незалежних груп населення). Треба також знайти нові засоби виробництва загалом і нові природні ресурси зокрема. Це посилює тиск на довкілля через видобуток необхідної сировини й поглинання неминучих відходів виробництва. Примусові закони конкуренції, крім того, постійно спонукають до появи нових технологій і форм організації праці, адже капіталісти з вищою продуктивністю праці можуть витіснити з ринку тих, хто використовує неефективні методи. Інновації визначають нові бажання й потреби та зменшують час обігу капіталу й витрати, пов'язані з відстанями. Це розширює географічний діапазон, у якому капіталіст може вільно шукати більше робочої сили, сировини тощо. Якщо на наявному ринку не вистачає купівельної спроможності, тоді потрібно знайти нові ринки через розширення зовнішньої торгівлі, просування нових продуктів і стилю життя, створення нових інструментів кредитування й покриття заборгованості за рахунок державних коштів. Якщо ж, врешті, норма прибутку є надто низькою, тоді вихід полягає в державному регулюванні «деструктивної конкуренції», монополізації (злитті й поглинанні) та експорту капіталу на нові царини.

Якщо хоча б одну з перелічених перешкод для постійного обігу й приросту капіталу неможливо

подолати, тоді накопичення капіталу блокується, а капіталісти стикаються з кризою. Капітал не можна реінвестувати рентабельно, накопичення припиняється або знижується, капітал знецінюється, а в окремих випадках навіть фізично знищується. Знецінення може набувати багатьох форм. Товарні надлишки можуть спадати в ціні або знищуватися, виробничі потужності й активи можна списати чи залишити невикористаними, а гроші можуть здевальвуватися через інфляцію. А в період кризи праця, звісно, знецінюється через масове безробіття. Тоді яким чином необхідність уникнути цих перешкод і розширити територію прибуткової діяльності зумовила капіталістичну урбанізацію? Я доводжу, що вона відіграла особливо активну роль (поряд з іншими явищами, як от військовими витратами) у поглинанні додаткового продукту, який капіталісти безперервно виробляють у пошуку додаткової вартості⁴.

Спершу розгляньмо випадок Парижа часів Другої імперії. Криза 1848 року була однією з перших чітко окреслених загальноєвропейських криз невикористаного надлишкового капіталу та надлишкової робочої сили. Ця криза особливо тяжко вразила Париж, результатом чого стала невдала революція, здійснена безробітними і тими буржуазними утопістами, які вбачали у соціальній республіці засіб проти жадібності капіталістів та нерівності. Республіканська буржуазія жорстоко придушила революцію, але не змогла подолати кризи. Внаслідок цього до влади прийшов Луї Бонапарт, котрий у 1851 році влаштував переворот, а наступного року проголосив себе імператором. Заради політичного виживання цей авторитарний імператор вдався до

повсюдного придушення альтернативних політичних рухів, а проте він чудово знав, що має впоратися з проблемою поглинання надлишкового капіталу, що він і зробив, оголосивши про масштабну програму інвестицій в інфраструктуру як у Франції, так і за кордоном. Закордонна частина програми передбачала прокладання залізниць по всій Європі та далі на схід, а також підтримку таких масштабних проєктів, як будівництво Суецького каналу. Усередині країни програма передбачала розгалуження мережі залізниць, будівництво портів і гаваней, осушення боліт тощо. Але насамперед ішлося про перебудову міської інфраструктури Парижа. 1853 року Бонапарт поклав відповідальність за проведення громадських робіт у Парижі на [Жоржа Ежена] Османа.

Осман ясно розумів, що його місія полягала у вирішенні проблеми надлишкового капіталу та безробіття за допомогою урбанізації. Перебудова Парижа поглинала величезну за мірками того часу кількість робочої сили та капіталу і – разом із придушенням авторитарним режимом поривань паризького робітничого класу – була головним засобом соціальної стабілізації. Осман звертався до утопічних (фур'єристських і сен-сімоністських) планів перебудови Парижа, які обговорювали ще в 1840-х роках, але з однією важливою відмінністю: він змінив масштаб, у якому уявляли процес урбанізації. Коли архітектор [Жак Ігнас] Хіторф показав Осману свої плани нового бульвару, той жбурнув їх йому зі словами: «недостатньо широкий... у тебе вийшло 40 метрів, а я хочу 120». Осман міркував про місто грандіозних масштабів, приєднав до нього передмістя та реконструював цілі квартали на

кшталт Ле-Аль, замість перекроювати тканину міста по клаптиках. Він змінив усе місто не фрагментарно, а цілком. Для цього Осману, відповідно до рецептів сен-сімоністів, були потрібні нові фінансові інституції та позикові інструменти: *Crédit Mobilier* (кредит під заставу рухомого майна) та *Crédit Immobilier* (кредит під заставу нерухомості). По суті, він допоміг розв'язати проблему розміщення надлишкового капіталу, передбачивши кейнсіанську систему покращення міської інфраструктури за рахунок позик.

Ця система чудово працювала близько п'ятнадцяти років і привела не лише до трансформації міської інфраструктури, а й до створення нового способу міського життя та нового образу міста. Париж став «містом світла», великим центром споживання, туризму та розваг – кав'ярні, торговельні центри, індустрія моди, великі виставки змінили міське життя, даючи можливість поглинати великі надлишки через неогамовне споживацтво (це обурювало як традиціоналістів, так і виключених робітників). Та згодом, 1868 року, роздута й спекулятивна фінансова система та кредитні структури, на яких усе й трималося, зазнали краху. Османа усунули. У розпачі Наполеон III розпочав війну проти Німеччини з Бісмарком на чолі – і програв. У вакуумі, що виник внаслідок цього, постала Паризька комуна, один із найвеличніших революційних епізодів у капіталістичній історії міста. Комуна почасти виникла з ностальгії за міським світом, зруйнованим Османом (тіні революції 1848 року) і з бажання повернути собі місто з боку тих, в кого його відібрали творіння Османа. Проте Комуна сформулювала й суперечливу далекоглядну візію альтернативної соціалістичної

модерності (на противагу монопольній капіталістичній), що зіштовхнула ідеали ієрархічної системи централізованого управління (якобінська течія) з анархістськими візіями децентралізованого управління, здійснюваного народом (на чолі з прудоністами). У 1872 році у розпал взаємних звинувачень про те, хто винен у поразці Комуни, відбувся остаточний політичний розкол між марксистами й анархістами, що досі, на жаль, роз'єднує більшість лівої антикапіталістичної опозиції⁵.

А тепер перенесімося в Сполучені Штати 1942 року. Проблема ліквідації надлишкового капіталу, що здавалася майже нерозв'язною у 1930-х (і спричиненого нею безробіття), тимчасово подолали за рахунок колосальної мобілізації для потреб війни. Проте всі боялися того, що станеться після війни. Ситуація була політично небезпечною. Федеральний уряд фактично керував (і досить ефективно) націоналізованою економікою, а Сполучені Штати під час війни проти фашизму перебували у союзницьких стосунках із комуністичним Радянським Союзом. У відповідь на депресію 1930-х років виникли потужні суспільні рухи із соціалістичним ухилом, крім того, їхні симпатки взяли участь у бойових діях. Усім відома подальша історія політики маккартизму і Холодної війни (чимало ознак якої були помітні вже в 1942 році). Як і за часів Луї Бонапарта, тодішні панівні класи для збереження своєї влади вдалися до низки політичних репресій. А що ж сталося з проблемою урегулювання надлишкового капіталу?

1942 року в одному з часописів для архітекторів з'явилася розлога стаття з оцінкою діяльності Османа. В ній було докладно документовано його

безсумнівні досягнення і зроблено спробу проаналізувати його прорахунки. Автором статті був не хто інший, як Роберт Мозес, який після Другої світової війни зробив із Нью-Йорком те, що Осман – із Парижем⁶. Мозес змінив масштаб осмислення процесів у місті та – за допомогою системи автомагістралей та інфраструктурних змін (профінансованих за рахунок позик), через урбанізацію і повну реконструкцію не лише міста, а й усїєї агломерації – знайшов спосіб поглинання додаткового продукту, тим самим розв'язавши проблему поглинання надлишкового капіталу. Якщо цей процес розглянути в загальнонаціональному масштабі у тій формі, в якій він відбувався в усіх найбільших містах США (ще одна зміна масштабу), то він відіграв ключову роль у стабілізації світового капіталізму після Другої світової війни (коли США могли дозволити собі забезпечити світову некомуністичну економіку через торговий дефіцит).

Субурбанізація у Сполучених Штатах була не лише справою розбудови нової інфраструктури. Як і в Парижі часів Другої імперії, субурбанізація привела до радикальної трансформації стилю життя і породила якісно новий спосіб життя, коли нові товари – від заміського житла до холодильників і кондиціонерів, а також двох автівок для родини в гаражі та стрімкого зростання споживання нафти – зробили свій внесок у поглинання надлишку. Поряд з мілітаризацією субурбанізація відіграла вирішальну роль у сприянні поглинанню надлишку повоєнних років, проте це відбулося ціною ослаблення найбільших міст і позбавлення їх основи сталого економічного розвитку, що призвело до так званої «міської кризи» 1960-х з хвилею повстань меншин

(переважно афроамериканців), які жили досить щільно, в центрі міст, і яким було відмовлено в доступі до нового добробуту.

Повстання охопили не тільки найбільші міста. Традиціоналісти згуртувалися навколо Джейн Джейкобз у прагненні протистояти брутальному модернізму масштабних Мозесових проєктів за допомогою міської естетики, сконцентрованої на розвитку міських кварталів, збереженні історичних пам'яток і повній джентрифікації старих районів. Але на той час передмістя вже побудували, і породжені ними радикальні зміни стилю життя призвели до різних соціальних наслідків, що змусило, наприклад, феміністок проголосити передмістя і життя в них епіцентром усіх їхніх основних невдовольень. Як і у випадку з Османом, криза обернулася тим, що Мозес втратив прихильність влади, а його рішення аж до кінця 1960-х вважалися неприйнятними й недопустимими. І якщо «османізація» Парижа була чинником розвитку Паризької комуни, то бездушність як риса життя в передмістях відіграла вирішальну роль у драматичних перипетіях 1968 року в США, коли невдоволені білі студенти, вихідці з середнього класу, приєдналися до повстання, об'єднуючись із маргіналізованими групами і гуртуючись проти американського імперіалізму, щоб створити рух, який збудував би новий світ, у якому знайшлося б місце і для альтернативного досвіду життя в місті (хоча знов-таки анархістські й лібертаріанські течії цього руху виступили проти альтернатив, ґрунтованих на ієрархії та централізації)⁷.

Паралельно з повстанням 1968 року сталася фінансова криза. Почасти вона була загальносвітовою

(внаслідок краху Бретон-Вудської системи), але також її зумовили кредитні установи, які в попередні десятиліття сприяли сплеску ринку нерухомості. Ситуація загострилася наприкінці 1960-х, коли капіталістичну систему спіткала глобальна криза, що вилилася у крах світового ринку нерухомості в 1973 році, а потім банкрутство Нью-Йорка в 1975-му. Настали чорні дні 1970-х. Постало питання: яким чином урятувати капіталізм від його власних суперечностей. І якщо історія потребувала орієнтирів, цю важливу роль вимушено відіграв процес урбанізації. Як першим заявив Вільям Теб, будучи під час нью-йоркської фінансової кризи 1975 року свідком нелегкої співпраці державної влади та фінансових установ, у своїй неоліберальній відповіді на це питання: класове панування капіталу треба було захистити за рахунок зниження рівня життя робітничого класу, а для цього потрібно було відмовитися від регулювання ринку. Але одразу ж постало питання про те, як відновити здатність до поглинання надлишків, які капіталізм повинен виробляти для власного виживання⁸.

Повернімося ще раз до теперішньої ситуації. Міжнародний капіталізм кидало від однієї регіональної кризи чи катастрофи до іншої (у Східній та Південно-Східній Азії в 1997–1998 роках, у Росії 1998 року, в Аргентині 2001 року і т. д.), аж поки 2008 року це не завершилося світовою кризою. Якою була роль урбанізації в цій історії? У Сполучених Штатах загальноприйнятим є твердження про те, що ринок житла був до 2008 року важливим стабілізатором економіки, особливо після краху високих технологій наприкінці 1990-х. Ринок нерухомості безпосередньо поглинав велику кількість надлишкового капіталу

через нове будівництво (житла в центрі міст і в передмістях та нових офісних приміщень), хоча стрімка інфляція будівельних активів, спричинена хвилею традиційно низькооподаткованого рефінансування іпотечних кредитів, підтримала внутрішньоамериканський ринок споживчих товарів та послуг. Розвиток міст в Америці та спекуляції на ринку нерухомості частково стабілізували глобальну економіку, оскільки США мали величезний зовнішньоторговий дефіцит із рештою світу, беручи позики обсягом приблизно 2 млрд доларів на день, щоб втамувати свій ненаситний консьюмеризм та отримати у борг гроші на війну в Афганістані та Іраку в першому десятилітті XXI століття.

Утім, процес урбанізації зазнав ще однієї трансформації. Коротко кажучи, він став глобальним. Тож нам не варто обмежуватися лише Сполученими Штатами. Сплеск ринку нерухомості у Британії та Іспанії так само, як і в багатьох інших країнах, посилив розвиток капіталізму майже тією ж мірою, як це відбувалося у Сполучених Штатах. Урбанізація Китаю за останні двадцять років⁹ (як ми побачимо в наступному розділі) мала абсолютно інший характер, зі значним акцентом на розбудові інфраструктури. Її темпи неймовірно зросли після нетривалої рецесії 1997 року. За останні двадцять років понад 100 китайських міст перетнули мільйонний поріг за кількістю населення, а колись невеликі села, такі як Шеньчжень, стали величезними мегаполісами з населенням 6–10 мільйонів осіб. Спочатку індустріалізація концентрувалася в особливих економічних зонах, але швидко поширилася на решту муніципалітетів, готових поглинути надлишок іноземного

капіталу й вкласти прибутки в швидке зростання. Масштабні інфраструктурні проекти, як-от дамби та автостради (знову ж таки, фінансовані за рахунок позик), змінюють ландшафт¹⁰. Не менш масштабні торговельні центри, технопарки, летовища, вантажні порти, різноманітні розважальні центри і всілякі новостворені культурні установи, а також закриті товариства і корти для гольфу вкраплюються у китайський ландшафт поміж переповнених міських гуртожитків для численних трудових ресурсів, мобілізованих зі злидених сіл, щоб забезпечити виробництво працею мігрантів. Як ми побачимо далі, наслідки такого процесу урбанізації для світової економіки і для поглинання надлишкового капіталу були грандіозними.

Однак Китай є лише одним з епіцентрів процесу урбанізації, який тепер став справді глобальним, частково через дивовижну інтеграцію фінансових ринків, що використовують свою гнучкість для фінансування за рахунок позик проектів розвитку міст по всьому світі – від Дубая до Сан-Паулу, від Мадрида й Мумбая до Гонконга й Лондона. Наприклад, Китайський центральний банк активно працював на вторинному ринку іпотечних кредитів у США, інвестиційна компанія *Goldman Sachs* активно брала участь у зростанні ринку нерухомості в Мумбаї, а гонконзький капітал інвестували у Балтиморі. Ледь не кожне місто в світі стало свідком (нерідко дуже подібного за своїми проявами) будівельного буму для багатих у той час, як навали зубожілих мігрантів тяглися в міста із сіл, бо їхнє майно відібрала індустріалізація та комерціалізація сільського господарства.

Ці будівельні буми були явними в Мехіко, Сантьяго-де-Чилі, Мумбаї, Йоганнесбурзі, Сеулі, Тайбеї, Москві та по всій Європі (найдраматичніші – в Іспанії), а також у містах ядра капіталістичного розвитку – Лондоні, Лос-Анджелесі, Сан-Дієго і Нью-Йорку (де наймасштабніші досі міські проекти запустили 2007 року, за часів мера-мільярдера Майкла Блумберга). Дивовижні, захопливі й у певному сенсі по-злочинному абсурдні проекти урбанізації з'явилися на Близькому Сході, в Дубаї та Абу-Дабі, як засіб поглинути надлишки капіталу, що утворилися з нафтового багатства в найбільш демонстративний, соціально несправедливий та екологічно шкідливий спосіб (прикладом цього є спорудження критої лижної траси в умовах спекотної пустелі). Ми спостерігаємо ще одну трансформацію в рамках процесу урбанізації, яка заважає зрозуміти, що те, що може відбутися на глобальному рівні, в цілому подібно до процесів, що їх майстерно здійснив Осман у Парижі в добу Другої імперії.

Але цей сплеск урбанізації, як і всі інші до нього, залежав від створення нових фінансових установ та угод, які забезпечили кредити, необхідні для його тривання. Вирішальну роль зіграли фінансові інновації, що стали впроваджуватися з 1980-х: сек'юритизація та перетворення локальних іпотек на цінні папери, заставлені на продаж інвесторам з усього світу, утворення нових фінансових установ для сприяння вторинному ринку іпотечних кредитів та випуск облігацій, забезпечених кредитом. Переваг від цього було безліч: рівномірний розподіл ризиків і легкий доступ до додаткових заощаджень для задоволення додаткової потреби в житлі; взаємозв'язок

цих чинників вплинув також на зниження агрегованої процентної ставки (водночас породжуючи величезні статки для фінансових посередників, що розробили всі ці дива). Проте диверсифікація ризиків їх не усуває. До того ж сам факт, що ризики можна розподілити так широко, заохочує значно більш ризиковану поведінку на місцях, оскільки ризики можна перевести будь-куди. Без адекватного контролю за оцінками ризиків іпотечний ринок вийшов з ладу, і те, що сталося з братами Перейра у 1867–1868 роках у Франції і з фінансовим марнотратством у Нью-Йорку на початку 1970-х, тепер повторилося під час кризи 2008 року із субстандартною іпотекою та номінальною вартістю житлових активів. Попервах криза торкнулася лише американських міст та агломерацій (хоча схожі ознаки були помітні й у Британії): особливо серйозні наслідки спіткали афроамериканців із низьким рівнем доходів та домогосподарства із самотніми жінками у великих містах. Криза також зачепила тих, кого захмарні ціни на житло в міських центрах, зокрема на південному заході США, змусили переїхати до напівпериферії агломерацій та оселитися в споруджених завдяки спекуляціям типових будинках за спочатку низькими кредитними ставками, але потім вони зіткнулися зі зростанням транспортних витрат через здорожчання нафти та підвищенням іпотечних виплат після того, як ринкові процентні ставки стрибнули вгору. Ця криза з її шкідливими локальними наслідками для міського життя та інфраструктури (у таких містах, як Клівленд, Балтимор і Детройт, хвиля позбавлення майна за борги (dispossession) розорила цілі райони) загрожувала

всій архітектурі глобальної фінансової системи і могла спровокувати значну рецесію. М'яко кажучи, численні паралелі з періодом 1970-х насторожують (зокрема негайне виділення «дешевих грошей» з Федерального резервного фонду США, що майже напевно викличе з часом неконтрольовану інфляцію, що й відбулося наприкінці 1970-х).

Але нині ситуація набагато складніша, і питання, чи зможе якийсь регіон (приміром, Китай) компенсувати потужний крах у Сполучених Штатах, лишається відкритим. Нерівномірний географічний розвиток може вкотре врятувати систему від абсолютного світового краху, як було в 1990-х, хоча тепер саме Сполучені Штати опинилися в епіцентрі кризи. Проте фінансова система сьогодні інтегрована тісніше, ніж будь-коли раніше¹¹. Якщо миттєва комп'ютеризована торгівля дає збій, це завжди загрожує значним дисбалансом на ринку (як уже спричинило надзвичайну нестабільність на ринках цінних паперів), що призведе до грандіозної кризи, яка вимагає всебічного переосмислення того, як працюють фінансовий капітал та валютний ринок, зокрема у зв'язку з урбанізацією.

Як і під час попередніх етапів, останнє радикальне розширення процесу урбанізації принесло з собою неймовірну трансформацію стилю життя. У світі, де споживацтво, туризм, індустрія культури та знань, а також постійне утвердження економіки спектаклю стали основними складовими міської політичної економії навіть у Китаї та Індії, якість міського життя, як і саме місто, перетворилася на товар для заможних. Завдяки постмодерністській тенденції заохочення до утворення ринкових

ніш – як для споживацьких звичок, так і для культурних форм – сучасний міський досвід оточено аурою свободи вибору за умови, що ви маєте гроші й можете захистити себе від приватизації, котра перерозподіляє матеріальні блага через наростання криміногенної ситуації та через масово поширені грабіжницькі практики шахраювання. Торговельно-розважальні центри, великі кінотеатри та магазини-склади множаться (їхнє створення – це теж великий бізнес), як і ресторани швидкого харчування та ремісничі й фермерські ринки, культура бутиків – як зауважила Шерон Зукін, це «приборкання за допомогою капучино». Навіть у непослідовної, невиразної та одноманітної забудови передмість, що продовжує домінувати в багатьох місцях, з'явився засіб протидії у формі руху «новий урбанізм», котрий нав'язливо рекламує продаж стилю життя в громадах та бутикового стилю життя, які мають задовольнити міські мрії. Це світ, у якому неоліберальна етика ревного власницького індивідуалізму може стати взірцем соціалізації людини. У добу найбільших у людській історії соціальних досягнень (принаймні судячи з неабиякого масштабу й всеохопного характеру), спрямованих на задоволення наших потреб, нарастають ізоляція індивідів, тривожність і неврози.

Тріщини в системі занадто очевидні. Ми дедалі більше живемо у розділених, фрагментованих і конфліктогенних містах. Те, як ми сприймаємо світ і визначаємо свої можливості, залежить від того, по який бік ми перебуваємо й до якого типу споживацтва маємо доступ. У минулі десятиліття неоліберальний поворот відновив класове панування багатих еліт¹². За один рік декілька менеджерів

хедж-фондів з Нью-Йорка заробили 3 млрд доларів персональних премій, а бонуси для топових менеджерів з Волл-стріт за останні кілька років зросли від 5 до 50 млн доларів (що зробило ціни на мангетенську нерухомість захмарними). З часу неоліберального повороту кінця 1980-х у Мексиці з'явилося чотирнадцять мільярдерів, також ця країна вихвалялася найбагатшою людиною на землі, Карлосом Слімом, у той час, як доходи бідних не лише не зростали, а й зменшувалися. Наприкінці 2009-го, після того, як найгірша стадія кризи минула, у Китаї нараховувалося 115 мільярдерів, у Росії – 101, в Індії – 55, у Німеччині – 52, у Британії – 32, у Бразилії – 30 та у Сполучених Штатах – 413¹³. Наслідки цієї наростальної поляризації суспільства за рівнем розподілу матеріальних благ і влади виразно закарбувалися в просторових формах міст, котрі дедалі частіше складаються з укріплених ділянок, закритих житлових комплексів та приватизованих громадських місць, взятих під постійний нагляд. Неоліберальний захист права приватної власності та цінностей заможних стає панівною формою політики навіть для дрібного середнього класу. Зокрема у країнах, що розвиваються, місто

перебуває в процесі розколу на окремі розрізнені частини, і це явно супроводжується утворенням численних «мікродержав». Заможні райони, забезпечені всіма можливими послугами, як-от закритими школами, кортами для гольфу й тенісу та приватною поліцією, що патрулює ці зони цілодобово, співіснують з незаконними поселеннями, де воду можна знайти тільки в громадських фонтанах, немає каналізаційної системи, електрику краде лише купка привілейованих, дороги розмиває після кожного дощу,

а проживання кількох сімей в одному житлі є нормою. Скидається на те, що кожен такий фрагмент живе та функціонує автономно, міцно тримаючись за те, що вдалося захопити в щоденній битві за виживання¹⁴.

За таких умов значно важче дотримуватися ідеалів самобутності міста, прав і обов'язків громадян та відчуття належності, а також провадити послідовну політику в містах, якій і так уже загрожує пошесть індивідуалістичної неоліберальної етики. Навіть та ідея, що місто може існувати як колективний політичний організм, місце, в якому та з якого можуть виникнути прогресивні суспільні рухи, видається, принаймні на перший погляд, дедалі більше неправдоподібною. А проте існують міські суспільні рухи, які прагнуть подолати ізоляцію та надати місту іншої форми, ніж та, яку просувають забудовники, підтримувані прибутками, корпоративним капіталом та місцевим державним апаратом, який дедалі більше мислить у категоріях підприємництва. Навіть відносно консервативні міські адміністрації шукають шляхів, щоб використати свої повноваження для експериментів з новими шляхами формування міського й водночас демократичного врядування. Чи існує альтернатива розвитку міст і, якщо так, то звідки вона походить?

Поглинання надлишків капіталу через трансформацію міста має навіть ще похмуріші наслідки. Воно призвело до постійної перебудови міст, здійснюваної шляхом «творчого руйнування», якому майже завжди притаманний класовий вимір, оскільки саме бідні, позбавлені привілеїв та усунені від політичної влади люди найпершими та найбільшою мірою страждають від цього процесу.

Щоб побудувати світ нових міст на рештках старого, потрібне насильство. Осман розчищав старі паризькі нетрі, використовуючи експропріацію в ім'я покращення та оновлення міста. Він навмисне організував виселення великої частини робітничого класу та інших непокірних елементів з центру міста, де вони становили загрозу громадському порядку, громадському здоров'ю і, звичайно, політичній владі. Вважалося (і, як виявилось 1871 року, неправильно), що він створив таку форму міста, яка забезпечить можливість нагляду та військового контролю для певності, що військові сили легко зможуть узяти під контроль революційні рухи. Проте, як зазначив у 1872 році Енгельс:

Насправді у буржуазії є тільки один метод розв'язання житлового питання на *свій* лад, а саме – розв'язувати його так, що розв'язання кожного разу висуває питання заново. Цей метод називається «Осман». Під «Османом» я розумію тут не тільки специфічно бонапартистську манеру паризького Османа прорізувати довгі, прямі і широкі вулиці крізь тісно забудовані робітничі квартали, споруджуючи по обидва боки цих вулиць великі розкішні будинки, при чому малося на увазі, поряд зі стратегічною метою – утруднити барикадну боротьбу... Результат скрізь той самий, хоч би які різні були приводи: неподобні провулки і завулки зникають при гучному самохвальстві буржуазії з приводу цього величезного успіху, але... вони зараз же виникають де-небудь в іншому місці...

Вогнища зарази, найганебніші нори і ями, в які капіталістичний спосіб виробництва заганяє кожної ночі наших робітників, – їх не знищують, їх тільки... *переносять далі!* Та сама економічна необхідність, яка створила їх в одному місці, створює їх і в другому¹⁵.

Знадобилося понад століття, щоб буржуазія нарешті підкорила собі центр Парижа, наслідки чого ми бачимо останніми роками в бунтах та заворушеннях у тих ізольованих передмістях, де опинилися маргіналізовані іммігранти, безробітні та молодь. Сумно в цьому всьому, звичайно, те, що описане Енгельсом укотре повертається в капіталістичну історію міста. Роберт Мозес, за його власними сумнозвісними словами, «пошматував м'ясницьким ножом Бронкс», що спричинило довготривалі та гучні нарікання від громад і рухів у кварталах, які, зрештою, злилися з риторикою Джейн Джейкобз про нечувані руйнування не лише цінної тканини міста, а й цілих спільнот мешканців та їхніх давно усталених мереж соціальної інтеграції¹⁶. У випадках Нью-Йорка й Парижа масові рухи 1968-го змогли успішно протистояти грубій експропріації держави й стримати її, але ще підступніші й злякисніші процеси трансформації поширилися через обмеження видатків на демократичне міське врядування, через ринок землі, спекуляції з нерухомістю та розподіл землі на користь тих, хто могли забезпечити найвищий з усіх можливих прибутків від її «найефективнішого використання». Енгельс дуже добре зрозумів сутність цього процесу:

Зростання сучасних великих міст веде до штучного, зазвичай колосального завищення вартості земельних ділянок у деяких районах, надто ж у центрі міста; зведені на цих ділянках споруди, замість підвищувати цю вартість, навпаки, знижують її, оскільки вже не відповідають зміні умов; їх зносять і замінюють на інші. Насамперед така доля спіткає розміщені в центрі робітничі житла, орендна платня від яких, навіть за умови найбільшої скупченості, ніколи не

зможе чи принаймні вкрай повільно може перевищити певний максимум. Їх зносять, а на їхньому місці будують магазини, склади, громадські будівлі¹⁷.

Прикро думати, що Енгельсів опис 1872 року цілковито пасує до сучасних процесів урбанізації в більшій частині Азії (Делі, Сеул, Мумбаї), а також теперішньої джентрифікації в, скажімо, Гарлемі та Брукліні (Нью-Йорк). Процес переміщення й позбавлення власності, коротко кажучи, є ядром урбанізації за умов капіталізму. Це дзеркальне відображення поглинання капіталу через перебудову міста.

Розгляньмо випадок Мумбая, де 6 мільйонів жителів, що офіційно вважаються мешканцями нетрів, осіли на землі без законного статусу (місце їхнього проживання ніде не позначено на мапі міста). Зі спробою перетворити Мумбаї на глобальний фінансовий центр, який конкурував би з Шанхаєм, набирає обертів будівельний бум, і зайнята поселенцями земля почала все більше дорожчати. Вартість землі у Дгаварі, одних з найвідоміших нетрів Мумбая, оцінюють у 2 млрд доларів; щоденно зростає тиск на поселенців, щоб змусити їх забратися геть – під прикриттям природоохоронних та соціальних причин маскують загарбання землі. Фінансові установи за підтримки держави наполягають на примусовій очистці нетрів, у деяких випадках силою привласнюючи землю, на якій проживали цілі покоління мешканців нетрів. Накопичення земельного капіталу через операції з нерухомістю швидко прогресує, адже землю здобувають майже за безцінь. Чи отримують переміщені люди компенсацію? Щасливці дещо отримують. Проте, хоча в індійській конституції зазначено, що держава зобов'язана захищати життя та добробут

усього населення незалежно від касты чи класу та гарантувати право на помешкання і притулок, Верховний суд Індії ухвалював як рішення, що зберігають чинність цієї конституційної вимоги, так і ті рішення, які змінюють її. Оскільки мешканці нетрів є незаконними поселенцями і багато з них не можуть точно довести, що довго проживали на цих землях, у них немає права на компенсацію. Надати таке право, на думку Верховного суду, було б усе одно що нагородити кишенькових злодіїв за крадіжки. Тож поселенці або чинять опір та борються, або переїздять зі своїми мізерними пожитками до таборів на узбіччях автострад чи туди, де їм вдасться знайти собі якийсь закуток¹⁸. Приклади позбавлення власності можна знайти і в США, хоч вони зазвичай не такі брутальні й мають більш законні підстави, проте правом держави примусово відчужувати власність зловживають для відселення мешканців недорогих будинків і подальшого використання землі для вигідніших цілей, таких як будівництво кондомініумів та магазинів-складів. Під час оскарження в американському Верховному суді ліберальні судді взяли гору над консерваторами й вирішили, що місцева влада мала конституційне право так поводитися задля збільшення бази оподаткованої нерухомості.

У Сеулі 1990-х років будівельні компанії та забудовники наймали загони людей з комплекцією борців сумо, щоб захоплювати цілі райони, ще й знищувати з допомогою кувалд не лише будинки, а й інше майно тих, хто в 1950-х збудував свої оселі на міських схилах, які в 1990-х стали вартісними ділянками. Тепер більшість цих схилів вкриті високими

хмарочосами, на яких не видно і сліду звірств, що уможливили їхнє спорудження. У Китаї мільйони людей виселяють з місць, де вони довгий час мешкали. Оскільки в них немає права приватної власності, держава може перемістити їх просто декретом, що пропонує натомість незначну готівкову компенсацію за переїзд (перш ніж передати землю забудовникам за велику винагороду). У деяких випадках люди переїздяють добровільно, але трапляються й ситуації широкого опору, звичайною реакцією на який є репресії з боку Комуністичної партії. У Китаї часто виселяють мешканців сіл довкола міст, що ілюструє важливість аргументу Лефевра, який він, як провісник, висунув ще в 1960-х роках: чітке розмежування, яке колись існувало між містом і селом, поступово стирається, породжуючи сукупність комірок нерівного географічного розвитку за гегемоністського керування з боку капіталу та держави. В Китаї сільські комуни на околицях міст перейшли від виснажливої і малооплачуваної праці (вирощення капусти) до статусу неквапливих міських рантьє (принаймні так змогли партійні ватажки комун), коли кондомініуми зростали, так би мовити, за одну ніч. Те саме відбувається в Індії, де теперішня політика центрального уряду та урядів штатів зі створення особливих економічних зон призводить до насильства проти сільськогосподарських виробників. Найбільшою була різанина в Нандіграмі в Західній Бенгалії [в березні 2007 року], влаштована марксистським урядом штату задля залучення масштабного індонезійського капіталу, який так само зацікавлений у розвитку міської нерухомості, як і в розвитку промисловості.

У цьому разі право власності не забезпечило ніякого захисту.

Те саме відбувається з начебто прогресивною пропозицією надавати право власності сквотерам [поселенцям на незайнятих ділянках], що забезпечить їх ресурсом для подолання бідності. Таку пропозицію зараз обговорюють, наприклад, для фавел Ріо-де-Жанейро. Одначе проблема в тім, що бідних – з їхніми нестабільними доходами та частими фінансовими труднощами – легко можна переконати продати надане майно за порівняно низьку ціну (а багаті зазвичай відмовляються продати свої цінні володіння, хай і за будь-яку ціну, саме тому Мозес міг пошматувати бідний Бронкс, але не змогну Парк-авеню). Б'юся об заклад, що якщо теперішні тенденції не зміняться, за якихось п'ятнадцять років усі ці всіяні фавелами схили відкриють висотні кондомініуми з казковими краєвидами на затоку Гуанабара, а колишніх жителів фавел відфільтрують і відправлять жити на віддалені периферії¹⁹. Довгостроковим наслідком здійсненої Маргарет Тетчер приватизації соціального житла в центрі Лондона було створення такої структури ренти та цін у цьому районі, що виключала можливість для людей з низьким, ба навіть середнім доходом оселятися десь неподалік центру міста. Проблему недорогого житла, як і бідність та проблему доступності, і справді було відсунуто подалі.

Наведені приклади попереджають нас про існування цілого набору нібито «прогресивних» рішень, які не тільки відсувають проблему подалі, а й справді зміцнюють і водночас подовжують золоті ланцюги, що ув'язнюють вразливе та маргіналізоване

населення на орбітах обігу й накопичення капіталу. Ернандо де Сото переконливо стверджує, що саме брак ясності в питаннях права власності занурює бідних ще глибше в злидні, особливо на Глобальному Півдні, при цьому він нехтує фактом, що бідність охоплює дуже багатьох і в тих суспільствах, де право власності чітко встановлено. Звичайно, траплятимуться випадки, коли надання таких прав у фавелах Ріо-де-Жанейро чи нетрях Ліми звільнить енергію індивідів і сприятиме підприємницьким починанням, відповідно й особистому соціальному просуванню. Але супутнім наслідком нерідко є руйнація колективних неприбуткових моделей соціальної солідарності та взаємопідтримки, а загальний наслідок, найімовірніше, буде знівельований відсутністю безпеки й адекватної оплати праці. Наприклад, у Каїрі Джулія Ельяхар помічає, як ця нібито прогресивна політика створює «ринок позбавлення», що на практиці прагне знівельувати цінність моральної економіки, заснованої на взаємній повазі та взаємодії, на користь інституцій капіталізму²⁰.

Схожим чином можна прокоментувати рішення про мікрокредитування й мікрофінансування щодо глобальної бідності, які так настирливо нав'язують фінансові інституції Вашингтона. Мікрокредитування в його соціальному вимірі (як на початку й передбачав нобелівський лауреат Мохаммад Юнус) справді відкрило нові можливості й мало значний вплив на гендерні відносини, що позитивно позначилося на становищі жінок у таких країнах, як Індія та Бангладеш. Але під час мікрокредитування запроваджується система колективної відповідальності за погашення кредиту, що радше закріпачує,

а не звільняє. Наслідком мікрокредитування, як стверджують ті самі вашингтонські інституції (на відміну від запропонованої Юнусом соціальної та філантропської орієнтації мікрокредитування), є поява для світових фінансових інституцій джерел отримання високих прибутків (ставки сягають щонайменше 18 і більше відсотків), в умовах новоз'явленої структури маркетингу це дозволяє транснаціональним корпораціям отримати доступ до великого сукупного ринку, де 2 мільярди людей живуть на менше, ніж 2 долари на день. У цей гігантський «ринок на дні піраміди», як його називають у ділових колах, проникає великий бізнес, створюючи складні мережі продавців (здебільшого жінок), пов'язаних маркетинговим ланцюжком від транснаціональних постачальників до вуличних торговців²¹. Продавці утворюють сукупність соціальних відносин, відповідають одне за одного, закладають гарантії виплати боргу плюс відсотків, а це дає їм змогу купувати товари, що їх вони надалі продаватимуть частинами. Як і у випадку надання права власності, деякі люди, найімовірніше (в цьому разі переважно жінки), можуть стати відносно заможними, якщо горезвісні труднощі доступу бідних до споживчих товарів буде подолано через прийнятні ціни. Але це не розв'яже проблему бідності, спричиненої розвитком міст. Статус більшості учасників системи мікрокредитування буде зведено до кабальних боржників, затиснутих у перехідному становищі між транснаціональними корпораціями та зубожілим населенням міських нетрів, причому перевага завжди на боці корпорацій. Такий стан речей блокуватиме дослідження більш

продуктивних альтернатив. І, звісно ж, він не пропонує жодного права на місто.

Можна дійти висновку, що урбанізація відіграла вирішальну роль у поглинанні надлишкового капіталу, ще й у географічних масштабах, які постійно розширюються, однак ціною прискорення процесів творчого руйнування, які призвели до позбавлення міського населення бодай якогось права на місто. Періодично це закінчується повстанням, як у Парижі 1871 року, коли виселені робітники піднялися, щоби повернути собі втрачене місто. Міські суспільні рухи 1968-го, від Парижа й Бангкока до Мехіко й Чикаго, так само прагнули визначити альтернативний спосіб життя в місті, на відміну від нав'язаного їм капіталістичними забудовниками й державою. Якщо (а це видається ймовірним) фінансові труднощі нагромаджуватимуться, а досі успішна неоліберальна, постмодерністська й консьюмеристська стадія поглинання надлишку капіталу через урбанізацію вичерпається і гримне гостріша криза, тоді постає питання: де наш 1968 рік? Або ще драматичніше: де наша версія [Паризької] комуни?

Як і у випадку трансформацій фінансової системи, політична відповідь мусить бути набагато комплекснішою – саме тому, що в наш час процес урбанізації набуває глобального масштабу й супроводжується всілякими розколами, незахищеністю та нерівномірним географічним розвитком. А втім, тріщини в системі є, як колись співав Леонард Коен, «тим, що дає проникнути світлу». Ознаки бунту є всюди: систематичні заворушення в Китаї та Індії, громадянські війни в Африці, заколоти в Латинській Америці, автономістські рухи виникають повсюдно,

і навіть у США політичні сигнали нагтовхують на думку, що більшість населення каже страшенній нерівності: все, досить! Будь-яке з цих повстань може стати заразним. Однак, на відміну від фінансової системи, суспільні опозиційні рухи, які виникають у містах та передмістях і яких налічується багато по всьому світу, не є тісно об'єднаними. Насправді, більшість із них не мають між собою жодного зв'язку. Отже, малоймовірно, що одна іскра, як мріяла колись Везер Андеграунд, розпалить вогонь у прерії. Для цього потрібно щось значно системніше. Та якби ці різноманітні опозиційні рухи якимсь чином об'єдналися, наприклад, навколо гасла про право на місто, то чого вони мали б вимагати?

Відповідь на це питання доволі проста: ширшого демократичного контролю за виробництвом і використанням надлишку. Оскільки процес урбанізації є головним каналом використання надлишку, то право на місто створюється шляхом встановлення демократичного контролю за розміщенням надлишку в процесі урбанізації. Нічого поганого в тому, щоб мати додатковий продукт, немає: фактично в більшості випадків надлишок є вирішальним для належного виживання. Упродовж історії капіталізму на певну частку створеної додаткової вартості накладає податки держава, і під час соціал-демократичних стадій [політичної історії] податки значно зростали, внаслідок чого більша частина надлишків переходила в розпорядження держави. Протягом останніх тридцяти років неоліберальний проект орієнтувався на приватизацію контролю над надлишком. Утім, статистичні дані всіх країн ОЕСР (Організації економічного співробітництва та розвитку) свідчать,

що від 1970-х і дотепер частка держави у валовому виробництві залишається приблизно незмінною. Отже, головним досягненням неоліберального наступу стало запобігання збільшенню державної частки, як сталося у 1960-х. Ще однією реакцією було створення нових систем управління, які інтегрують державні й корпоративні інтереси і, використовуючи владу грошей, забезпечують, щоб контроль державного апарату за видатками з надлишку сприяв корпоративному капіталові й вищим класам формувати процес урбанізації. Збільшення частки надлишку, якою розпоряджається держава, матиме позитивні наслідки лише в тому разі, якщо саму державу буде реформовано й повернено під демократичний контроль народу.

Ми бачимо, що право на місто дедалі швидше переходить у розпорядження кіл, що керуються приватними або квазіприватними інтересами. Наприклад, мер Нью-Йорка, мільярдер Майкл Влумберг, який перекроює місто на угоду забудовникам, Волл-стріт і транснаціональним елементам капіталістичного класу, як і раніше, продає місто як оптимальне місце розташування для прибуткових підприємств і туристичний рай, перетворюючи Мангетен, по суті, на один величезний закритий район для багатіїв. (Його гасло розвитку звучить іронічно: «Будувати, як Мозес, не забуваючи про Джейн Джейкобз»²².) Сітлом керує мільярдер Пол Алєн, у Мєхїко найбагатша людина свїту Карлос Слїм знову вимостив центральні вулиці бруківкою, щоб привабити туристів. Але прямї повноваження мають не лише заможні люди. У Нью-Гейвенї, який не має ресурсів для реїнвестування в мїський розвиток, значною

мірою тканину міста під свої потреби перекроює Єль, один із найбагатших університетів світу. Те ж саме робить Університет Джонса Гопкінса в Східному Балтиморі, а Колумбійський університет виношує аналогічні плани щодо деяких районів Нью-Йорка. В обох випадках, як це сталося зі спробами захоплення землі в Дгараві, такі дії породжують районні рухи опору. В своєму нинішньому вигляді право на місто занадто вузьке й обмежене, в більшості випадків ним користується нечисельна політична й економічна еліта, яка здатна дедалі більше змінювати форму міста відповідно до власних потреб і бажань.

Але погляньмо на цю ситуацію більш структурно. Щороку в січні оприлюднюється оцінка загальної суми всіх премій, виплачених фінансистам з Волл-стріт за важку працю попереднього року. У 2007 році, який був за всіма показниками катастрофічним для фінансових ринків (хоч і не таким жахливим, як рік наступний), ця сума становила 33,2 млрд доларів, що лише на 2% менше, ніж у попередньому році (непогана винагорода за розгром світової фінансової системи). У середині літа 2007 року Федеральна резервна система (ФРС) і Європейський центральний банк накачали фінансову систему короткостроковими кредитами на мільярди доларів, щоб забезпечити її стабільність, а після цього ФРС різко знижувала відсоткові ставки або впорскувала величезні обсяги ліквідності щоразу, як індекси Волл-стріт загрожували раптово обвалитися. Тим часом банки за борги позбавили (або невдовзі позбавлять) житла близько 2-3 мільйони людей, переважно таких груп населення, як самотні жінки на чолі домогосподарств, афроамериканці у найбільших містах і маргіналізовані

білі, що живуть на напівпериферії міст. Чимало міських кварталів і навіть цілі передмістя в США забиті дошками й розгромлені, адже зруйновані грабіжницькими практиками кредитування фінансових установ. Це населення не може претендувати на жодні премії. Навпаки, через те, що вилучення банком житла, закладеного під іпотечний кредит, означає списання боргу, що вважається прибутком, багато з тих, кого вигнали з будинків, мають заплатити чималий податок на прибуток, якого вони ніколи в очі не бачили. Ця жажлива асиметрія ставить питання: чому Федеральна резервна система та казначейство США не надають середньострокову допомогу по ліквідності домогосподарствам, яким загрожує втрата власності, закладеної під кредит, доки реструктуризація іпотек за розумними ставками не вирішить проблему? Так можна пом'якшити жорстокість кредитної кризи, а бідні люди й населені ними міські райони отримали б захист. Крім того, світова фінансова система не опинилася б на грані повної неплатоспроможності, що й сталося рік по тому. Безперечно, такі кроки дали б змогу значно розширити повноваження ФРС за межі наявних, що порушило б неоліберальне ідеологічне правило: у разі конфлікту між процвітаням фінансових інституцій та процвітаням людей убік треба посунути людей. Також це суперечило би преференціям щодо розподілу прибутків, наданим класу капіталістів, і неоліберальним уявленням про особисту відповідальність. Проте зважте лише на ціну, яку довелося заплатити за дотримання цих правил, і спричинене ними безглузде творче руйнування. То чи можна і чи варто робити щось для того, щоб змінити ці політичні установки?

Але ми ще побачимо послідовну опозицію цьому розвитку подій у XXI столітті. Звичайно, вже зараз є чимало різних міських форм боротьби й міських суспільних рухів (у широкому значенні цього поняття, включно з рухами у глухих селах). Урбаністичні інновації щодо сталості довкілля, культурної асиміляції іммігрантів і проектування громадського житлового фонду в місті спостерігаються в усьому світі. Але вони ще не зійшлися в єдиній меті здобути більше контролю за використанням надлишку (не кажучи вже про умови його виробництва). Один із кроків, хоча й не фінальний, у напрямку об'єднання цих рухів полягає в тому, щоб прямо зосередитися на тих аспектах творчого руйнування, в яких економіка накопичення багатства міцно спирається на економіку позбавлення і в ній заявляє про право на місто від імені тих, кого позбавили цього права – їхнього права змінювати світ, життя й перевинаходити місто за власним бажанням. Це колективне право, як робоче гасло і як політичний ідеал, повертає нас до старого як світ питання про те, хто верховодить внутрішнім зв'язком між урбанізацією та виробництвом і використанням надлишку. Зрештою, мабуть, Лефевр мав рацію, коли понад сорок років тому наполягав, що сучасна революція має бути міською – або не відбутися взагалі.

УРБАНІСТИЧНІ ВИТОКИ КРИЗ КАПІТАЛІЗМУ

У своїй статті «Житлових бульбашок обмаль, трапляються вони нечасто», що побачила світ у *New York Times* 5 лютого 2011 року, економіст Роберт Шилер, якого багато хто вважає провідним експертом з нерухомості у США і який доклав руку до створення індексу цін Кейса – Шилера на нерухомість, укотре запевнив громадськість у тому, що теперішня фінансова бульбашка на ринку нерухомості була «нетиповою подією, що навряд чи повториться протягом кількох десятиліть». «Велетенську бульбашку ринку нерухомості [початку 2000-х] годі порівняти з будь-яким іншим циклом ринку нерухомості в якійсь національній або світовій історії. Попередні бульбашки були в рази менші й здебільшого локальні». Шилер стверджував, що єдина прийнятна паралель – це порівняння з бульбашками на американському ринку землі наприкінці 1830-х та в 1850-х роках¹.

Надалі я покажу, що таке прочитання історії капіталізму далеке від істини і навіть небезпечне. Той факт, що це лишилося непоміченим, засвідчує існування серйозної сліпої плями в сучасній економічній теорії. Як не прикро, виявилось, що в марксистській політекономії є аналогічна сліпа пляма. Крах ринку нерухомості у США в 2007–2010 роках був достеменно глибшим і тривалішим за попередні – справді-бо ним можна позначити кінець певної епохи в економічній історії Сполучених Штатів, – проте безпрецедентним стало те, як цей крах був пов'язаний з макроекономічними потрясіннями на світовому

ринку. Існує кілька ознак того, що подібні крахи можуть повторитися.

Традиційна економіка зазвичай вважає інвестування в техногенне середовище загалом і в нерухомість зокрема, як і в процес урбанізації, дещо побічними справами порівняно з важливішими, що відбуваються у фіктивній структурі з назвою «національна економіка». А тому її відгалуження «міська економіка» є ареною, на яку виходять низькопробні економісти, тоді як впливові персони вправляються у своїх макроекономічних комерційних вміннях деінде. І навіть якщо вони помічають урбаністичні процеси, то вдають, начебто реорганізація простору, регіональний розвиток і містобудування є не більш ніж локальним результатом масштабніших процесів, на які не впливає те, що ними породжується². Так, в оприлюдненому 2009 року звіті Світового банку автори вперше в історії всерйоз взяли до уваги економічну географію й розвиток міст, але без найменшого натяку на те, що зміни могли бути настільки катастрофічними – аж до спричинення кризи в економіці в цілому. Метою звіту, написаного економістами (без консультацій з географами, істориками й соціологами-урбаністами), було, ймовірно, дослідити «вплив географії на можливості економіки» і перемістити «простір і місце з власне прихованих у політиці тенденцій у центр уваги».

Насправді автори звіту намагалися показати, що застосування типових рецептів неоліберальної економіки до справ міста (наприклад, виведення держави з регулювання ринків землі й нерухомості та мінімізація втручань у планування міста, регіону й простору задля досягнення соціальної

справедливості й рівності між регіонами) – це найкращий спосіб прискорити економічне зростання (інакше кажучи, накопичення капіталу). Хоча автори звіту й проявили порядність, висловлюючи «жаль», що їм не вистачило часу й місця, щоб докладно дослідити соціальні й екологічні наслідки своїх пропозицій, вони ясно розуміли, що міста дають

нестабільним ринкам землі й нерухомості та іншим допоміжним інститутам – таким, що захищають право власності, забезпечують виконання контрактів і фінансують будівництво житла, – з часом зміцнюватися зі зміною потреб ринку. Успішні міста пом'якшили закони про районування, щоб дозволити багатим гравцям брати участь у торгах за цінні землі, й ухвалили такі норми землекористування, які б дозволили пристосовуватися до змін у майбутньому³.

Проте земля не є товаром у звичному сенсі. Це фіктивна форма капіталу, в основі якої очікування майбутніх рент. Максимізація прибутковості землі призвела за останні кілька років до витіснення домогосподарств з низьким чи навіть середнім рівнем доходів з Мангетена і центру Лондона, що мало катастрофічні наслідки для класової нерівності і добробуту малозабезпечених верств населення. Саме тому землі в районі Дгараві в Мумбаї, що мають високу вартість, перебувають під сильним тиском (так звані нетрі, які у звіті справедливо зобразили як екосистему, що виробляє людські ресурси). Коротко кажучи, звіт захищає такий собі ринковий фундаменталізм, що призвів до макроекономічного землетрусу, якого ми зазнали (разом з його тривалими наслідками), та до міських суспільних рухів, що протистоять джентрифікації, знищенню кварталів і експропріації власності (або більш грубим методам)

з метою виселити мешканців і прокласти шлях для того, щоб отримувати із землі більше прибутків.

Від середини 1980-х неоліберальна політика щодо урбанізації (яку застосовували, наприклад, у Євросоюзі) дійшла висновку, що перерозподіл багатств на користь менш безпроблемних кварталів, міст і регіонів є марною справою і що натомість ресурси треба спрямувати в динамічні «підприємницькі» полюси зростання. Механізм «просочування благ згори донизу» мав, таким чином, у добре відомій «довгостроковій перспективі» (яка ніколи не настає) подбати про всі ці надокучливі регіональні, просторові й міські типи нерівності. Передача міста в руки забудовників і фінансових спекулянтів сприяє загальному процвітанню! Звіт Світового банку переконував, що якби китайці зняли обмеження в своїх містах на землекористування на користь вільного ринку, їхня економіка зросла би ще швидше!

Світовий банк явно надає перевагу фінансовим спекуляціям, а не людям. Думку про те, що місту вестиметься добре (за умови накопичення капіталу), коли його мешканцям (крім представників привілейованого класу) і довкіллю непереливки, ніколи не вивчали. Гірше того, цей звіт тісно пов'язаний з політикою, що лежить біля витоків кризи 2007–2009 років. Особливо дивує те, що звіт було оприлюднено через півроку після банкрутства *Lehman Brothers* і майже через два роки після початку спаду на американському ринку нерухомості, коли стало зрозуміло, що ось-ось здійсниться ураган неплатежів і позбавлення права викупу майна. Нам, приміром, казали, без натяку на критичне пояснення, що

з часу дерегуляції фінансових систем у другій половині 1980-х стрімко зросло залежне від ринку фінансування житлового будівництва. Ринки іпотечного кредитування у розвинених країнах тепер становлять більш ніж 40% валового внутрішнього продукту (ВВП), а в країнах, що розвиваються, – на порядок менші і становлять в середньому менше 10% ВВП. Роль держави має полягати у стимулюванні добре регульованого приватного сектору... Гарним початком є встановлення правового підґрунтя для укладання простих і прогнозованих іпотечних угод, які можна оскаржити в суді. Коли в країні діє розвинена й гарно розроблена система, державний сектор може сприяти вторинному ринкові іпотечних кредитів, розвивати фінансові новації та збільшувати сек'юритизацію іпотек. Житло у власності, часто найбільший окремий актив домогосподарств, є важливим елементом для підвищення добробуту, для соціальної безпеки і політики. Ті, хто мають власне житло або гарантоване право на володіння житлом, більшою мірою зацікавлені у своїй громаді й тому, найімовірніше, виступатимуть за зменшення криміногенності, ефективніше управління й кращі екологічні умови на місцях⁴.

Ці твердження неймовірно дивують після останніх подій. Перехід до субстандартного⁵ іпотечного бізнесу, підкріплений наївними міфами про переваги наявності власного житла для всіх, та перетворення проблемних іпотечних кредитів на забезпечені боргові зобов'язання з високим рейтингом, що продаються інвесторам, котрі нічого не підозрюють. Перехід до нескінченної субурбанізації, на яку витрачається багато земельних і енергетичних ресурсів – далеко за межами розумного і сталого використання резерву планети для проживання людей! Автори звіту могли б чітко стверджувати, що в них немає права пов'язувати свої міркування про урбанізацію з проблемами глобального потепління. Разом з Аланом Грінспеном вони також можуть

доводити, що не змогли розгледіти події 2007–2009 років і що не очікували нічого тривожного від змалюваного ними рожевого сценарію, додаючи слова «розсудливий» та «добре регульований» до своїх аргументів, якими вони, так би мовити, «застрахувалися» від потенційної критики.

Та позаяк вони наводять безліч «розсудливо підібраних» історичних прикладів на користь своїх неоліберальних панацей, як же ж вони прогавали, що криза 1973 року виникла в результаті глобальної катастрофи на ринку нерухомості, яка обвалила декілька банків? Хіба вони не помічали, що комерційна нерухомість призвела в США наприкінці 1980-х років до Кризи заощаджень і позик, коли кількості фінансових установ пішли на дно коштом американських платників податків у сумі майже 200 млрд доларів (ситуація, яка настільки стурбувала Вільяма Айзекса, тодішнього голову Федеральної корпорації страхування депозитів, що він у 1987 році погрожував Американській асоціації банкірів націоналізацією, якщо вони не схаменуться)? Невже не помітили того, що кінець японського економічного дива в 1990 році призвів до обвалу цін на землю (і він триває досі)? Що банківську систему Швеції націоналізували 1992 року через надлишки на ринку нерухомості? Що однією з причин краху в Східній та Південно-Східній Азії в 1997–1998 роках була надмірна урбанізація в Таїланді?⁶

Де були економісти Світового банку, коли все це відбувалося? З 1973 року сталися сотні фінансових криз (а до того часу – лише кілька), і спричинила їх переважно ситуація з нерухомістю та міським розвитком. Те, що на американському ринку

нерухомості складається небезпечна ситуація після 2001 року, було ясно як білий день майже кожному, хто розмірковував про це, зокрема, як виявилось, і Робертові Шилеру. Але він вважав це радше винятком, а не системною ознакою⁷.

Звісно, Шилер цілком може заявляти, що всі наведені вище приклади були всього лише регіональними подіями. Проте тоді, з погляду народу Бразилії чи Китаю, житлова криза 2007–2009 років також була регіональною. Її епіцентром були південно-західні штати США та Флорида (і ще трохи Джорджія), разом із кількома іншими гарячими точками (кризи неплатежів та виселень, що розпочалися наприкінці 1990-х у бідних районах старих міст на кшталт Балтимора й Клівленда, теж надто вже локальні й «несуттєві», адже вони зачепили здебільшого афроамериканців та меншини). Що стосується світу загалом, то в халепу втрапили Іспанія та Ірландія, як і Британія, що правда, меншою мірою. Проте на ринках нерухомості у Франції, Німеччині, Нідерландах чи Польщі або у всій Азії тоді не було жодних серйозних проблем.

Регіональна криза, епіцентром якої були Сполучені Штати, стала глобальною, чого не сталося, наприклад, із кризами в Японії або Швеції на початку 1990-х. Але Криза заощаджень і позик, особливо 1987 року (рік серйозного краху на біржі – ці два випадки зазвичай помилково ніяк не пов'язують між собою), мала глобальні наслідки. Те саме стосується і знехтуваного багатьма краху на світовому ринку нерухомості в 1973 році. Поширеною є думка, що вирішальне значення мав лише злет цін на нафту восени 1973-го. Але виявилось, що криза на ринку нерухомості за пів року до злету цін на нафту разом із рецесією

набирали обертів ще до осені (див. рис. 1). Несподіваний крах на ринку нерухомості (з очевидних міркувань прибутку) переріс у фінансову кризу місцевих штатів (чого не сталося б, якби рецесію зумовили лише ціни на нафту). Наступна Нью-Йоркська бюджетна криза 1975 року була надзвичайно важливою, бо саме тоді міська влада Нью-Йорка контролювала один з найбільших державних бюджетів у світі (що спонукало президента Франції та канцлера Західної Німеччини поспішити на допомогу Нью-Йорку, щоб уникнути глобального краху на фінансових ринках). Тоді Нью-Йорк став центром винаходу неоліберальних практик дарування морального ризику інвестиційним банкам і примусу людей сплачувати за реструктуризацію муніципальних угод і комунального обслуговування. Крім того, наслідки останнього краху на ринку нерухомості перейшли у фактичне банкрутство таких штатів, як Каліфорнія, викликавши величезну напругу в державних фінансах на рівні штату і муніципалітетів та в державному секторі зайнятості у США загалом. Історія бюджетної кризи у Нью-Йорку в 1970-х нагадує те, що сталося в штаті Каліфорнія, бюджет якого сьогодні – восьмий за обсягом з усіх державних бюджетів у світі⁸.

Національне бюро економічних досліджень (NBER) нещодавно розкрило ще один приклад ролі бумів нерухомості у виникненні глибинних криз капіталізму. З дослідження даних про нерухомість у 1920-х роках Гетцман і Ньюман «роблять висновок, що випущені державою цінні папери на ринку нерухомості вплинули на діяльність будівельної галузі в 1920-х роках і на хибну її оцінку через механізм циклу забезпечення заставами, що, можливо, і призвело

Джерело: Міністерство торгівлі США

Рис. 1. Крах на ринку нерухомості (1973)

до катастрофи на фондовому ринку в 1929–1930 роках». Що стосується житла, Флорида тоді, як і нині, була інтенсивним центром спекулятивної забудови, де в 1919–1925 роках номінальна вартість офіційного дозволу на будівництво зростає на 8000%. На національному рівні зростання вартості житла становило близько 400% протягом приблизно того ж періоду. Але то була інтермедія порівняно з комерційною забудовою, яка практично повністю зосередилася у Нью-Йорку та Чикаго, де різні типи фінансової підтримки та сек'юритизаційні процеси були вигадані для посилення буму, «що стався лише в середині 2000-х». Ще більше про це каже графік Гетцмана й Ньюмана, який відображає висотне будівництво в Нью-Йорку (див. рис. 2). Злети цін на нерухомість, що передували крахам 1929, 1973, 1987 та 2000 років, не можуть не впадати в око. Будівлі, які ми бачимо у Нью-Йорку, – це, зауважте, «більш ніж архітектурний рух; вони значною мірою були проявом масштабного фінансового феномену». Зауваживши, що цінні папери на ринку нерухомості у 1920-х роках були «такими ж небезпечними, як і зараз», Гетцман і Ньюман висновують:

Обрій Нью-Йорка є стійким нагадуванням про здатність сек'юритизації пов'язати капітал зі спекулянтами з будівельних компаній. Зростання розуміння того, як працював раніше ринок цінних паперів на ринку нерухомості, може принести відчутну користь у разі моделювання найгірших сценаріїв у майбутньому. Оптимізм на фінансових ринках впливає на збільшення виплавки сталі, але він не оплачує будівництво⁹.

Ясно, що злети й падіння на ринку нерухомості нерозривно пов'язані зі спекулятивними

Рис. 2. Висотні споруди, зведені у Нью-Йорку в 1890–2010 рр.

фінансовими потоками і суттєво впливають на макроекономіку в цілому, як і будь-які зовнішні фактори, як-от виснаження ресурсів та погіршення стану довкілля. Крім того, що більшою є частка ринків нерухомості у ВВП, то більше значення має зв'язок між фінансуванням та інвестиціями у будівництво, що стає потенційним джерелом макрокриз. У країнах, що розвиваються, таких як Таїланд, де житлові іпотечні кредити (якщо звіт Світового банку точний) еквівалентні лише 10% від ВВП – крах ринку нерухомості, безперечно, може сприяти макроекономічному колапсу, але не може бути єдиною його причиною (як сталося в 1997–1998 роках); а в Сполучених Штатах, де обсяг боргів за іпотеки був еквівалентний 40% ВВП, він, безумовно, міг викликати кризу 2007–2009 років.

Марксистський погляд на проблему

Оскільки буржуазному вченню, у кращому разі, бракує прозоринь (а може, воно й зовсім осліпло), що пов'язують міський розвиток з макроекономічними збоями, то можна було би припустити, що критики-марксистки зі своїми хваленими історико-матеріалістичними методами мали б вступити у запеклий бій із доказами про збільшувану ренту й жорсткі способи позбавлення власності, які характеризують те, що Маркс і Енгельс позначали як вторинні форми експлуатації, накинута на робітничий клас у його життєвому просторі торговими капіталістами й домовласниками. Вони могли би спрогнозувати для більшої частки населення привласнення міського простору шляхом джентрифікації, будівництва елітного житла й «діснеефікації» на противагу варварській бездомності, браку доступного житла й деградації міського довкілля (як фізичної, наприклад, забруднення повітря, так і соціальної через руйнацію шкіл і так званого «позитивного невтручання» освіти). У вузькому колі марксистів-урбаністів, критиків і теоретиків такі дослідники трапляються (до них я зараховую й себе)¹⁰. Але насправді в марксизмі структура мислення загалом подібна (що гнітить) до тієї, що в буржуазній економіці. Урбаністів вважають фахівцями, тоді як справді важливе осердя макроекономічної теорії марксизму виходить за межі лише урбаністики. Знову-таки, фікція національної економіки має пріоритет, адже саме в ній можна легко зібрати дані, і, чесно кажучи, саме завдяки їй ухвалюють важливі політичні рішення. Роль ринку нерухомості у створенні кризових станів

у 2007–2009 роках та похідні явища безробіття та жорсткої економії (якою здебільшого керують на місцевому та муніципальному рівні) не до кінця зрозумілі, адже не було серйозних спроб включити розуміння процесів урбанізації та формування техногенного середовища в загальну теорію законів руху капіталу. Як наслідок, багато марксистів-теоретиків, котрі до смерті полюбляють кризи, схильні тлумачити нещодавній крах як явний прояв улюбленої ними версії марксистської теорії криз (чи то спад рівня прибутку, чи зниження споживання абощо).

До певної міри в такому стані справ винен сам Маркс, хоча й незумисно. У вступі до «Нарису критики політичної економії»¹¹ він стверджує, що написав «Капітал», щоб викласти загальні закони руху капіталу. Тобто зосередитися виключно на виробництві й привласненні додаткової вартості і водночас абстрагуватися від того, що він назвав «особливостями» розподілу (відсоткова ставка, орендна плата, податки і навіть фактична заробітна плата та норма прибутку), позаяк вони ситуативні, кон'юнктурні і залежать від конкретного місця й часу. Він також абстрагувався від специфіки ринкових відносин, як-от пропозиція та попит, а також конкуренція. Коли попит та пропозиція урівноважені, твердив Маркс, вони ні про що не свідчать, тоді як примусові закони конкуренції функціонують радше як виконавець, а не визначник загальних законів руху капіталу. Це одразу ж наштовхує на думку про те, що відбувається, коли бракує механізму виконання, як можна спостерегти в умовах монополізації, і що відбувається, коли ми беремо до уваги просторову конкуренцію, яка, і це давно відомо, завжди є формою монополістичної

конкуренції (як у випадку конкуренції між містами). Нарешті, Маркс зображує споживання як «сингулярність» – ті унікальні випадки, які разом утворюють звичний режим життя, – що є хаотичною, непередбачуваною й неконтрольованою, а отже, за Марксом, випадає із загального поля політичної економії (дослідження споживчої вартості, заявляє він уже на першій сторінці «Капіталу», є справою історії, а не політичної економії), а тому є потенційно небезпечною для капіталу. Тож Гардт і Негрі нещодавно старалися відродити поняття сингулярності як ключовий елемент опору, бо вони виникають з поширення загального і завжди приводять до загального.

Крім того, Маркс визначив інший рівень – рівень взаємозв'язку з природою, що є універсальною умовою всіх форм людського суспільства, а отже, в цілому нерелевантний для розуміння загальних законів руху капіталу, під яким розуміють особливий соціальний та історичний конструкт. Через це проблеми докільля ледь згадуються в тексті «Капіталу» (та це не означає, що Маркс вважав їх неважливими або незначними, він ними нехтував не більшою мірою, ніж заперечував споживання як нерелевантне цій грандіозній схемі)¹².

Більшу частину тексту «Капіталу» Маркс міцно спирається на структуру, окреслену в «Нарисі критики політичної економії». Він рішуче зосереджується на загальному характері виробництва додаткової вартості і виключає все інше. Вряди-годи він визнає, що такий підхід веде до проблем. Маркс зазначає, що трапляються деякі «подвійні установки»: земля, праця, гроші й товари є найважливішими чинниками виробництва, а відсоткова ставка, рента,

заробітна плата та прибутки виключаються з аналізу як особливості розподілу.

Сила Марксового підходу полягає в тому, що він дає чітке пояснення загальним законам руху капіталу таким чином, щоб можна було абстрагуватися від специфічних і конкретних умов Марксової тогочасності (наприклад, від криз 1847–1848 і 1857–1858 років). Ось чому ми досі читаємо Маркса як свого сучасника. Але за такий підхід доводиться платити. По-перше, Маркс чітко вказує, що аналіз наявного капіталістичного суспільства/ситуації вимагає діалектичного поєднання універсальних, загальних, конкретних та сингулярних аспектів суспільства, які витлумачуються як діяльна, органічна тотальність. Тому ми не можемо сподіватися на пояснення фактичних подій (таких як криза 2007–2009 років) лише загальними законами руху капіталу (це одне з моїх заперечень тим, хто намагається запхати факти нинішньої кризи в яку-небудь теорію падіння норми прибутку). І навпаки, ми не можемо спробувати пояснити ці події без покликання на загальні закони руху (хоча сам Маркс, здається, пояснює їх у «Капіталі», коли характеризує «незалежну й автономну» фінансово-промислову кризу 1847–1848 років, або іще різкіше – у своїх історичних дослідженнях «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» та «Класова боротьба у Франції», де загальні закони руху капіталу не згадуються взагалі)¹³.

По-друге, щойно в «Капіталі» розгортається аргументація, абстракції на рівні Марксового узагальнення починають розпадатися. Є чимало прикладів цього, але найприкметніший і в цьому разі найдоречніший для аргументації пов'язаний з тим, як

Маркс вирішує питання з кредитною системою. Кілька разів у першому томі [«Капіталу»] і неодноразово у другому томі Маркс вказує, що кредитна система перебуває осторонь як факт розподілу, з яким він іще не готовий докладно розібратися. Загальні закони руху, які він вивчає у другому томі «Капіталу», зокрема питання обігу основного капіталу (включно з інвестиціями в техногенне середовище) та періоди праці, періоди виробництва, час обігу й час товарообігу – усе це в кінцевому підсумку не тільки вказує на кредитну систему, а й робить необхідною її існування. Про це питання Маркс висловлюється гранично чітко. Коментуючи те, як наданий у кредит фінансовий капітал завжди повинен бути більшим за той, що використовується у виробництві додаткової вартості, щоб давати раду з різними періодами товарообігу, він зауважує, як зміни в часі товарообігу можуть «звільнити» частину грошей, наданих у кредит. «Грошовий капітал, що звільнився таким чином унаслідок самого лише механізму руху оборотів (поряд з грошовим капіталом, що утворюється через послідовний зворотний приплив основного капіталу і поряд з грошовим капіталом, потрібним в кожному процесі праці для капіталу змінного), мусить відігравати чималу роль, щойно лише розвинулася кредитна система, і разом з тим мусить бути однією з її основ»¹⁴. Ці та інші подібні зауваження роз'яснюють, що кредитна система стає критично необхідною для обігу капіталу і що певні характеристики кредитної системи треба включити до загальних законів руху капіталу. Проте коли ми натрапляємо на аналіз кредитної системи у третьому томі «Капіталу», то з'ясуємо, що (саме) відсоткова ставка визначається

разом пропозицією й попитом, а також станом конкуренції – двома особливостями, які раніше було повністю виключено з теоретичного рівня узагальнення, з яким волів працювати Маркс.

Я згадую про це тому, що важливістю правил, які застосовував Маркс у своїх розвідках у «Капіталі», було здебільшого знехтувано. Коли ці правила не лише пом'якшать, а й точно порушать, як це сталося у випадку з кредитом і відсотковою ставкою, тоді відкриваються нові перспективи теоретизування, що виходять за межі Марксових прозрінь. Насправді Маркс визнає вже на першому етапі своїх починань, що це могло статися. У «Нарисі критики політичної економії» він аналогічно твердить про споживання, найнепокірнішу з його категорій аналізу, враховуючи включені в неї сингулярності, що поки вона, як і споживча вартість, «насправді перебуває за межами економіки», є ймовірність, що споживання відреагує «своєю чергою на відправну точку (виробництво) і дасть новий поштовх усьому процесові»¹⁵. Те саме стосується виробничого споживання, процесу праці як такого. Маріо Тронті та його послідовники, такі як Тоні Негрі, цілком правильно помітили, що процес праці сам по собі утворений як сингулярність, інтерналізована в загальних законах руху капіталу¹⁶. Неймовірні труднощі, з якими стикаються капіталісти, коли прагнуть мобілізувати «тваринні інстинкти» робітників для одержання додаткової вартості, сигналізують про існування цієї сингулярності в осереді виробничого процесу (ніде це не є таким очевидним, як у будівництві, в чому ми незабаром пересвідчимось). Інтерналізація кредитної системи та зв'язок між відсотковою ставкою та

нормою прибутку в загальних законах виробництва, обігу й реалізації капіталу також є, якщо спрямувати теоретичний апарат Маркса чітко на опис поточних подій, руйнівною необхідністю.

Проте включати кредит у загальну теорію треба обережно, щоб зберегти, хай і у видозміненому стані, вже здобуті теоретичні прозріння. Ми не можемо, приміром, розглядати кредитну систему просто як певну сутність, як своєрідний розквіт, зосереджений на Волл-стріт або в лондонському Сіті, що вільно шириться над зумовленою нею діяльністю на центральних вулицях. Багато заснованих на кредиті видів діяльності можуть насправді бути спекулятивним шумовинням і огидним наростом людської пожадливості до золота та чистої влади грошей. Однак більшість цієї діяльності є засадничою і абсолютно необхідною для функціонування капіталу. Межі між необхідним і тим, що є (а) неминуче фіктивним (як у випадку державного та іпотечного боргу) та (б) чистим надлишком, визначити нелегко.

Ясно, що намагатися проаналізувати динаміку нещодавньої кризи та її наслідки без урахування кредитної системи (з іпотеками, які становлять 40% ВВП США), рівня споживання (що становить 70% рушійної сили економіки США порівняно з 35% в економіці Китаю), а також стану конкуренції (монопольна влада на фінансовому ринку, ринку нерухомості, у роздрібній торгівлі та на багатьох інших ринках), буде безглуздим жартом. У Сполучених Штатах 1,4 трлн іпотечних кредитів, чимало з яких ризиковані, перебувають на вторинному ринку *Fannie Mae* і *Freddie Mac*¹⁷, що змушує уряд виділяти 400 млрд доларів на потенційний порятунок цих кредитів

(приблизно 142 млрд доларів уже витрачено). Щоб зрозуміти це, нам слід докопатися до того, що Маркс мав на увазі під категорією «фіктивного капіталу» та його зв'язку з ринками землі та нерухомості. Нам потрібно зрозуміти, як сек'юритизація, як стверджують Гетцман і Ньюман, пов'язує «капітал зі спекулянтами з будівельних компаній». Бо ж хіба не спекуляції на вартості землі та цінах на житло й оренду зіграли вирішальну роль у настанні цієї кризи?

Фіктивний капітал, за Марксом, не є вигадкою якого-небудь очманілого від кокаїну трейдера з Волл-стріт. Це фетиш-конструкт, що означає, з огляду на Марксову характеристику фетишизму в першому томі «Капіталу», що він є достатньо реальним, хоча й поверховим феноменом, який приховує щось важливе в основоположних соціальних відносинах. Коли банк дає державі кредит і забирає його з відсотками, скидається на те, ніби в державі відбувається щось напряду пов'язане з виробництвом, тобто вона справді виробляє вартість, проте більшість (хоча й не все, як я надалі покажу) з того, що відбувається в державі (як-от війни), не має нічого спільного з виробництвом вартості. Коли банк дає споживачеві кредит на купівлю житла й отримує назад кредит з відсотками, складається враження, ніби щось відбувається з цим житлом, ніби воно безпосередньо виробляє вартість, але це не так. Коли банки випускають облігації на спорудження лікарень, університетів, шкіл та іншого в обмін на відсоткові ставки, здається, ніби ці установи виробляють вартість, але це не так. Коли банки кредитують купівлю землі та нерухомості з наміром одержати ренту, тоді розподільна категорія ренти поглинається обігом фіктивного капіталу¹⁸. Коли банки

надають позики іншим банкам або коли Центральний банк кредитує комерційні банки, які кредитують спекулянтів землю, що прагнуть відповідної ренти, фіктивний капітал чимдалі схожий на нескінченний повтор фікцій, створених на фікціях. Інвестування позикових засобів зі щораз більшою пропорцією (видача кредитів, обсяг яких у 30 разів (а не втричі) перевищує обсяг банківських вкладів) роздуває обіг фіктивних сум фінансового капіталу. Такими є приклади створення й потоку фіктивного капіталу. І саме ці потоки перетворюють реальне нерухоме майно на нереальне.

Ідея Маркса полягає в тім, що оплачені відсоткові ставки походять з виробництва вартості деінде – з оподаткування, прямого стягнення з виробництва додаткової вартості або податків на доходи (заробітну плату та прибутки). І, звісно, для Маркса, єдиним місцем, де створюються вартість і додаткова вартість, є трудовий процес виробництва. Те, що відбувається в обігу фіктивного капіталу, може бути суспільно необхідним для підтримки капіталізму. Це може бути частина необхідних витрат на виробництво та відтворення. Вторинні форми додаткової вартості можуть добуватися капіталістичними підприємствами через експлуатацію робітників, зайнятих у роздрібній торгівлі, банках та страхових фондах. Утім, ідея Маркса полягає в тому, що якщо вартість і додаткова вартість не утворюються саме на виробництві, то ці сектори не можуть існувати самі по собі. Якщо ніхто не виробляв би сорочки та взуття, що продавали б роздрібні торговці?

Однак є вкрай важливе застереження. Частину потоку того, що здається фіктивним капіталом,

справді можна залучати до створення вартості. Коли я перетворюю своє житло, взяте під іпотеку, на «потогінну» майстерню, де використовується робоча сила нелегальних іммігрантів, житло стає основним капіталом у виробництві. Коли держава будує дороги та іншу інфраструктуру, що функціонують як колективні засоби виробництва капіталу, вони повинні бути класифіковані як «виробничі державні витрати». Коли лікарня чи університет стають місцем розроблення інновацій та нових ліків, обладнання і таке інше, вони стають виробничим об'єктом. Маркса аж ніяк не бентежили ці застереження. Як він висловився про основний капітал: функціонує щось як основний капітал чи не функціонує, залежить від його вжитку, а не від його фізичних властивостей¹⁹. Основний капітал зменшується тоді, коли текстильні майстерні перетворюються на кондомініуми, а дрібні фінанси перетворюють селянські хати на (значно дешевший) основний капітал виробництва!

Значна частина створених у виробництві вартості та додаткової вартості різним чином розподіляється через фіктивні канали. І коли банки дають позику іншим банкам, хай навіть застосовуючи механізми левериджа, тоді зрозуміло, що стають можливими будь-які різновиди не обов'язкових для суспільства побічних платежів та спекулятивних операцій, оперті на повсякчас непостійну царину мінливої вартості активів. Ці активи залежать від критичного процесу «капіталізації», який Маркс розглядає як форму створення фіктивного капіталу:

Капіталізують кожен дохід, що регулярно повторюється, обчислюючи його за пересічним рівнем

проценту, як дохід, що його давав би капітал... Для того, хто купив цей титул власності, ці 100 ф. ст. річного доходу становитимуть в цьому разі дійсно реалізацію його капіталу, як капіталу, приміщеного з 5%. Отже, тут губиться останній слід всякого зв'язку з дійсним процесом зростання вартості капіталу та зміцнюється уявлення про капітал, що дає процент, як про автомат, що самозростає у своїй вартості²⁰.

Потік доходів від таких активів, як земля, нерухомість, акції абощо, визначається величиною капіталу, за яку їх можна продати, що, своєю чергою, залежить від відсоткових ставок і дисконтних ставок, визначених умовами пропозиції та попиту на фінансовому ринку. Як оцінити такі активи, коли ринку немає, – що стало у 2008 році величезною проблемою, нерозв'язаною досі? Питання про те, наскільки небезпечні активи, що належать *Fannie Mae*, майже у всіх викликало головний біль. (Якою є реальна вартість заставленого житла, на якого немає покупців?) Це важливе відлуння суперечки про вартість капіталу, яка спалахнула і, як і будь-яка незручна істина, була швидко погашена традиційною економічною теорією на початку 1970-х.

Проблема, яку створює кредитна система, полягає в тому, що, з одного боку, вона життєво необхідна для виробництва, обігу та реалізації одночасних з нею потоків капіталу, а з другого боку, вона є вершиною різного роду спекулятивних та інших «безумних форм». Саме це спонукало Маркса схарактеризувати Ісаака Перейру – який разом з братом Емілем був одним з очільників спекулятивної реконструкції міського простору Парижа під орудою архітектора Османа – як власника «приємно змішаного характеру шахрая і пророка»²¹.

Накопичення капіталу через урбанізацію

В історії капіталізму урбанізація, як я стверджував досить довго, була ключовим засобом поглинання надлишку капіталу та робочої сили²². Вона має особливу функцію в динаміці накопичення капіталу внаслідок тривалих періодів праці, періодів товарообігу та тривалих циклів більшості інвестицій у техногенне середовище. Урбанізація також має географічну специфіку, яка полягає в тому, що продукування простору та монополій, розкиданих територіально, стає невіддільною частиною динаміки накопичення не просто через зміну моделей товарних потоків у просторі, а й внаслідок самої природи створюваних і спродукованих просторів і місць, у яких відбувається цей рух. Але саме через те, що вся ця діяльність – яка, до речі, є надзвичайно важливим полем для виробництва вартості та додаткової вартості – значно розтягнута в часі, вона вимагає певної комбінації фінансового капіталу та державних зобов'язань як засадничих для її функціонування. Ця діяльність є, безперечно, спекулятивною в довгостроковій перспективі і завжди ризикує повторити (значно пізніше й у збільшених масштабах) самі умови перенакопичення, яким вона спершу дає змогу вивільнитися. Звідси кризовий характер інвестицій в урбанізацію та інші форми інфраструктури (трансконтинентальні залізниці та автомагістралі, дамби і таке інше).

Циклічний характер подібних інвестицій добре зафіксовано для XIX століття у ретельній праці Брінлі Томаса (див. рис. 3)²³. Але теорією будівельних бізнес-циклів знехтували після 1945 року, почасти через

те, що керовані урядом кейнсіанські втручання було визнано ефективними для їхнього збалансування.

Роберт Готліб у докладному дослідженні багатьох локальних будівельних циклів (опублікованому 1976 року) виявив тривалі коливання циклів житлового будівництва із середньою періодичністю 19,7 років та стандартним відхиленням у 5 років. Та, крім того, його дані показали, що ці коливання були сповільнені, якщо взагалі не подолані, в період після Другої світової війни²⁴. Проте відмова від системних кейнсіанських контрциклічних втручань із середини 1970-х років у багатьох частинах світу дає змогу припустити, що повернення до певної циклічності стало більш ніж імовірним. Це ми й спостерігали, хоча, на мою думку, з ситуації можна зробити висновок, що тепер коливання тісніше пов'язані з періодичними бульбашками активів, ніж це траплялося в минулому (хоча обрахунки Національним бюро економічних досліджень даних щодо 1920-х років можна розглядати як доказ не на користь цього припущення). Ці циклічні рухи – і це так само важливо – теж виявили значно складнішу географічну конфігурацію. Різкі підйоми в одному місці (на півдні та заході США у 1980-х) співвідносяться з катастрофами в іншому місці (старі деіндустріалізовані міста на середньому заході країни у той-таки період).

Без такої загальної перспективи ми навіть не можемо перейти до розуміння динаміки, що призвела до катастрофи на ринку житлового будівництва й урбанізації у 2008 році в деяких регіонах і містах Сполучених Штатів, а також в Іспанії, Ірландії та Великій Британії. Аналогічно нам годі збагнути деякі шляхи, обрані наразі, зокрема, Китаєм, щоб вирватися

Джерело: Брінлі Томас «Міграція та економічне зростання: дослідження економіки Великої Британії та країн Атлантичного регіону». Кембридж, Видавництво Кембриджського університету

Рис. 3. Довгострокові бізнес-цикли у США та Великій Британії

з безладу, створеного на іншому куточку світу. Адже так само, як Брінлі Томас фіксує контрциклічні рухи між Британією та США у XIX столітті, настільки потужні, що підйом житлового будівництва по один бік Атлантики був збалансований рецесією по інший її бік, так і ми зараз спостерігаємо те, що стагнацію в будівництві у Сполучених Штатах та в більшій частині Європи врівноважує колосальна урбанізація та підйом інвестицій в інфраструктуру, центром чого є Китай (з декількома відгалуженнями деінде, особливо у т. зв. країнах БРІК). І щоб отримати коректну макрокартину, варто одразу визнати, що Сполучені Штати та Європа перебувають у періоді низьких темпів зростання, а Китай демонструє темпи зростання 10% (не набагато обігнавши інші країни БРІК).

Тиск на ринок житлового будівництва та розвиток міст у Сполучених Штатах для поглинання надлишкового й перенакопиченого капіталу через спекулятивну діяльність почався у середині 1990-х років, коли президент Клінтон започаткував свою ініціативу «Національне партнерство у сфері власності на житло» з метою поширити ймовірні переваги власного житла на незаможних і представників меншин. Щоб уможливити реалізацію цієї ініціативи, на респектабельні фінансові установи, зокрема на *Fannie Mae* і *Freddie Mac* (профінансовані урядом бізнеси, що займаються наданням і маркетингом іпотек), було спрямовано політичний тиск задля зниження їхніх ставок з кредитування. Іпотечні інституції жваво відреагували, кредитуючи на власний розсуд та оминаючи регуляторний контроль, а їхні керівники отримали величезні особисті статки – все це заради допомоги малозабезпеченим отримати

ймовірні переваги від володіння власним житлом. Цей процес сильно прискорився, коли луснула бульбашка високих технологій та впав фондовий ринок у 2001 році. На той час житлове лобі, скероване *Fannie Mae*, перетворилося в автономний центр з постійно збільшуваним багатством, впливом і владою, здатний підкупити всіх – від конгресменів і регулятивних агентств до престижних учених-економістів (зокрема Джозефа Стігліца), які провели безліч досліджень, аби показати високу надійність їхньої діяльності. Вплив цих інституцій разом з низькою відсотковою ставкою, ухваленою Федеральною резервною системою на чолі з Грінспеном, безперечно, надали поштовх цьому бумові спорудження й продажу житла²⁵. Як зауважили Гетцман і Ньюман, фінанси (за підтримки держави) спроможні збудувати міста та передмістя, але не спроможні змусити їх обов'язково платити. То що живило цей попит?

Фіктивний капітал і фікції, що не можуть тривати вічно

Для розуміння цієї динаміки нам треба з'ясувати, як у межах кредитної системи в контексті ринків нерухомості поєднуються обіг виробничого та фіктивного капіталів. Фінансові інституції кредитують забудовників, землевласників та будівельні компанії, щоб побудувати, скажімо, житловий район на околиці Сан-Дієго або кондомініуми у Флориді чи на півдні Іспанії. Життєздатність цього сектору ґрунтується на припущенні про те, що на ринку вартість не може лише вироблятися, а й має реалізовуватися. Тут якраз у гру і вступає фіктивний капітал. Покупці, певно,

мають можливість виплатити взяті в кредит гроші зі своїх доходів (заробітної плати або прибутків), що капіталізуються як відсоткові потоки на виданому під заставу капіталі. Потік фіктивного капіталу є необхідним для завершення процесу виробництва та реалізації вартості житлової й комерційної нерухомості.

Ця різниця подібна до тої, що її Маркс визначає в «Капіталі» як «позиковий капітал» для виробництва та дисконтування переказних векселів, який полегшує реалізацію вартостей на ринку²⁶. У випадку будівництва квартир та кондомініумів, скажімо, у Південній Каліфорнії або у Флориді, одна й та сама фінансова компанія може надавати фінансування як на будівництво, так і на придбання вже побудованого. У деяких випадках фінансова інституція організовує передпродаж квартир у ще не збудованих кондомініумах. Отже, капітал певною мірою маніпулює та контролює як пропозицію, так і попит на житлові площі в будинках і кондомініумах, а також попит на комерційні об'єкти (що суперечить ідеї вільного функціонування ринків, яку Світовий банк вважає досі чинною)²⁷.

Але співвідношення між попитом та пропозицією несиметричне, оскільки час виробництва та обігу житлової й комерційної нерухомості дуже тривалий порівняно з більшістю інших товарів. Саме тут вирішального значення набувають несумірні періоди виробництва, обігу та зворотного обігу, які Маркс так чудово аналізує в другому томі «Капіталу». Контракти, що фінансують будівництво, оформлюються задовго до початку продажів. Часовий діапазон між ними зазвичай є суттєвим. Особливо в комерційній нерухомості. Емпайр-Стейт-Білдінг у Нью-Йорку

відкрили 1 травня 1931 року, майже через два роки після краху на біржі і понад три роки від часу краху на ринку нерухомості. Вежі-близнюки планували звести раніше, але відкрили їх після краху 1973 року (і довгий час було важко знайти для них приватних орендарів). Реконструкція середмістя на місці 9/11 має розпочатися в період, коли вартість комерційної нерухомості різко падає!

Наявний фонд нерухомості, яким можна торгувати на біржі (деякі споруди вже доволі старі), теж є великим відносно того, що можна виробити. Отож загальний обсяг пропозиції житла є порівняно нееластичним щодо більш нестабільних зміщень попиту: історично в розвинених країнах виявилось вкрай важко збільшити житловий фонд протягом року більш ніж на 2-3%, хай навіть коштом надзусиль (хоча Китай, як і в усьому іншому, може перевершити це обмеження).

Стимулювання попиту з допомогою трюків з оподаткуванням і державною політикою та через інші заохочення (наприклад, збільшення обсягу субстандартних іпотек) не обов'язково викликає зростання пропозиції: ці стимули лише женуть ціни вгору та спонукають спекуляцію. Бо ж гроші все одно можна заробити фінансовими операціями з уже наявним житлом, не будуючи нового. Вигідніше фінансувати такі тіньові іпотечні інституції, як *Countrywide*, ніж реальне будівництво житла. Ще спокусливіше інвестувати в забезпечені боргові зобов'язання, утворені з траншів іпотечних кредитів, зібраних до купи в певному підозрілому інвестиційному інструменті з високим рейтингом оцінки («так само безпечно, як власний будинок»), в якому

потік сплат домовласниками по відсотках забезпечує стабільний дохід (байдуже, кредитоспроможні домовласники чи ні). Саме це й сталося у Сполучених Штатах, коли субстандартний локомотив мчав уперед на всіх парах. Значна кількість фіктивного капіталу влилася у фінансування житлового будівництва для зростання попиту, проте на спорудження нового житла пішла лише частина. Ринок субстандартних іпотечних кредитів, який у середині 1990-х років становив близько 30 млрд доларів, станом на 2000 рік зріс до 130 млрд доларів, а в 2005 році сягнув найвищого рівня в 625 млрд доларів²⁸. Таке стрімке зростання попиту аж ніяк не могло бути синхронним з розширенням пропозиції, хоч би яких зусиль докладали будівельники. Отже, ціни зростали, і здавалося, зростатимуть безмежно.

Але все це залежало від безперервного розширення потоків фіктивного капіталу, а також від збереження фетишистської віри в те, що капітал «як автомат, що самозростає у своїй вартості»²⁹. Думка Маркса, звісно, полягає в тім, що перед загрозою неефективності створення вартості шляхом виробництва ця віра мусить неминуче дійти свого жалюгідного фіналу. І вона таки дійшла.

Однак класові інтереси, задіяні у виробництві, теж не є симетричними, і це має наслідки для тих, на кого чекає «жалюгідний фінал». Банкіри, забудовники та будівельні компанії легко об'єднуються для створення класового альянсу (який часто домінує у так званих «коаліціях міського зростання» як політично, так і економічно)³⁰. Водночас, іпотечні кредити для споживачів є одиничними та розпорощеними і нерідко включають позики тим, хто належить до

іншого класу або ж, особливо у Сполучених Штатах (але не в Ірландії), до іншої расової чи етнічної групи. За допомогою сек'юритизації іпотечних кредитів фінансова компанія може просто передати будь-який ризик комусь іншому (наприклад, *Fannie Mae*, яка прагнула скупити такий ризик у рамках своєї стратегії росту), – саме це компанії й зробили після того, як зібрали всі вершки комісійних зборів та оплат юридичних послуг за оформлення іпотек, які тільки могли. Якщо фінансист мусить обрати між банкрутством забудовника внаслідок невдалої реалізації пропозиції та банкрутством і позбавленням прав на майно боржника-покупця житла (особливо, якщо покупець походить з нижчих класів або з расової чи етнічної меншини, а борг уже продано комусь іншому), тоді очевидно, до якого рішення тяжітиме фінансова система. Класові та расові упередження тут неодмінно спрацьовують.

Ринки активів, що складаються з житла та землі, мають характер схеми Понці без Берні Мейдофа на чолі. Я купую нерухомість, ціни на нерухомість ідуть угору, а ринок, що зростає, заохочує інших купувати. Коли ареал справді кредитоспроможних покупців вичерпується, чому б не залучити тих, хто перебуває на нижчих щаблях ієрархії доходів – високоризикованих споживачів, покупців без доходу та без активів, які могли б заробляти, швидко перепродуючи нерухомість, щойно ціни на неї стрибнуть угору? Так і відбувається, доки бульбашка не лусне. Фінансові інституції вдаються до великих заохочень для підтримки бульбашки якнайдовше, аби отримати максимальну комісію. Проблема в тому, що зазвичай вони не можуть вистрибнути з потяга,

перш ніж він зійде з рейок, адже потяг розганяється дуже швидко. Ілюзія, що капітал може «самозростати у своїй вартості», рухається по колу й самореалізується, принаймні деякий час. Як висловився автор «Гри на пониження», фінансовий аналітик Майкл Льюїс, який помітив фінансовий крах на ранній стадії: «Чорт забирай, справа не лише в кредитах. Це справжня піраміда Понці»³¹.

І це ще одна притичина в цій історії. Зростання цін на житло в США підвищило ефективний попит в економіці в цілому. Лише в 2003 році було видано 13,6 млн іпотечних кредитів (за попередні 10 років було видано менше половини цього) вартістю 3,7 трлн доларів. З них 2,8 трлн доларів спрямовувалися на рефінансування кредитів (для порівняння, загальний ВВП США на той час становив менше 15 трлн доларів). Домогосподарства обготівковували кошти зі збільшеної вартості своєї нерухомості. Коли заробітна плата не зростала, це дало можливість багатьом отримати додаткові кошти на нагальні потреби (наприклад, медичні) або на споживчі товари (нове авто або відпустку). Житло стало зручною дійною коровою, персональним банкоматом, що, своєю чергою, підвищувало сукупний попит, який включає, звісно ж, додатковий попит на житло. Майкл Льюїс у «Гри на пониження» пояснює, що трапилося. Няня одного з його головних героїв разом зі своєю сестрою володіла шістьма будинками в районі Квінс у Нью-Йорку. «Вони купили один будинок, його вартість зростає, і тоді прийшли кредиторів і запропонували провести реструктуризацію. У такий спосіб няня з сестрою отримали додаткові 250 тисяч доларів і на них купили другий будинок». Потім ціна

на нього теж зросла, і вони повторили експеримент. «Коли вони зупинилися, то вже мали п'ять будинків, ринок падав, і вони були не в змозі здійснювати виплати»³². Ціни на нерухомість не можуть зростати – і не зростають – безмежно.

Виробництво вартості та криза урбанізму

Але є й довгострокові та глибші проблеми, які треба враховувати в аспекті виробництва. Хоча значна частина надходжень на ринок нерухомості була чистою спекуляцією, виробнича діяльність сама по собі була важливою складовою всієї економіки в цілому, причому будівництво становило 7% ВВП, а виробництво всіх допоміжних нових товарів (від меблів до автомобілів) – удвічі більше. Якщо звіти NBER точні, тоді крах будівельного буму після 1928 року, результатом якого була втрата 2 млрд доларів (величезних на тоді коштів) у житловому будівництві і зменшення будівництва в житловому секторі до 10% від колишнього обсягу у великих містах, зіграв важливу, але ще не до кінця зрозумілу роль у спричиненні Великої депресії. У статті з «Вікіпедії» зазначено: «руйнівними чинниками були зникнення 2-х мільйонів високооплачуваних робочих місць у торгівлі збудованим житлом, а також падіння прибутку та ренти, що розорило багатьох власників житла та інвесторів у нерухомість»³³. Це, безумовно, вплинуло на стабільність на фондовому ринку загалом.

Не дивно, що в 1930-х роках адміністрація Рузвельта намагалася відродити сектор житлового будівництва. З цією метою було здійснено низку реформ у сфері фінансування житлового іпотечного

кредитування, які завершилися створенням вторинного іпотечного ринку після заснування в 1938 році Федеральної національної іпотечної асоціації (*Fannie Mae*). Завданням *Fannie Mae* було страхування іпотечних кредитів та видача дозволів банкам та іншим кредиторам перепродавати іпотечні кредити, забезпечивши тим самим вкрай необхідну ліквідність на ринку житла. Ці інституційні реформи пізніше відіграли ключову роль у фінансуванні субурбанізації у Сполучених Штатах після Другої світової війни. Однак, попри необхідність, цих заходів було недостатньо для переведення житлового будівництва в іншу площину економічного розвитку США. Усі можливі податкові пільги (такі як зниження оподаткування відсоткових ставок з іпотечних кредитів) разом із Законом про реадаптацію військовослужбовців (1944) та вкрай позитивним Актом про житлове будівництво (1947), який проголосив право для всіх американців на «гідне житло за гідних умов життя», було розроблено як з політичних, так і з економічних причин, щоб сприяти купівлі житла. Домоволодіння широко популяризувалося як осердя «американської мрії». Кількість власників житла серед населення зростає із ледь більше 40% у 1940-х роках до більш ніж 60% у 1960-х роках, сягнувши близько 70%, свого найбільшого значення, в 2004 році (на 2010 рік знизилася до 66%). Можливо, домоволодіння у США є глибоко вкоріненою культурною цінністю, але культурні цінності процвітають тоді, коли їх заохочує та субсидує державна політика. Відомі причини для такої політики наведено у звіті Світового банку. Проте тепер політичні причини беруть до уваги нечасто. Як було відкрито заявлено у 1930-х, обтяжені боргами

домовласники не схильні страйкувати³⁴. Військово-службовці, які демобілізувалися після Другої світової війни, могли стати соціальною та політичною загрозою, якби по поверненні додому їх чекали безробіття та депресія. Найкращий спосіб убити двох зайців одразу – пожвавити економіку через масштабне житлове будівництво та субурбанізацію, залучаючи краще оплачуваних працівників до консервативної політики за рахунок домоволодіння, базованого на боргах! До того ж пожвавлення попиту завдяки державній політиці призвело до постійного збільшення вартості активів домовласників, що для них було чудово, а з точки зору раціонального використання землі та простору катастрофічно.

Протягом 1950-х та 1960-х років цю політику застосували як з політичних, так і з макроекономічних міркувань, оскільки вона спиралася на два десятиліття інтенсивного зростання у Сполучених Штатах, наслідки якого проявилися на світовому рівні. Житлове будівництво перемістилося в іншу площину з огляду на економічне зростання (див. рис. 4). Біньямін Апельбаум пише про це так: «Американці мають свою усталену модель – після спадів вони відновлюються, будуючи більше будинків та заповнюючи їх речами»³⁵. Проблема ще в 1960-х роках полягала в тому, що розростання процесу урбанізації було динамічним, але і екологічно несталим, і географічно нерівномірним. Нерівномірність значною мірою відобразилася в диференційованих потоках доходів, які призвели до відмінностей в сегментах робітничого класу. В той час як передмістя процвітали, власне міста переживали стагнацію і занепад. Білий робітничий клас процвітав, а меншини з міських

районів, зокрема афроамериканці, – аж ніяк. Результатом стала ціла серія заворушень у містах, зокрема в Детройті і Вотсі, що після вбивства Мартіна Лютера Кінґа в 1968 році завершилися стихійними повстаннями в сорока американських містах. Те, що назвали «кризою урбанізму», було очевидним для всіх і легко увійшло в обіг (хоча це не була, власне кажучи, макроекономічна криза урбанізації). Після 1968 року було вирішено розв'язати цю проблему за допомогою масових федеральних фондів, аж поки президент Ніксон не оголосив, що криза (з фіскальних підстав) завершилася рецесією 1973 року³⁶.

Побічним аспектом усього цього було те, що *Fannie Mae* стала в 1968 році фінансованою урядом приватною компанією, після того як їй створили «конкурента» – Федеральну корпорацію з іпотечного кредитування (*Freddie Mac*). У 1970 році обидві інституції відіграли надзвичайно важливу і, вочевидь, деструктивну роль, сприяючи попиту на нерухомість та підтримуючи житлове будівництво протягом наступних майже п'ятдесяти років. Тепер житлові іпотеки становлять близько 40% накопиченого приватного боргу Сполучених Штатів, більша частина з них, як ми бачили, є ризикованими. І *Fannie Mae*, і *Freddie Mac* знову потрапили під контроль уряду. Що робити з ними? Це активно обговорюване питання (як і питання субсидування попиту на житло) стосується американської заборгованості загалом. Незалежно від розвитку подій це матиме стосовно накопичення капіталу в США серйозні наслідки для майбутнього житлового сектору зокрема та урбанізації загалом.

Поточні характеристики цієї проблеми у Сполучених Штатах не додають надії. Житловий сектор

Рис. 4. Обсяг будівництва нового житла у США (1890–2008)

не відроджується, а спорудження нового житла уповільнюється і стагнує. Є ознаки того, що все рухається до лячної «другої хвилі» рецесії, позаяк федеральні кошти виснажуються, а рівень безробіття залишається високим. Спорудження нового житла уперше впало нижче за довоєнний рівень (див. рис. 4). На березень 2011 року рівень безробіття в будівництві становив понад 20% порівняно з 9,7% у промисловості, також це приблизно середній показник по країні. Коли багато будинків порожніють, зникає потреба зводити нові та заповнювати їх меблями. Федеральна резервна система у Сан-Франциско «припускає, що будівництво зможе досягти середнього докризового рівня активності не раніше, ніж у 2016 році, за умови, що основні галузі економіки ніяк не впливатимуть на його відновлення³⁷. Під час Великої депресії понад чверть будівельних робітників залишалися безробітними аж до кінця 1939 року. Їхнє працевлаштування було важливою метою таких державних заходів, як створення

WPA (Управління громадських робіт). Спроби адміністрації Обама підготувати пакет стимулювальних заходів для інвестицій в інфраструктуру було фактично зірвано опозицією республіканців. Ще гірше: стан державних і місцевих фінансів у США є настільки катастрофічним, що це може призвести до звільнень і відпусток за свій рахунок, а також до жорсткого урізання міських послуг. Колапс ринку житла та зниження цін на житло на 20% призвели до величезного спаду на місцевих фінансових ринках, які значною мірою залежать від податків на нерухомість. Фінансова криза в містах відбувається тоді, коли державні та муніципальні уряди скорочують видатки, а будівництво зупиняється. Якщо зібрати всю картину докупи, то здається, ніби ера післявоєнного накопичення, макроекономічна стабілізація через субурбанізацію та розвиток будівництва житла й сектору нерухомості у США добігає кінця.

На вершину цих процесів виходить класова політика жорсткої економії, до якої штовхають політичні, а не економічні причини. Крайні праві республіканські адміністрації на державному та місцевому рівнях послуговуються так званою борговою кризою, щоби піддати нещадній критиці урядові програми й зменшити участь громадян у виробленні урядової та місцевої політик. Звісно, це давня тактика нападу капіталу на державні програми загалом. Рейган знизив податки для багатих з 72% до майже 30% і розпочав гонку озброєнь проти Радянського Союзу, збільшуючи державний борг. У підсумку, за часів Рейгана заборгованість зросла. Як пізніше зазначив призначений ним керівник Бюджетного управління Адміністрації президента Девід Стокман,

зростання заборгованості стало зручним поясненням наслідків державного регулювання (наприклад, щодо довкілля) та соціальних програм, фактично відбираючи кошти, спрямовані на мінімізацію погіршення стану довкілля та на соціальне відтворення. Президент Буш-молодший послідовно дотримувався цього, а його віце-президент Дік Чейні заявив, що «Рейган навчив нас, що дефіцит [бюджету] не має ніякого значення»³⁸. Скорочення податків для багатих, дві війни – в Іраку та Афганістані, – на які бракувало коштів, та значні послаблення для фармацевтичних корпорацій завдяки державній програмі рецептів ліків призвели до перетворення профіциту бюджету за Клінтона на «червоне море» (великий дефіцит), що згодом дало змогу Республіканській партії і консервативним демократам розпорядитися великим капіталом, вивівши ці кошти з тієї сфери, в яку капітал ніколи не хоче вкладати – з витрат на покращення стану довкілля та зі сфери соціального відтворення. Наступ на довкілля й добробут людей є очевидним, і в США та в більшій частині Європи це відбувається з політичних та класових, а не з економічних причин. Це призводить, як нещодавно зауважив Девід Стокман, до стану прямої класової війни. Про це говорив і Ворен Бафет: «ясна річ, класова війна триває, її веде мій клас, клас багатих, і наразі ми перемагаємо»³⁹. Єдине питання: коли вже класову війну вестимуть прості люди? І почати слід з того, щоб зосередитися на якості міського життя, яка стрімко деградує через позбавлення права на викуп нерухомості, постійні грабіжницькі практики на ринку міського житла, скорочення послуг, а найбільше через брак реальних можливостей для

працевлаштування на міському ринку праці майже всюди, а в деяких містах (Детройт – сумний приклад) і поготів немає перспектив працевлаштування. Сучасна криза, як ніколи, зачіпає міста.

Грабіжницькі практики в містах

У «Маніфесті Комуністичної партії» Маркс і Енгельс зазначають: щойно робітник отримує «свою заробітну плату готівкою, на нього накидаються інші частини буржуазії – домовласники, крамарі, лихварі тощо»⁴⁰. Марксистично традиційно прирівнювали такі форми експлуатації та класової боротьби (а вони і є такими), що неминуче постають навколо них, до тіней своїх теорій, а також до периферії власної політики. Але я стверджуватиму, що ці форми утворюють, принаймні в розвинених капіталістичних економіках, величезну царину накопичення через позбавлення (*accumulation by dispossession*), завдяки якому гроші втягуються в обіг фіктивного капіталу для підтримання величезного багатства, виробленого самою фінансовою системою.

Грабіжницькі практики, поширені в усьому світі напередодні краху на житловому ринку в цілому та в секторі кредитування зокрема, за своїми обсягами були гігантськими. Перед початком основного етапу кризи малозабезпечене афроамериканське населення Сполучених Штатів, за різними оцінками, втратило внаслідок грабіжницьких практик кредитування від 71 до 93 млрд доларів у вартості активів⁴¹. Позбавлення житла відбувалося двома хвилями: одна мініхвиля сталася після оголошення ініціативи Клінтона в 1995 році та до краху корпорації фінансового

страхування *Long Term Capital Management* у 1998-му, а друга – після 2001 року. Одночасно з другою хвилею бонуси на Волл-стріт та заробітки в індустрії нав'язування іпотек різко стрибнули вгору паралельно з нечуваними прибутками від суто фінансових маніпуляцій, особливо пов'язаних із сек'юритизацією вартісних, хоча й ризикованих іпотечних кредитів. Висновок полягає в тому, що через різні приховані канали відбувалося масове перетікання статків від бідних до багатих, окрім випадків, зафіксованих у явно непрозорій і нерідко незаконній практиці іпотечних компаній на зразок *Countrywide*, шляхом фінансових маніпуляцій на ринку нерухомості⁴².

Те, що сталося після краху, вражає ще більше. Багато випадків позбавлення права викупу житла через борги (понад 1 млн протягом 2010 року) було визнано незаконними, якщо не цілковито шахрайськими, що спонукало конгресмена від штату Флорида написати до Верховного суду штату: «Якщо звіти, про які я чую, правдиві, тоді теперішнє незаконне позбавлення права викупу житла є найбільшим вилученням приватної власності, на яке будь-коли спробували банки та урядові органи»⁴³. На цей час генеральні прокурори в усіх п'ятдесяти штатах провадять розслідування цієї проблеми, проте (як і слід було очікувати) більшість з них, здається, зацікавлені в якнайшвидшому припиненні розслідувань ціною декількох фінансових відшкодувань (а не шляхом повернення незаконно вилученого майна). Ясно, що за це ніхто, найімовірніше, не потрапить за ґрати, попри те, що є явні докази систематичної підробки [компаніями] юридичних документів.

Такі грабіжницькі практики мають давнє коріння. Наведу кілька прикладів, які стосуються Балтимора. Невдовзі після свого переїзду туди в 1969 році я почав досліджувати житлове забезпечення центральної частини міста, сфокусувавшись на ролі різних суб'єктів – орендодавців, орендаторів та власників житла, брокерів та кредиторів, Федерального житлового управління (ФНА), міської влади (зокрема відділу з реалізації Житлового кодексу) – у створенні жахливих умов життя в запрудженому щурами місті, в районах, які зазнали руйнувань під час бунтів після вбивства Мартіна Лютера Кінга. На карту міста було нанесено райони, де проживало незаможне афроамериканське населення, якому відмовляли у кредитуванні, виправдовуючи відмови високим ризиком кредитування, а не расовими упередженнями. В кількох районах міста траплялися спекуляції нерухомістю за заниженими цінами. Це дало великі прибутки безжальним компаніям, що торгували нерухомістю. Утім, щоб ці способи запрацювали, афроамериканці мали якимось чином отримати доступ до іпотечного кредитування, тоді як їх вважали неплатоспроможним населенням. Досягти змін можна було за допомогою так званої «Угоди про поступову сплату за землю». По суті, афроамериканцям «допомагали» власники майна, які виступали посередниками на кредитних ринках та брали іпотечний кредит від свого імені. За кілька років, коли основний кредит плюс відсоткову ставку було виплачено, що підтверджувало платоспроможність родини, право власності переоформлювалося на постійного мешканця за сприяння приятного власника майна та місцевої іпотечної установи. Деякі

посередники так і вчинили (проте, як правило, в тих районах, де ціни на житло падали), але в руках нечесних осіб (а таких у Балтиморі було чимало, хоча, напевно, не стільки, як у Чикаго, де ця система теж діяла) це могло стати суто грабіжницькою формою накопичення через позбавлення⁴⁴. Власник майна мав право стягувати платню, щоб покрити податки на нерухомість, адміністративні та судові витрати тощо. Ці платежі (іноді непомірні) могли додаватися до основної іпотечної позики. Після багатьох років безперервної сплати чимало родин з'ясували, що ще винні за будинок більше, ніж були винні від початку. Якщо їм не вдавалося після збільшення відсоткових ставок бодай раз заплатити вищі платежі, угоду анулювали, а родину виселяли. Такі практики спричинили скандал. Розпочалася акція боротьби за громадянські права проти найгірших орендодавців-визискувачів. Одначе вона зазнала невдачі, позаяк ті, хто уклав угоду на поступову сплату за земельну ділянку, просто не прочитали в ній пункт дрібним шрифтом або не спромоглися знайти собі юриста (бідні рідко мають юристів), який би зачитав їм цей пункт (у кожному разі пункт дрібним шрифтом не зрозумілий для звичайних смертних: а ви самі коли-небудь читали пункт дрібним шрифтом в угоді про свою кредитну картку?).

Такі грабіжницькі практики ніколи не зникали. Угоду про поступову сплату за земельну ділянку у 1980-х роках змінила практика «швидкого пере-продування» (торговець нерухомістю задешево купував миршаве житло, робив у ньому косметичний ремонт, завищував вартість і влаштовував «сприятливе» кредитне фінансування для покупця,

який, нічого не підозрюючи, жив у будинку, аж поки його дах не обвалювався або не вибухав камін).

І коли в 90-х роках у відповідь на ініціативу Клінтона почав формуватися субстандартний ринок, такі міста, як Балтимор, Клівленд, Детройт, Бафало та ін., стали великими центрами наростальної хвилі накопичення через позбавлення (близько 70 млрд доларів у загальнодержавному масштабі). Зрештою, після катастрофи 2008 року влада Балтимора розпочала судовий позов про порушення прав громадян проти компанії *Wells Fargo* через її дискримінаційні практики субстандартного кредитування (зворотне внесення у чорні списки, через що людей спонукали брати субстандартні, а не традиційні позики і систематично експлуатували афроамериканців та домогосподарства з одним власником, здебільшого самотніми жінками). Майже напевне позов буде програно (хоча на третьому етапі позивач отримував право розгляду справи у вищій судовій інстанції), адже практично неможливо довести наміри, засновані не на кредитних ризиках, а на расових мотивах. Зазвичай незрозумілий пункт дрібним шрифтом дає право багато на що (споживачі, будьте обачними!).

Влада Клівленда пішла ще хитрішим шляхом: подала до суду позов на фінансові компанії за порушення громадського порядку через те, що міський ландшафт всіяли невікуплені будинки й міська влада мусила забити їх дошками!

Грабіжницьких практик, що б'ють по бідних, вразливих і вже малозабезпечених людях, хоч греблю гати. Будь-який незначний неоплачений рахунок (наприклад, ліцензійний збір або рахунок за спожиту воду) може стати заставою на майно, про

яку власника загадковим (і незаконним) чином не повідомляють, аж поки її не викупить адвокат, який витратить стільки грошей, що первинний неоплачений рахунок, скажімо, у 100 доларів, перетворюється на вимогу погасити його, сплативши, скажімо, 2500 доларів. Для більшості бідних це означає втрату нерухомості. На останньому етапі торгів заставленою власністю в Балтиморі невелика група юристів викупила в міста заставлене майно на суму близько 6 млн доларів. При націнці 250% вони можуть накопичити значні надприбутки, якщо застави буде погашено, і потенційно дорогу власність для подальшого розвитку – якщо просто придбають її.

Наостанок додаю: було всебічно показано, що в американських містах з 1960-х років бідні, як правило, платять більше за товари першої необхідності, як-от їжу, і що недостатнє обслуговування громад з низьким рівнем доходів лягає надмірним фінансовим тягарем на це населення. Економіка позбавлення власності незахищених груп населення не зникає і діє постійно. Ще більше вражає те, як багато тимчасових та незахищених працівників у низькооплачуваних галузях промисловості в таких великих містах, як Нью-Йорк, Чикаго та Лос-Анджелес, зазнали незаконних вирахувань із заробітної плати, зокрема їм не виплачували мінімальну зарплатню, відмовлялися платити за понаднормовий робочий час або просто затримували оплату, що в окремих випадках могло тривати місяцями⁴⁵.

Нагадуючи про всі ці види експлуатації та позбавлення майна, я припускаю, що в багатьох столичних регіонах такі масові практики систематично поширюються на вразливі групи населення. Важливо

розуміти, наскільки легко згода підвищувати зарплатню робітникам може повернутися бумерангом на користь класу капіталістів у цілому у вигляді грабіжницької діяльності та експлуатації у сфері споживання. Для більшості малозабезпеченого міського населення тісно пов'язані надмірна експлуатація праці та позбавлення його мізерних активів створюють постійний тиск на здатність підтримувати мінімально належні умови для соціального відтворення. Ця умова вимагає загальноміської організації та загальноміської політичної реакції (див. далі).

Історія з Китаєм

У той час, коли немає жодного виходу з глобальної кризи капіталу цього разу, стає помітно, що підйом житлового будівництва та ринку нерухомості в Китаї, поряд з величезною хвилею боргових фінансових інвестицій в інфраструктуру, посів провідне місце не лише у стимулюванні внутрішньо китайського ринку (і скороченні безробіття в експортних галузях), а й вплинув на стимулювання економік, тісно інтегрованих у торгівлю з Китаєм, таких як економіки Австралії та Чилі з їхньою сировиною та економіка Німеччини з її експортом верстатів та автомобілебудування. З іншого боку, в Сполучених Штатах будівництво повільно ожило, та рівень безробіття в будівельній галузі, як уже зазначалося, більш ніж удвічі перевищує загальний показник по країні.

Інвестиції в міста зазвичай операційно вимагають чимало часу і ще більше часу – щоб дати плоди. Отже, завжди важко визначити, коли перенакопичення капіталу було або має бути перетворено

в перенакопичення інвестицій у техногенне середовище. Ймовірність надмірного зростання, як регулярно траплялося із залізницями в XIX столітті і як показує довга історія будівельних циклів та крахів (зокрема катастрофа 2007–2009 років), дуже висока.

Безстрашність хаотичної урбанізації та інвестиційний бум в інфраструктуру, що повністю перебудовує географію національного простору Китаю, частково залежать від спроможності центральної влади в разі, якщо щось піде не так, втрутитися в банківську систему як посередник. Відносно слабка рецесія на ринках нерухомості наприкінці 1990-х років у головних містах, таких як Шанхай, зробила банки власниками величезного масиву «неприбуткових активів» (ми називаємо їх «ризикованими»), багато з яких залежали від розвитку міст і нерухомості. За неофіційними підрахунками, 40% банківських кредитів не дають прибутку⁴⁶. Реакція центральної влади полягала у використанні її численних валютних резервів для рекапіталізації банків (китайська версія того, що в США пізніше отримало назву «Урядова програма порятунку проблемних активів» (TARP)). Відомо, що держава з цією метою використала наприкінці 1990-х років близько 45 млрд доларів своїх валютних резервів, а тепер може використати опосередковано набагато більше. Та оскільки китайські інституції розвиваються більш узгоджено зі світовими фінансовими ринками, контроль центральної влади за перебігом подій у фінансовому секторі ускладнюється.

Доступні на сьогодні китайські звіти нагтовхують на думку радше про схожість із ситуацією на південному заході США та у Флориді 2000-х або у Флориді 1920-х. З часу загальної приватизації

житла в Китаї в 1998 році спекуляції в будівництві та на житловому ринку посутньо збільшилися. Як повідомляється, ціни на житло з 2007 року зросли по всій країні на 140% і за останні п'ять років на цілих 800% у головних містах, таких як Пекін і Шанхай. У Шанхаї ціни на нерухомість, як відомо, зросли вдвічі лише за один рік (2011). Середня ціна квартири там – 500 000 доларів (у країні, де ВВП на душу населення становив у 2010 році 7518 доларів), і навіть у дрібніших містах стандартне житло «коштує приблизно в 25 разів більше за середній дохід його жителів», що, безумовно, неприпустимо. Все це вказує на те, що будівництво житлової та комерційної нерухомості швидкими темпами, як і раніше, не відповідає реальному і, що ще важливіше, очікуваному ефективному попиту⁴⁷. Одним із наслідків цього є наростання сильного інфляційного тиску, що спонукав центральну владу скористатися різними інструментами обмеження неконтрольованих витрат органів місцевого самоврядування.

Центральний уряд відкрито заявляє про своє занепокоєння тим, що

надто велика частка економічного зростання по країні, як і раніше, прив'язана до інфляційних витрат на розвиток нерухомості та державні інвестиції в будівництво доріг, залізниць та інші багатомільярдні інфраструктурні проекти. У першому кварталі 2011 року обсяг інвестицій в основні активи за кордоном збільшився на 25% порівняно з аналогічним періодом минулого року, а інвестиції в нерухомість вирости на 37%⁴⁸.

Ці інвестиції «зараз дорівнюють майже 70% ВВП Китаю». У новітній час жодна інша держава не наблизилась до цього рівня. «Навіть Японія на

піку свого будівельного буму в 1980-х досягла лише близько 35% ВВП, а в США цей показник упродовж десятиліть не перевищував 20%».

«Зусилля міст допомогли державній інфраструктурі та секторові нерухомості випередити зовнішню торгівлю – найбільший внесок у зростання Китаю»⁴⁹. Великомасштабна купівля землі та переміщення неймовірної кількості людей у певні великі міста (за останні десять років не менш як 3 млн осіб переїхало до Пекіна) свідчать про активну економіку позбавлення, що розвивається паралельно з цією гігантською урбанізацією, підганяючи весь Китай. Вимушене переселення та позбавлення майна є одними з найважливіших причин наростання народних заворушень, а інколи й насильницьких протестів.

Продаж земельних ділянок забудовникам породив вигідну діynu корову для наповнення місцевих бюджетів. А втім, на початку 2011-го центральний уряд наказав їх приборкати, щоби стримати неконтрольований ринок нерухомості, а також нерідко грубе привласнення земельних угідь, що викликало чималий опір. Для багатьох місцевих адміністрацій це призвело до фінансових труднощів. «Різке зростання боргу на рівні муніципальних урядів та слабкий контроль за позиками інвестиційних компаній» (багато з яких створили муніципальні уряди) сьогодні вважаються великим ризиком для китайської економіки, і це кидає густу тінь на перспективи майбутнього зростання не лише в Китаї, а й в усьому світі. У 2011 році китайський уряд оцінив борг місцевих громад на рівні близько 2,2 трлн доларів, що дорівнює «майже третині валового внутрішнього продукту країни». Можливо, щонайбільше 80% цього

боргу володіють інвестиційні компанії, неофіційно створені муніципальними урядами. Це ті організації, які спритно будують як нові інфраструктурні одиниці, так і унікальні споруди, яким китайські міста завдячують своєю ефектністю. Але сукупні боргові зобов'язання муніципалітетів є величезними. Хвиля банкрутств «може стати колосальною відповідальністю для центрального уряду, який сидить на 2 трлн доларів зовнішнього боргу країни»⁵⁰. Цілком реальна можливість краху внаслідок довготривалого періоду «стагнації по-японськи». Уповільнення темпів економічного зростання Китаю в 2011 році вже призводить до скорочення імпорту, а це, своєю чергою, позначиться на тих регіонах світу, які досягли процвітання завдяки китайському ринку, зокрема завдяки продажу в Китай своєї сировини.

Тим часом на території Китаю з'явилися цілі нові міста, ледь заселені, де ще майже немає реальної роботи, що спонукає владу провадити в американській діловій пресі курйозну рекламну кампанію із залучення інвесторів та компаній на цей новий урбаністичний фронтір глобального капіталізму⁵¹. Розвиток міст від середини XIX століття, якщо не раніше, завжди був спекулятивним, але шкала спекулятивності китайського розвитку виглядає зовсім інакше, ніж те, що було в попередній історії людства. Але в такому разі надлишкова ліквідність світової економіки, яку треба поглинути, в цілому тільки збільшиться, ще ніколи не будучи настільки значною.

Як і в період після Другої світової війни під час субурбанізаційного буму в Сполучених Штатах, який супроводжувався виробництвом допоміжної побутової електротехніки й комплектувальних

деталей, стає очевидно, що підйом урбанізації в Китаї відіграє головну роль у стимулюванні відродження глобального економічного зростання для широкого спектру споживчих товарів, а не тільки для автомобілів, найбільшим ринком яких на сьогодні є китайський. «За деякими оцінками, Китай споживає до 50% основних світових товарів і сировини, такої як цемент, сталь та вугілля, а основним рушієм цього попиту є китайське будівництво»⁵². Оскільки принаймні половина спожитої сталі припадає на техногенне середовище, це означає, що цією діяльністю охоплена чверть світової металургії. Китай не єдина країна, де можна помітити такий будівельний бум. Усім так званим країнам БРІК, вочевидь, теж властива подібна тенденція. Ціни на нерухомість і в Сан-Паулу, і в Ріо-де-Жанейро минулого року зросли вдвічі, в Індії та Росії переважає та сама тенденція. Проте слід зазначити, що в усіх цих країнах, на жаль, високі сукупні темпи зростання поєднуються з високими темпами інфляції. Потужні темпи урбанізації, безперечно, тісно пов'язані з прискореним відновленням після рецесії 2007–2009 років.

Питання полягає в тому, наскільки сталим є це відновлення з огляду на те, що його коріння лежить здебільшого у спекулятивному процесі урбанізації? Спроби центрального китайського уряду взяти під контроль цей бум і приборкати інфляційні процеси шляхом поетапного підвищення резервних норм для банків значного успіху не мали. Виникла тісно пов'язана із земельними та майновими інвестиціями «тіньова банківська система», яку важко відстежувати та контролювати і яка використовує нові інвестиційні механізми (аналогічні тим, що виникли

в 1990-х роках у США та Великій Британії). Результатом прискореного позбавлення землі, а також інфляції стало поширення заворушень. Надходять повідомлення про робітничі протести, зокрема шанхайських таксистів і далекобійників, поряд з неочікуваними масштабними заводськими страйками в промислових районах провінції Гуандун як реакцією на низьку заробітну платню, погані умови праці та зростання цін. Коли кількість офіційних повідомлень про заворушення різко зросла, зарплатню робітникам підняли; паралельно з цим з'явилася державна політика, яка передбачала протистояння спалахам невдоволення та стимулювання внутрішнього ринку для диверсифікації більш ризикованих і стагнаційних експортних ринків (рівень споживання в Китаї на сьогодні становить лише 35% ВВП, порівняно з майже 70% у Сполучених Штатах).

Однак усе це потрібно розуміти в контексті конкретних кроків, вжитих китайським урядом для врегулювання кризи 2007–2009 років. Основними наслідками кризи в Китаї були раптовий крах експортних ринків, зокрема американського, та 20-відсоткове зниження експорту до початку 2009 року. Кілька обґрунтованих надійних підрахунків показують, що за короткий період 2008–2009 років кількість робочих місць в експортному секторі зменшилася приблизно на 30 мільйонів. Проте, за даними МВФ, чисте скорочення робочих місць у Китаї на кінець 2009 року становило лише 3 мільйони⁵³. Така різниця між сумарним і чистим скороченням робочих місць частково може бути пов'язана з поверненням безробітних мігрантів з міст назад у села. Частково, поза сумнівом, це пов'язано зі швидким відновленням

експорту та повторним залученням раніше скорочених працівників. Однак, крім того, така різниця робочих місць майже напевно пов'язана з реалізацією урядом масштабної (кейнсіанської за духом) програми стимулювання інвестицій у міста та інфраструктуру. Центральний уряд отримав додаткові 600 млрд доларів на розширення чинної великої програми інвестицій в інфраструктуру (загальна сума виділених коштів дорівнювала 750 млрд доларів, спрямованим виключно на будівництво понад 13 тисяч кілометрів високошвидкісних та майже 18 тисяч кілометрів звичайних залізничних шляхів, щоправда, зараз ці інвестиції перебувають у підвішеному стані – після аварії на швидкісній залізниці через, як припускають, незадовільну розробку проекту або ж корупцію в будівничій галузі)⁵⁴. Водночас центральний уряд доручив банкам підготувати широкий спектр проєктів місцевого розвитку (зокрема в галузі будівництва й інфраструктури) для поглинання надлишкової робочої сили. Цю масштабну програму було розроблено для поступового відновлення економіки. Тепер китайський уряд заявляє, що протягом 2008–2010 років у містах створено майже 34 млн нових робочих місць. Такі дії (якщо дані МВФ про скорочення робочих місць точні), безумовно, видаються великим успіхом у своїй найближчій меті – поглинути величезний надлишок робочої сили.

Звісно, головне питання полягає в тому, чи належать ці державні витрати до категорії «продуктивних», а якщо належать, то завдяки чому й для кого вони продуктивні? Багато інвестиційних об'єктів, таких як розташований неподалік Дунгуаня величезний торговельний центр, як і чимало

хмарочосів, що скрізь заповнили міський ландшафт, майже порожні. І тоді з'являються нові порожні міста, які очікують напливу населення та промисловості. І все ж не виникає жодного сумніву в тому, що Китай як держава отримає вигоду від глибшої й ефективнішої просторової інтеграції, і скидається на те, що принаймні велика хвиля інвестицій в інфраструктуру та проектів з урбанізації спрямована на зміцнення зв'язків слаборозвинених провінцій з багатими прибережними районами і посушливої півночі Китаю з добре зрошуваним півднем. На рівні великих міст процеси росту та відродження, мабуть, приведуть до сучасних способів урбанізації, а також диверсифікують сектори економіки (зокрема всі обов'язкові інститути культурної й освітньої сфер, як-от дивовижна виставка «Шанхай-Експо», типові для неоліберальної урбанізації у Сполучених Штатах та Європі).

У певному сенсі розвиток Китаю відтворює й перевершує ситуацію у США після Другої світової війни. Тоді мережа федеральних автомагістралей поєднувала між собою американські південь і захід, і разом із субурбанізацією це відіграло вирішальну роль у збереженні як зайнятості, так і в накопиченні капіталу. Ця паралель є повчальною іще в одному сенсі. Розвиток США після 1945 року був не тільки затратним у сенсі використання енергії та землі; він, як ми побачили, призвів і до характерної кризи для маргіналізованого, виключеного та бунтівного міського населення, яке виробило власні типи політичної поведінки наприкінці 1960-х. Усе це затухло після кризи 1973 року, коли президент Ніксон за-
явив у своєму щорічному посланні до Конгресу про

становище в країні, що криза урбанізму завершилася і що федеральне фінансування буде припинено. Це рішення вплинуло на муніципалітети: виникла криза муніципальних служб з усіма жакливими наслідками занепаду державних шкіл, охорони здоров'я й сфери доступного житла у Сполучених Штатах з кінця 1970-х років.

Стратегія прискореного інвестування в міста та інфраструктуру в Китаї за кілька років зруйнує обидві ці тенденції. Швидкісний потяг Шанхай-Пекін ідеально підходить для бізнесменів та представників верхівки середнього класу, але не створює доступної транспортної системи, що може відвозити робітників до їхніх сіл на китайський Новий рік. Аналогічно, багатоповерхові житлові комплекси, автономні комунікації та поля для гольфу для багатих, а також елітні торговельні центри насправді не сприяють відновленню належного рівня життя для бунтарських зuboжілих мас. Цей перекис міського розвитку на лінії класового розколу насправді є глобальною проблемою, що постає в Індії та численних містах по всьому світу, де можна спостерігати одночасне скупчення маргіналізованого населення на тлі сучасної урбанізації та споживацтва дедалі заможнішої меншості. Питання про те, як чинити з бідними, безправними й виключеними працівниками, які тепер у багатьох містах становлять більшість, а може, й переважну більшість, стає однією з головних політичних проблем. Як наслідок, нині головна увага у військовому плануванні прикута до того, як протистояти непокірним і потенційно революційним міським рухам.

Але у випадку Китаю в цій історії є один цікавий нюанс. Траєкторія розвитку від початку лібералізації

в 1979 році спиралася на те, що децентралізація є одним із найкращих способів здійснення централізованого контролю. Ідея полягала в тому, щоб дати свободу регіональній і муніципальній владі, і навіть містечкам та селам, здійснювати покращення само-тужки, але в межах централізованого контролю та координації ринків. Потім успішні рішення, проведені через місцеві ініціативи, стали основою корегування політики центрального уряду.

Отримані з Китаю повідомлення свідчать про те, що зміщення співвідношення сил, яке очікується в 2012 році, зіткнеться з цікавим вибором. Увагу привертає місто Чунцін, де начебто радикальний відхід від ринкової політики до керованого державою соціалістичного перерозподілу, підкріплений, що цікаво, масштабною риторикою маоїстського стибу, триває вже кілька років. У цій моделі «все зводиться до проблеми бідності та нерівності». Уряд «використав доходи державних підприємств на традиційні соціалістичні проекти, вкладаючи прибуток у фінансування будівництва доступного житла та транспортної інфраструктури». Ініціатива з побудови житла тягне за собою «масштабну програму будівництва», щоб «надати дешеве житло кожному третьому з 30 мільйонів жителів», які мешкають у міському регіоні. «Муніципалітет сподівається спорудити 20 міст-супутників з населенням 300 тис. осіб у кожному, де 50 тис. містян житимуть у помешканнях, профінансованих з державного бюджету». Мета цього надзвичайно амбіційного проекту (всупереч рекомендаціям Світового банку) полягає у зменшенні дедалі глибшої соціальної нерівності, що виникла у Китаї за останні 20 років. Це протидія

планам приватних забудовників, які споруджують закриті комплекси для багатих. Але недоліком цього проекту є те, що він прискорює позбавлення земель сільськогосподарського призначення й силоміць підштовхує сільське населення до урбанізації, яка є причиною наростання протестів і невдоволення, які, своєю чергою, ведуть до репресивної, якщо не авторитарної, реакції влади.

Цей поворот до плану соціалістичного перерозподілу, використовуючи приватний сектор для суспільних цілей, пропонує ту модель, якої повинна дотримуватися центральна влада. Вона планує впродовж 5 років, починаючи з 2010 року, збудувати 36 млн одиниць доступного житла. Так Китай пропонує розв'язати проблему залучення додаткового капіталу, водночас винаходячи спосіб подальшої урбанізації сільського населення, поглинання надлишкової робочої сили і (як на те сподіваються) розвіяння невдоволення населення в обмін на раціональне забезпечення найбідніших житлом⁵⁵. Тут помітне віддуння міської політики США після 1945 року: зберегти економічне зростання, водночас співпрацюючи з потенційно невдоволеним населенням в обмін на забезпечення житлом. Недоліком цієї політики є зростання невдоволення, а інколи й силова опозиція неминучому відбиранню землі (хоча китайці явно дотримуються маоїстського гасла: «неможливо приготувати яечню, не розбивши яєць»).

Однак у решті Китаю, особливо в прибережних та південних містах, таких як Шеньчжень, діють конкурентні ринкові моделі розвитку. В них пропонувані рішення дуже різняться. Акцент робиться більше на політичній лібералізації і на тому, що

виглядає як радше буржуазна міська демократія паралельно з поглибленням вільних ринкових ініціатив. У цьому разі дедалі глибша соціальна нерівність є прийнятною як необхідна ціна за неперервне економічне зростання й конкурентоспроможність. З цієї перспективи неможливо спрогнозувати шлях, до якого схилитиметься центральний уряд. Ключовим моментом є роль міських ініціатив у пошукові варіантів можливого майбутнього, проте засоби його досягнення, схоже, міцно вкорінені в антагоністичний вибір між державою і ринком.

Результати урбанізації в Китаї в останні десятиліття були за своїми наслідками для світу неочікуваними і просто феноменальними. Поглинання надлишкової ліквідності та перенакопиченого капіталу в умовах урбанізації у час, коли вигідних можливостей в інший спосіб досягти важко, безперечно, забезпечили в останні кілька кризових років накопичення капіталу не тільки в Китаї, а й у більшості інших країн світу. Наскільки стабільним може бути таке рішення – це ще одне питання. Наростання соціальної нерівності (на сьогодні Китай є третьою у світі країною за кількістю мільярдів), погіршення стану довкілля (що офіційно визнає навіть сам китайський уряд), а також численні ознаки перевитрат і переоцінки активів у техногенному середовищі, дають змогу припустити, що китайська «модель» аж ніяк не є досконалою і що вона може несподівано швидко перетворитися з благодійника на проблемне дитя капіталістичного розвитку. Якщо ця «модель» не спрацює, тоді майбутнє капіталізму буде жахливим. Це означає, що єдиним відкритим шляхом стане більш творчий погляд на вивчення антикапіталістичних

альтернатив. Якщо капіталістична форма урбанізації настільки міцно вбудована і є основоположною для відтворення капіталізму, то з цього випливає, що альтернативні форми урбанізації обов'язково мають стати визначальними для будь-якого прагнення до антикапіталістичної альтернативи.

Урбанізація капіталу

Відтворення капіталу найрізноманітнішим чином відбувається паралельно з процесами урбанізації. Утім, урбанізація капіталу передбачає, що сили капіталістичного класу здатні підпорядковувати собі її плін. Це означає панування класу капіталістів не лише над державним апаратом (особливо в тих аспектах державної влади, які адмініструють і управляють соціальними й інфраструктурними умовами в межах територіальних структур), а й над усім населенням – над його способом життя, робочою силою, культурними й політичними цінностями, а також над його світоглядом. Такий рівень контролю не так і легко здобути, якщо взагалі можливо. Місто й процес урбанізації, що породжує це місто, є, отже, головними локаціями політичної, соціальної та класової боротьби. У цьому розділі ми розглянули динаміку цієї боротьби з погляду капіталу. Тож лишається розглянути процес урбанізації – його дисциплінарний апарат, а також обмеження і його емансипативні та антикапіталістичні можливості – з погляду всіх тих, хто намагається заробити на прожиток і відтворити своє повсякдення в цьому процесі урбанізації.

ТВОРЕННЯ СПІЛЬНОГО В МІСТІ

Місто – це той простір, де люди різних верств і класів змішуються, не без неохоти й антагонізмів, щоб створювати спільне, хоча й постійно мінливе та плинне життя. Спільність цього життя давно стала предметом коментарів урбаністів усіх гатунків і привабливою темою широкого спектра захопливого письма та образів (у романах, фільмах, живописі, відео тощо), які намагаються підсумувати характерні риси цього життя (або особливий характер життя в конкретному місті в певному місці й у певний час) і його глибинні сенси. І в тривалій історії урбаністичного утопізму ми фіксуємо численні прагнення людей надати місту іншого образу, більше, – як писав Парк, «за велінням власного серця». Нещодавно знову почали підкреслювати, що, можливо, спільне в місті було втрачено, – це відображає, здавалося б, глибокі наслідки недавньої хвилі приватизації, обгороджування, контролю за простором, поліцейських практик і нагляду за якістю міського життя загалом і зокрема за можливістю створення або ж перешкоджання новим формам суспільних відносин (нового спільного) у рамках міських процесів, на які впливають, якщо не керують ними, інтереси класу капіталістів. Наприклад, коли Гардт і Негрі доводять, що ми повинні розглядати «мегаполіс як завод з виробництва спільного», вони пропонують цю тезу як відправний пункт антикапіталістичної критики та політичного активізму. Як і право на місто, ця ідея звучить привабливо та інтригує, але що вона може значити? І як вона пов'язана з тривалою історією

аргументів та дискусій про створення й використання ресурсів у спільній власності?

Я збився з ліку, скільки разів бачив, як класичну статтю Гарета Гардіна «Трагедія спільного» цитували як незаперечний аргумент про більшу ефективність права приватної власності на землю й ресурси, а отже, і про незаперечне виправдання приватизації¹. Це помилкове прочитання почасти впливає з того, що Гардін звертається до метафори худоби, яка пасеться на ділянці спільної землі, що нею володіють кілька зацікавлених у максимальному збільшенні своєї вигоди людей. Кожен з власників худоби окремо отримує прибуток від того, що збільшує своє поголів'я, водночас будь-які втрати, пов'язані з родючістю пасовища, лягають на всіх власників. Тому всі пастухи продовжують розводити худобу, аж поки спільна земля не втратить продуктивності. Якби й худоба була спільною, ця метафора, ясна річ, не спрацювала б. Він показує, що в основі проблеми лежить приватна власність на худобу та індивідуальна поведінка максимізації користі, а не те, що ресурси спільні. Але для Гардіна не це було фундаментальною проблемою. Він переймався перенаселенням. Він побоювався, що рішення кожного мати дітей зрештою призведе до руйнації спільного в усьому світі й до вичерпання усіх наявних ресурсів (що доводив іще Мальтус). Єдиним рішенням, на думку Гардіна, є жорсткий регулятивний контроль населення².

Я наводжу цей приклад для ілюстрації того, що спосіб мислення про спільне занадто часто втрапляє у пастку вкрай вузького набору упереджень, заснованого головним чином на прикладі обгороджування землі, що відбувалося в Англії ще з доби пізнього

Середньовіччя. Як наслідок, думка часто балансує між рішеннями на користь приватної власності та авторитарним втручанням з боку держави. З політичного погляду ця проблема була затьмарена несвідомою реакцією (з чималою дозою ностальгії за нібито колись моральною економікою спільних зусиль) на підтримку або, найчастіше з боку лівих, проти обгороджування.

Елінор Остром прагне порушити деякі зі згаданих упереджень у своїй книзі «Керування спільним»³. Вона систематично викладає аргументи з антропології, соціології та історії, які вже давно засвідчили, що якби пастухи спілкувалися один з одним (або мали культурні правила обміну), то вони могли б легко розв'язати будь-яку проблему, що стосується спільного. На численних прикладах Остром показує, що індивіди часто розробляють продумані й гнучкі колективні способи керування ресурсами у спільній власності для індивідуальної та колективної вигоди. Її метою було з'ясувати, чому в деяких випадках, коли люди чинять так, вони досягають успіху і за яких умов вони не можуть його досягти. Залучені Остром дослідження кейсів «руйнують переконання багатьох політичних аналітиків, що єдиний спосіб розв'язати проблеми ресурсів у спільній власності полягає в тому, щоб зовнішні органи влади нав'язали суцільне право приватної власності або централізоване регулювання». Натомість ці випадки свідчать про «численні змішування державних і приватних інструментів впливу». Озброєна цим висновком Остром отримала змогу опонувати ортодоксальній економічній теорії, яка спрощено розглядає політику з точки зору дихотомічного вибору між державою та ринком.

Проте більшість наведених Остром прикладів стосувалися не більш ніж кількохсот привласнювачів. Вона виявила, що все, що перевищує це число (її найбільший приклад охоплював 15 тис. осіб), вимагає «гніздової» структури ухвалення рішень, оскільки прямі переговори між усіма неможливі. Це означає, що «гніздові», а отже, в певному сенсі «ієрархічні» форми організації потрібні для вирішення таких масштабних проблем, як глобальне потепління. На жаль, термін «ієрархія» в загальній думці під анафемою (його Остром уникає) і є вкрай непопулярним серед більшості сучасних лівих. Єдиною політично правильною формою організації в багатьох радикальних колах вважається недержавна, неієрархічна та горизонтальна форма організації. Щоб уникнути припущення, що деякі типи гніздових ієрархічних заходів можуть бути необхідними, питання про те, як керувати великим спільним на відміну від спільного в невеликому й локальному масштабі (наприклад, глобальна демографічна проблема, яку вивчав Гардін), зазвичай оминають.

Ясна річ, тут існує складна з аналітичного погляду «проблема масштабу», яка потребує (але не отримує) ретельної оцінки. Розумне керування ресурсами у спільній власності, які перебувають в одному масштабі (наприклад, однакове право на воду для ста фермерів у басейні невеликої річки), не переходить і не може перейти до таких проблем, як глобальне потепління або навіть поширення в регіоні кислотних опадів внаслідок роботи електростанцій. Позаяк ми, як полюбляють казати географи, «перестрибуємо масштаби», сама природа проблеми спільного та пошук перспектив для її розв'язання

теж докорінно змінюються⁴. Те, що є гарним способом розв'язання проблем в одному масштабі, непридатне для іншого. Навіть гірше, явно хороші рішення в одному масштабі (скажімо, «локальному») не обов'язково групуються в або розпадаються на хороші рішення в іншому масштабі (наприклад, у глобальному). Ось чому метафора Гардіна спантеличує нас: він послуговується дрібномасштабним прикладом того, як працює приватний капітал на спільних пасовиськах, для розкриття глобальної проблеми так, ніби жодних проблем у зміні шкали немає.

Це також, до речі, причина того, чому цінні уроки, отримані від колективної організації малих економік солідарності зі спільною власністю, не можна перетворити на глобальні рішення, не вдаючись до «гніздових» і, отже, ієрархічних форм організації. На жаль, як уже було зазначено, ідея ієрархії під анафемою в багатьох групах сучасної лівої опозиції. Фетишизм колективних уподобань (приміром, виняткова горизонтальність) надміру часто перешкоджає вивченню слухних і ефективних рішень⁵. Поясню, щоб мене зрозуміли правильно: я не кажу, що горизонтальність – це погано, я справді думаю, що це чудова мета, але маємо визнати, що в неї, як в основного принципу організації, є свої межі, і ми повинні бути готові, в разі необхідності, вийти за ці межі.

Є велика плутанина і щодо відносин між сферою спільного і гаданим злом обгороджування. У великому масштабі (зокрема на глобальному рівні) певне обгороджування часто є найкращим способом зберегти певні типи цінного спільного. Звучить як суперечливе твердження, яке, і справді, відображає суперечливу ситуацію. Знадобиться драконівський

акт про обгороджування в Амазонії, щоб, наприклад, захистити біологічне розмаїття та культуру корінного населення як складову нашого всесвітнього природного й культурного спільного. Це майже напевно вимагатиме від держави повноважень для захисту цього спільного проти філістерської демократії, якою рухають мінливі фінансові інтереси, що спустошують землю через плантації соєвих бобів та скотарство. Отже, не всі форми обгороджування можна за визначенням назвати поганими. Створення та обгороджування не призначених на продаж територій у безжально продажному світі – це, безперечно, добре. Але тут може постати інша проблема: вигнання корінного населення з його лісових угідь (що активно відстоює Всесвітній фонд дикої природи) можуть визнати необхідним для збереження біологічного розмаїття. Одне спільне можна захищати за рахунок іншого спільного. Коли природний заповідник закрито, громадськість втрачає до нього доступ. Проте небезпечно припускати, що найкращий спосіб зберегти один тип спільного – це відмовитися від іншого його типу. Є чимало доказів стосовно партнерських схем керування лісами, що, наприклад, подвійна мета, коли і поліпшують місця проживання і збільшують лісові площі, зберігаючи доступ традиційних користувачів до лісових ресурсів, часто дає користь усім. Утім, ідею захисту спільного через обгороджування не завжди легко втілити, і вона потребує активного вивчення в рамках антикапіталістичної стратегії. По суті, спільна вимога «місцевої автономії» з боку лівих насправді є вимогою певного типу обгороджування.

Маємо визнати, що питання спільного суперечливі, а тому їх завжди ставлять під сумнів. За цими сумнівами криється конфлікт суспільних і політичних інтересів. Справді-бо, політика, як зазначав Жак Рансьєр, «є сферою діяльності спільного, яка може бути тільки суперечливою»⁶. Зрештою, аналітикові зазвичай лишається просте рішення: на чиєму ти боці, чиї спільні інтереси збираєшся боронити і якими засобами?

Сьогодні багаті мають звичку, наприклад, відгороджуватися від решти у закритих комплексах (gated communities), де діє ексклюзивне спільне. У принципі це нічим не відрізняється від того, коли п'ятдесят користувачів ділять між собою спільні водні ресурси, не беручи до уваги всіх інших. Багаті навіть мають нахабство торгувати своїми ексклюзивними міськими територіями як традиційним сільським спільним, як у випадку з Кірленд-Комонз у Феніксі (штат Аризона), який характеризують як «селище міського типу з окремою територією для роздрібною торгівлі, ресторанів, офісів» і т. д.⁷ Групи радикалів теж можуть займати території (іноді шляхом реалізації права на приватну власність, коли разом купують будівлю, щоб використовувати її з прогресивною метою), звідки вони можуть далі поширювати власну політику спільної дії. Або ж вони можуть створити комуну чи раду в певному захищеному просторі. Саме такими були політично активні «народні будинки» (houses of people), які Маргарет Кон визначає як основу політичної дії в Італії на початку ХХ століття⁸.

Не всі форми спільного передбачають відкритий доступ. Деякі з них (як повітря, яким ми дихаємо) є

відкритими, а інші (як вулиці наших міст) відкриті в принципі, хоча й регулюються, контролюються і навіть керуються приватно через бізнесові ініціативи з покращення міста. Ще деякі (наприклад, спільні водні ресурси, які контролюють п'ятдесят фермерів) від самого початку ексклюзивні для конкретної соціальної групи. Більшість прикладів, наведених Остром у її першій книзі, стосуються останньої категорії. Крім того, у своїх ранніх дослідженнях вона обмежилася так званими «природними» ресурсами, такими як земля, ліси, вода, рибні ресурси тощо. (Я кажу «так званими», адже всі ресурси проходять технологічні, економічні й культурні експертизи, отже, визначені соціально.)

Остром разом із багатьма колегами та співробітниками згодом перейшла до вивчення інших форм спільного, таких як генетичні матеріали, знання, культурний капітал тощо. Ці види спільного сьогодні також зазнають відчутного тиску через товаризацію і обгороджування. Культурне спільне перетворюється на товар (нерідко вихолощений) індустрією успадкування, націленою, приміром, на діснеєфікацію. Інтелектуальна власність і патентування прав на генетичні матеріали та наукові знання загалом становлять одну з найгостріших тем нашого часу. Коли видавництва вимагають сплати за доступ до статей у виданих ними наукових і технічних журналах, проблема доступу до того, що має бути відкритим спільним знанням для всіх, стає очевидною. Протягом останніх приблизно двадцяти років з'явилося безліч досліджень, практичних рекомендацій, а також жорстких юридичних баталій навколо відкритого доступу до спільних знань⁹.

До культурного й інтелектуального спільного цього типу часто не можна застосувати логіку обмеженості ресурсів, його не можна зробити предметом виключного вжитку, як із більшістю природних ресурсів. Ми можемо одночасно слухати одну й ту ж радіопередачу чи дивитися телешоу, не вичерпуючи їх. Як пишуть Гардт і Негрі, «культурне спільне є динамічним і включає в себе як продукт праці, так і засоби майбутнього виробництва. Цим спільним є не лише земля, яку ми населяємо, а й мови, які створюємо, соціальні практики, які встановлюємо, модуси соціальності, які визначають наші відносини, тощо». Ці види спільного створюються впродовж тривалого часу і в принципі відкриті для всіх¹⁰.

Людські якості міста виникають з наших практик у різних міських просторах, навіть якщо ці простори підлягають обгороджуванню, соціальному контролю та привласненню як з боку приватних, так і суспільних/державних інтересів. Тут існує важлива відмінність між суспільними територіями і суспільними благами, з одного боку, та спільним, з іншого. Суспільні простори й суспільні блага в місті завжди були справою державної влади й державного управління, і такі простори й блага не обов'язково творять спільне. За всю історію урбанізації забезпечення всім необхідним суспільних просторів і суспільних благ (таких як каналізація, охорона здоров'я, освіта тощо) за допомогою державних чи приватних засобів було неабияк важливим для розвитку капіталізму¹¹. Коли міста ставали місцем потужних класових конфліктів і боротьби, адміністрації міст часто були змушені надавати урбанізованому робітничому класові суспільні блага (наприклад,

доступне державне житло, охорону здоров'я, освіту, асфальтовані вулиці, каналізацію та воду). Хоча ці суспільні простори й суспільні блага неабияк сприяють якості спільного, потрібна політична дія з боку містян і народу для привласнення цих благ або для їх отримання. Державна освіта стає загальнодоступною, коли суспільні сили привласнюють, захищають і покращують її на користь усім (слава *РТА!* [Асоціації співпраці учнів і вчителів]). Площа Синтаґма в Афінах, площа Тахрір у Каїрі та Пласа де Каталунья в Барселоні були суспільними просторами, які стали міським спільним, позаяк люди збиралися там для висловлення своїх політичних поглядів та висування вимог. Вулиця – це суспільний простір, який історично соціальна дія зазвичай трансформувала на спільне революційного руху, а також на місце кривавого придушення¹². Боротьба за те, як регулювати творення та доступ до суспільного простору й суспільних благ, кому їх надавати й задля чийх інтересів, ведеться завжди. Боротьба за привласнення суспільних просторів і суспільних благ у місті для спільних цілей триває й досі. Але щоб захистити спільне, нерідко життєво важливо захистити потік суспільних благ, що лежать в основі якості спільного. Через скорочення фінансування суспільних благ неоліберальна політика подрібнює доступне спільне, змушуючи соціальні групи знаходити інші способи збереження спільного (наприклад, освіти).

Отже, спільне варто тлумачити не як щось особливе, активи або навіть соціальний процес, а як нестабільний і пластичний соціальний зв'язок між певною самовизначеною соціальною групою й тими аспектами її фактично наявного або ще не

створеного соціального та/або фізичного середовища, що вважаються вирішальними для її життя та функціонування. По суті, існує соціальна практика *успільнення* (*commoning*). Ця практика породжує або встановлює соціальні відносини зі спільним, використання якого належить або виключній соціальній групі, або почасти чи цілковито відкрите для всіх без винятку. В основі цієї практики успільнення лежить той принцип, що відносини між соціальною групою та тим аспектом середовища, який розглядається як спільний, є і колективними, і не обмеженими рамками логіки ринкового обміну та ринкових цін. Цей останній пункт має вирішальне значення, адже він допомагає розрізняти суспільні блага, витлумачені як державні виробничі видатки, і спільне, встановлене або використовуване зовсім інакше та із зовсім іншою метою, навіть якщо воно непрямо приводить до збільшення багатства та доходів тієї соціальної групи, що домагається цієї мети. Громадський сад можна таким чином розглядати як щось добре саме по собі, хай би що там вирощували. Це також не заважає продавати вирощене на ринку.

Звичайно, чимало різних соціальних груп з різних причин можуть брати участь у практиці успільнення. Це повертає нас до засадничого питання про те, які соціальні групи слід підтримувати у процесі боротьби за успільнення, а які ні. Ультрабагаті, зрештою, так само несамовито боронять своє житлове спільне, як і всі інші, та мають в рази більше зброї і впливу, щоби творити його й захищати.

Спільним, навіть — і особливо — коли його не можна обгородити, завжди можна торгувати, навіть якщо воно саме по собі не є товаром. Атмосфера

та привабливість міста є, наприклад, колективним продуктом його мешканців, але саме торгівля туристичними послугами в комерційний спосіб капіталізує це спільне для отримання монопольної ренти (див. наступний розділ). Завдяки своїй повсякденній діяльності та боротьбі індивіди й соціальні групи творять соціальний світ міста і тим самим створюють певне спільне як структуру, в якій можуть жити всі. Хоча це створене культурою спільне неможливо зруйнувати через вжиток, воно може занепасти та стати банальним через надмірне зловживання ним. Вулиці, запружені автівками, роблять такий особливий суспільний простір майже непридатним навіть для водіїв (годі й казати про пішоходів і протестувальників), що в деяких випадках веде до стягування зборів за створення заторів і плати за доступ у намаганні обмежити використання спільного задля його більшої ефективності. Така вулиця не є формою спільного. Проте вулиці, перш ніж ними проїхали автівки, зазвичай були частиною спільного – місцем соціалізації людей, простором для ігор дітей (я вже досить старий, однак пам'ятаю, що ми весь час гралися на вулиці). Проте цей вид спільного було зруйновано і перетворено на суспільний простір, де панують автівки (що спонукало міські адміністрації – через облаштування пішохідних зон, кафе вздовж доріг, велосипедних доріжок, ігрового простору в скверах тощо – відновити деякі аспекти «більш цивілізованого» спільного минулого). А втім, такі спроби створити нові види міського спільного теж легко можна капіталізувати. Насправді їх можуть проектувати саме з розрахунком на це. Міські парки майже завжди сприяють стрибку цін на

нерухомість у прилеглих районах (якщо, звичайно, громадський простір парку регулюється і патрулюються, щоб обмежити доступ до нього безпритульних і наркоторговців). Нещодавно споруджений у Нью-Йорку Хай-Лайн значно вплинув на ціни на нерухомість у навколишніх районах, тим самим заклавши доступ до житла в цьому районі для більшості жителів Нью-Йорка внаслідок швидкого зростання ренти. Створення подібного суспільного простору радикально зменшує потенціал успільнення для всіх, крім найбагатших.

У цьому разі, як і в оригінальній моралізаторській байці Гардіна, справжньою проблемою є не спільне як таке, а нездатність індивідуалістичного права приватної власності належно втілити спільні інтереси. Отже, чому ми зосереджуємося не на індивідуальному володінні худобою та індивідуальній утилітарній поведінці, а на спільних пасовиськах як основній проблемі, яку слід вирішити? Зрештою, обґрунтування приватної власності в ліберальній теорії права полягає в тім, що вона має слугувати максимізації спільного блага, коли це право соціально інтегроване через інститути чесного й вільного ринкового обміну. Співдружність (твердить Гобс) виробляється шляхом приватизації конкурентних інтересів у рамках сильної державної влади. Цю думку, сформульовану ліберальними теоретиками на кшталт Джона Лока та Адама Сміта, проповідують і досі. Але сьогодні цей фокус, звісно, полягає в доведенні непотрібності сильної держави, тоді як фактично її якраз посилюють, іноді доволі жорстко. Світовий банк (в основному спираючись на теорії де Сото) не втомлюється переконувати нас, що розв'язання

проблеми глобальної бідності можливе через право приватної власності для мешканців нетрів і доступ до мікрофінансування (яке й призвело до того, що світові фінансисти отримали гігантські бариші, а чимало людей наклало на себе руки внаслідок боргової кабали)¹³. А все ж і досі панує міф: щойно внутрішнім підприємницьким інстинктам як природній силі дати волю, все стане добре, і проблему хронічної бідності буде подолано, а загальне багатство зросте. Насправді саме цей аргумент використовували під час перших обгороджувань у Британії з часів пізнього Середньовіччя. І в цілому він був не зовсім хибним.

Для Лока індивідуальна власність є природним правом, яке виникає, коли індивіди створюють вартість, додаючи до землі свою працю. Плоди їхньої праці належать лише їм. Це була суть Локової трудової теорії вартості¹⁴. Ринковий обмін соціалізує це право, коли кожен індивід повертає собі створену ним вартість шляхом обміну на еквівалентну вартість, створену кимось іншим. По суті, індивіди утримують, розширюють і соціалізують своє право приватної власності через створення вартостей і буцімто вільного й чесного ринкового обміну. Ось як, каже Адам Сміт, найлегше створюється багатство народів і найкраще служить спільному благу. Він не в усьому помилявся.

Проте упередження полягає в тому, що ринок може бути чесним і вільним, і в класичній політекономії припускалося, що для цього потрібне втручання держави (принаймні Адам Сміт саме це радить державним діячам). Але теорія Лока має кепські наслідки. Ті індивіди, які не можуть виробити вартість, не можуть претендувати й на

власність. Позбавлення корінного населення Північної Америки землі «продуктивними» колоністами було виправдане тим, що корінне населення не виробляло вартості¹⁵.

А що на все це каже Маркс? У початкових розділах «Капіталу» Маркс приймає Локову вигадку (хоча, безумовно, цей аргумент сповнений іронії, коли він, наприклад, розглядає дивну роль міфу про Робінзона Крузо в політ-економічній думці, де особа, закинута у природний стан, діє як справжній британський підприємець)¹⁶. Та коли Маркс переходить до питання, як робоча сила стає конкретним товаром, який купують і продають на чесному й вільному ринку, ми помічаємо, що Локова вигадка скидає завісу з того, чим вона насправду є – системою, заснованою на рівному обміні вартостей, що виробляє додаткову вартість капіталістичного власника на засоби виробництва шляхом експлуатації живої праці у виробництві (а не на ринку, де можуть переважати буржуазні та конституційні права).

Локове формулювання викликає ще більший сумнів, коли Маркс порушує питання про колективну працю. У світі, де індивідуальні виробники, що контролюють свої власні засоби виробництва, можуть брати участь у вільному обміні на відносно вільних ринках, Локова вигадка ще може розраховувати на успіх. Та виникнення заводської системи наприкінці XVIII століття, як стверджував Маркс, вичерпало теоретичні формулювання Лока (навіть якщо вони не були вичерпані спочатку). На заводі працю організовано як колективну. Якщо яке-небудь право на власність і може походити з цієї форми праці, то воно, безперечно, повинно бути колективним

або суміжним, а не індивідуальним правом на власність. Визначення праці, яка виробляє вартість, що лежить в основі Локової теорії приватної власності, більше не стосується індивіда – воно зміщується на колектив. Тоді на основі «товариства вільних людей, що працюють спільними засобами продукції і свідомо витрачають свої численні індивідуальні робочі сили як одну суспільну робочу силу»¹⁷ мав би постасти комунізм. Маркс відстоює не державу власність, а певну форму володіння, що належить колективному працівникові, який виробляє спільне благо.

Те, як така форма власності могла виникнути, визначено оберненням аргумента Лока про вироблення вартості проти нього самого. Припустимо, каже Маркс, що капіталіст починає виробництво з капіталом у 1000 фунтів стерлінгів, і в перший рік йому вдається одержати від працівників, які додають до землі свою працю, додаткову вартість у розмірі 200 фунтів стерлінгів, а потім він використовує цей надлишок для власного споживання. Згодом, через п'ять років, 1000 фунтів стерлінгів слід виплатити колективу працівників, оскільки вони є тими, хто додав свою працю до землі. Капіталіст позбувся всього свого початкового багатства¹⁸. За цією логікою, капіталісти, як і корінне населення Північної Америки, заслуговують на втрату своїх прав, адже вони самі по собі не виробляють вартості.

Хоча така ідея видається надмірною, вона лежить в основі шведського плану Мейднера, запропонованого наприкінці 1960-х¹⁹. Квитанції з податкової служби, накладені на прибуток корпорацій, в обмін на згоду профспілок обмежити зростання заробітної плати мали бути поміщені в підконтрольний

працівникам фонд, який мав інвестувати кошти і зрештою викупити корпорацію у власника, тим самим привівши її під спільний контроль асоціації робітників. Капітал чинив відчайдушний опір цій ідеї, тож вона ніколи не була втілена. Але її треба переосмислити. Головний висновок полягає в тому, що колективна праця, яка нині є фактором вироблення вартості, повинна ґрунтуватися на колективному, а не індивідуальному праві власності. Вартість – соціально необхідний робочий час – це спільне капіталістів, представлене грішми, універсальним еквівалентом, у якому вимірюється загальний добробут. Отже, спільне не є тим, що існувало колись, а потім було втрачено, – це дещо таке, як у випадку з міським спільним, що виробляється неперервно. Проблема в тім, що воно так само постійно обгороджується і привласнюється капіталом у його товарній та монетарній формі, навіть попри те, що це спільне постійно виробляє колективна праця.

Головним засобом, через який спільне привласнюється у містах, є, звісно ж, вилучення землі й стягнення орендної плати за житло²⁰. Суспільна група, яка бореться за збереження етнічного розмаїття у своєму кварталі та проти джентрифікації, може несподівано для себе виявити, що ціни на нерухомість (і податки) зросли, оскільки агенти з нерухомості продають багатим «репутацію» їхнього кварталу як полікультурного, жвавого й розмаїтого. До того часу, коли ринок зробив свою руйнівну справу, не лише місцеві мешканці були позбавлені створеного ними спільного (нерідко через зростання орендної платні та податки на нерухомість), а й спільне як таке гранично знецінюється настільки, що втрачає

значення. Відродження кварталів шляхом джентрифікації в Південному Балтиморі витіснило жваве вуличне життя, коли люди сиділи теплими літніми вечорами і спілкувалися із сусідами у захищених від несанкціонованого будівництва помешканнях з кондиціонерами, з місцями для паркування автівок і терасами на даху, і вулицями ніхто не вештався. На думку місцевих мешканців, така ревіталізація означала девіталізацію. Це доля, яка постійно загрожує таким місцям, як Крістіанія в Копенгагені, району Санкт-Паулі у Гамбургу або Вільямсбургу й ДАМБО у Нью-Йорку, і саме вона знищила район Сохо у Нью-Йорку.

Це, безумовно, набагато краща історія для висвітлення справжньої трагедії міських спільнот нашого часу. Ті, хто створюють цікаве та натхненне повсякдення кварталів, віддають його на поталу грабіжницькій практиці торговців нерухомістю, фінансистів і споживачів з вищих класів, позбавлених найменшої творчої уяви щодо міста. Що кращі спільні якості створює соціальна група, то більша ймовірність того, що їх відчужать і привласнять зацікавлені особи, котрі прагнуть максимізації приватного прибутку.

Але тут слід наголосити на ще одному аналітичному моменті. Колективна праця, яку мав на увазі Маркс, здебільшого обмежувалася заводом. А що, якщо ми розширимо це поняття, як пропонують Гардт і Негрі, для осмислення того, що саме мегаполіс тепер створює ширше спільне, вироблене колективною працею в місті для міста? Безперечно, право на користування цим спільним має бути надане всім, хто брав участь у його створенні. Це, звичайно,

є підставою вимагати права на місто з боку колективної праці, яка його створила. Боротьба за право на місто – це боротьба проти сил капіталу, який безжально висмоктує й витягує ренту зі спільного життя, що його виробили інші. Ця боротьба нагадує, що справжня проблема полягає у приватному характері права власності та владі, яка дає привласнювати не лише працю, а й створені іншими колективні продукти. Інакше кажучи, проблема не у спільному як такому, а у відносинах між тими, хто виробляє або добуває його в різних масштабах, і тими, хто привласнює його для особистої вигоди. Корумпованість, яку приписують міській політиці, значною мірою пов'язана з тим, як розподіляються державні інвестиції для виробництва того, що виглядає як спільне, але сприяє зростанню цін на приватні активи для привілейованих власників нерухомості. Різниця між суспільними благами у місті та спільним у місті є і невизначеною, і небезпечно хиткою. Як часто держава субсидує проекти забудов на користь спільних інтересів, а насправді бенефіціарами є кілька землевласників, фінансистів і забудовників?

Тож як виробляється, організовується, використовується і розподіляється міське спільне по цільній агломерації? Як успільнення може діяти на рівні кварталу – відносно зрозуміло. Воно включає в себе певне переплетення індивідуальної та приватної ініціатив, спрямованих на організацію та втримання зовнішніх чинників, одночасно виносячи поза межі впливу ринку деякі аспекти довкілля. Локальна державна інституція діє через правила, законодавчі акти, стандарти та державні інвестиції паралельно з організацією формальних і неформальних

кварталів (наприклад, через асоціацію мешканців, яка – залежно від обставин – може бути або не бути політично активною і бойовою). Існує чимало випадків, коли територіальні стратегії та обгороджування в міському середовищі можуть стати для політичних лівих інструментом просування їхньої справи. Організатори праці малозабезпечених і прекарних працівників у Балтиморі оголосили всю територію Внутрішньої гавані «зоною захисту прав людини» – різновид спільного, – де кожен працівник має отримувати прожитковий мінімум. Місцева Федерація квартальних асоціацій в Ель-Альто стала одним із ключових опорних точок повстань у 2003 та 2005 роках, коли все місто колективно мобілізувалося проти панівних форм політичної влади²¹. Обгороджування є тимчасовим політичним засобом для досягнення спільної політичної мети.

Проте загальний результат, який описує Маркс, зберігається донині: капітал, введений у дію примусовими законами конкуренції з метою максимізувати вигоду (прибутковість), – як у випадку з власниками худоби з оповідки Гардіна, – виробляє

не тільки прогрес у вмідності грабувати робітника, але разом з тим і у вмідності грабувати ґрунт, кожний прогрес у піднесенні родючості його на даний час – це разом з тим прогрес у руйнуванні тривалих джерел цієї родючості. Що більш якась країна, як, приміром, Сполучені Штати Північної Америки, виходить від великої промисловості як бази свого розвитку, то швидший цей процес руйнування. Тому капіталістична продукція розвиває техніку й комбінування суспільного процесу продукції, але лише так, що вона разом з цим підриває джерела виникнення всякого багатства: землю й робітника²².

Капіталістична урбанізація повсякчас прагне знищити місто як соціальне, політичне й життєздатне спільне.

Ця «трагедія» схожа на описану Гардіном, але логіка її виникнення зовсім інша. Залишаючись нерегульованим, індивідуальне накопичення капіталу постійно загрожує знищити два основні ресурси спільної власності, що лежать в основі всіх форм виробництва: працівника й землю. А проте земля, на якій ми зараз живемо, є продуктом колективної людської праці. Урбанізація обертається навколо постійного виробництва спільного в місті (або його тіні – різновиду суспільних просторів і суспільних благ), його постійного привласнення і знищення приватними інтересами. А за допомогою накопичення капіталу при середньому темпі зростання (зазвичай при мінімально задовільному рівні у 3%) ці подвійні загрози середовищу (і «природному», й техногенному) та праці з плином часу масштабно зростають і посилюються²³. Погляньте на знесені житла в Детройті – і збагнете, наскільки цей процес може бути руйнівним.

Але найцікавіше в питанні про поняття спільного в місті те, що воно надає усім політичним суперечностям спільного вкрай гострої форми. Розгляньмо, наприклад, питання про масштаб, у якому ми переходимо від питання про локальні квартали й політичну організацію до агломерації в цілому. Традиційно питання про спільне на рівні столиці вивчали крізь призму механізмів державно-регіонального й міського планування з урахуванням того факту, що такі спільні ресурси, як забезпечення водою, транспортне сполучення, каналізація й

відкритий простір для відпочинку, щоб функціонувати ефективно, мають бути забезпечені на агломераційному й регіональному рівні. Та коли справа доходить до уніфікації цих проблем, ліві аналітики втрачають визначеність, з надією махаючи в бік такої собі магічної узгодженості локальних дій, які будуть ефективними на регіональному або глобальному рівні, або ж просто беручи їх до уваги як важливу проблему, перш ніж повернутися до цього зазвичай мікрорівня чи локального рівня, де вони почуваються впевненіше.

Тут ми можемо чогось навчитися з недавньої історії осмислення спільного в більш конвенційних колах. Остром, наприклад, зупинившись у своїй нобелівській лекції на проблемі локальних кейсів, сховалася за підзаголовком її назви «Поліцентричне керування складними економічними системами», аби в різних масштабах запропонувати рішення проблем, пов'язаних зі спільним. Фактично її дії покладаються на ідею, що «коли спільно використувані ресурси тісно пов'язані з розлогою соціально-екологічною системою, діяльність з керування організовується в багатьох гніздових прошарках», проте, наполягає Остром, без жодної моноцентричної ієрархічної структури²⁴.

Найважливіша проблема при цьому – з'ясувати, як насправді здатна працювати система з поліцентричним керуванням (або аналогічна їй система на кшталт конфедерації лібертаріанських муніципалітетів Мюрея Букчина), і переконатися в тому, що за нею не криється щось протилежне. Це одне з тих питань, що послаблює не лише аргументи Остром, а й проекти вкрай широкого спектра лівих комуналістів,

що звертаються до проблеми спільного. З цієї причини важливо, щоб критика була коректною.

У доповіді, підготовленій для конференції з питань глобальних кліматичних змін, Остром розкрила суть власного аргументу: якщо утрирувати, він спирається на результати тривалого вивчення того, як у муніципальних регіонах відбувається надання суспільних благ²⁵. Існує давнє припущення, що якщо консолідувати надання громадських послуг у широкомасштабних формах врядування агломерацій, а не віддавати їх організовувати численним, на позір хаотичним місцевим адміністраціям, то це підвищить їхню продуктивність і ефективність. Утім, дослідження переконливо доводять, що це не так. Міркування звелися до того, як простіше організувати й здійснити колективні та кооперативні дії за активної участі місцевих жителів у районній владі і з огляду на те, що спроможність до співучасті зменшується пропорційно зі збільшенням розмірів адміністративної одиниці. Остром завершила промову цитатою Ендрю Сенктона про те, що

муніципалітети – це більше, ніж просто постачальники послуг. Вони є демократичними механізмами, якими територіальні громади керуються на місцевому рівні... ті ж, хто змусить муніципалітети злитися у щось більше, незмінно твердять, що їхнім мотивом є посилення муніципалітетів. Такий підхід, хай і з добрими намірами, руйнує засади нашої ліберальної демократії, бо підважує поняття можливості самоврядувальних форм, що існують поза інститутами центрального уряду²⁶.

За межами ринкової продуктивності й ефективності немає не перетвореної на товар підстави

надавати автономію дрібним адміністративним одиницям.

Остром робить висновок, що «хоча крупні адміністративні одиниці були складовою ефективного врядування у столичних регіонах, дрібні й середнього рівня адміністративні одиниці теж були його необхідними компонентами». Вона доводить, що плідна роль цих дрібних адміністративних одиниць «вимагає серйозного переосмислення». Тож постає питання про те, як може бути структуровано відносини поміж дрібними адміністративними одиницями. На думку Вінсента Острома, відповідь полягає у «поліцентричному порядку», в якому «багато елементів здатні до взаємокоригування, упорядковуючи відносини між собою в рамках загальної системи правил, де кожен елемент діє незалежно від інших елементів»²⁷.

Що в цьому описі не так? Весь цей аргумент вкорінений у так званій «гіпотезі Тібу». Чарлз Тібу пропонував, щоб у роздрібненому мегаполісі влада кожного з багатьох районів пропонувала свій особливий місцевий податковий режим і особливий пакет суспільних благ для своїх потенційних жителів, які «голосують ногами», обираючи те конкретне поєднання податків і послуг, яке відповідає їхнім потребам і очікуванням²⁸. На позір ця пропозиція здається дуже привабливою. Проблема в тому, що чим ви багатші, то легше вам голосувати ногами і сплатити перший внесок за будинок і видатки на землю. Якісну державну освіту можна забезпечити за рахунок високих цін на нерухомість і високих податків, однак бідні позбавлені доступу до якісної державної освіти і приречені жити в бідних районах

з поганим рівнем державної освіти. Як наслідок, відтворення класових привілеїв і влади шляхом поліцентричного керування добре лягає в неоліберальній класовій стратегії суспільного відтворення.

Поруч з багатьма радикальними проектами децентралізованої автономії аргумент Остром ризикує втрапити в ту саму пастку. Неоліберальна політика справді прихильна до адміністративної децентралізації й максимізації місцевої автономії. Хоча, з одного боку, це відкриває можливість, у якій радикальні сили можуть легше відкрити більш революційну програму, контрреволюційний переверт 2007 року в Кочабамбі на користь автономії сил реакції (поки їх не прогнало народне повстання) свідчить про те, що зближення більшості лівих з локалізмом і автономізмом як чистою стратегією є проблематичним. У Сполучених Штатах керівництво Клівлендською ініціативою наводять як приклад втілення автономного комунітаризму на підтримку на виборах губернатора кандидатури крайнього правого республіканця-антифедераліста.

Децентралізація й автономія є основними знаряддями породження більшої нерівності через неолібералізацію. Так, у штаті Нью-Йорк нерівне забезпечення державною освітою в районах з різними фінансовими ресурсами суди визнали неконституційним, і під тиском судової ухвали штат мусив вдатися до більшого урівняння освітніх послуг. Це не вдалося зробити, і тепер уряд штату використовує введення надзвичайних податків для подальшого виправдання своєї бездіяльності. Та зауважмо, що для забезпечення більшої рівності як конституційного права потрібен найвищий мандат судів

штату, зумовлений ієрархією. Остром не виключає такий найвищий рівень нормотворчості. Взаємини між незалежними й автономно функціональними громадами має бути певним чином встановлено й урегульовано (отож Вінсент Остром покликається на «встановлені правила»). Але так і лишається незрозумілим, як і хто може сформувавши ці найвищі правила і як саме вони можуть бути прозорими для демократичного контролю. Для столичного регіону такі правила (або звичні практики) є необхідними й вирішальними. Крім того, такі правила слід не лише встановити й захищати. Також потрібно забезпечувати їх дотримання й активно це контролювати (як у випадку з будь-яким спільним). Не треба заглядати далі «поліцентричної» Єврозони, щоб побачити приклад того, що може катастрофічно піти не так: усі члени Єврозони повинні дотримуватися правил, які накладає на них дефіцит бюджету в їхніх країнах, і коли більшість порушує ці правила, немає жодних засобів примусити їх до цього або впоратися з дисбалансом фінансів, якого згодом зазнали ці країни. Так само безнадійним завданням виявився тиск на країни з метою дотримуватися вимог щодо забруднення повітря вуглекислим газом. Якщо історичну відповідь на запитання: «Хто вносить “спільне” у Спільний ринок?» – можна по правді описати як втілення всього хибного про ієрархічні форми управління, то альтернативне уявлення багатьох тисяч автономних муніципалітетів, котрі відчайдушно боронять свою автономію й сферу свого впливу, нескінченно (й, поза сумнівом, запекло) демонструючи на переговорах свою позицію в рамках

загальноєвропейського поділу праці, навряд чи викликає захоплення.

Як радикальна децентралізація – ясна річ, це гідна мета – може не створити певну владу з ієрархією високого рівня? Наївно вірити, що поліцентризм чи якась інша форма децентралізації може діяти без сильних ієрархічних обмежувачів і активного примусу. Більшість радикальних лівих, зокрема анархістів і автономістів, не мають відповіді на це питання. Втручання держави (не кажучи вже про державний примус і поліцейський контроль) є неприйнятним, а легітимність буржуазної конституційності загалом заперечується. Натомість існує непевне й наївне сподівання на те, що соціальні групи, котрі налагодили задовільні стосунки зі своїми локальними громадами, вчинять правильно й дійдуть згоди щодо прийнятних міжгрупових практик шляхом переговорів і взаємодії. Для того, щоб це сталося, локальні групи не повинні зазнавати впливу жодних зовнішніх факторів, що могли би впливати на решту світу, і відмовитися від накопичених переваг, демократично поширених у соціальній групі, аби врятувати чи зміцнити добробут близьких інших (не кажучи вже про далеких), котрі внаслідок чи то поганих рішень, чи то нещастя опинилися в голоді та злиднях. Історія дає нам дуже мало доказів, що такий перерозподіл може відбутися на іншій основі, ніж випадкова або одноразова подія. Тож немає нічого, що могло би запобігти наростанню соціальної нерівності між громадами. Цей стан добре узгоджується з неоліберальним проектом не тільки захисту, а й подальшого збільшення привілеїв для структур

класової влади (це яскраво засвідчив крах фінансування освіти у штаті Нью-Йорк).

Мьюрей Букчин чітко усвідомлює такі небезпеки. Він пише, що «програма лібертаріанського муніципалізму може з легкістю бути в кращому разі вичерпана або в гіршому разі використана для знищення місцевих громад». Вихід він убачає в «конфедералізмі». Хоча муніципальні асамблеї, що працюють через режим прямої демократії, формують основу для реалізації певних політичних стратегій, державу замінює «конфедеративна мережа муніципальних асамблеї; корпоративна економіка, зведена до справді політичної економії, в якій, взаємодіючи між собою економічно й політично, муніципалітети як громадські органи розв'язують свої матеріальні проблеми у відкритих асамблеях». Ці конфедеративні асамблеї підкорятимуться адмініструванню й управлінню політичними стратегіями, визначеними в муніципальних асамблеях, а їхніх делегатів можна буде в будь-який час відкликати й вимагати в них звіту перед муніципальними асамблеями. Конфедеративні ради

стануть засобом пов'язування між собою сіл, містечок, міських районів і великих міст у конфедеративній мережі. Тим самим влада направлятиметься знизу вгору, а не згори вниз, а в конфедераціях направленість влади знизу вгору послабить обсяг повноважень федеральної ради, територіально відділивши її від місцевостей і регіонів та від регіонів до ширших територіальних зон²⁹.

Проект Букчина є, безумовно, найскладнішим: орієнтованим на створення й колективне використання спільного в різних його масштабах, а також

добре розробленим у рамках радикальної антикапіталістичної програми.

Ця проблема є ще актуальнішою через силовий неоліберальний наступ на громадське забезпечення суспільних благ в останні три десятиліття. Він був пов'язаний з радикальним наступом на права й владу організованої праці, що розпочався у 1970-х від Чилі до Британії, але в той час зосередився виключно на питанні витрат на суспільне відтворення праці. Тривалий час капітал прагнув розглядати ці витрати як щось зовнішнє – як видатки, за які він не несе ринкової відповідальності, – хоча соціал-демократичний рух і нагальна загроза альтернативи у вигляді комунізму змушували капітал у розвинених капіталістичних країнах до 1970-х років інтерналізувати деякі з цих витрат разом із зовнішніми витратами, зумовленими погіршенням стану довкілля. Мета неоліберальних політичних стратегій, починаючи з 1980-х років, полягала в тому, щоб перекласти ці витрати на світове спільне соціального відтворення й довкілля, створюючи негативне спільне, в якому тепер вимушено перебувають цілі народи. Питання про соціальне відтворення, гендерні відносини й спільне тісно взаємопов'язані³⁰.

Відповідь з боку капіталу на умови світової кризи після 2007 року втілилася в реалізацію драконівського плану глобальної жорсткої економії, що скоротив надання суспільних благ як на соціальне відтворення, так і на відновлення довкілля, тим самим знижуючи якість спільного в обох цих сферах. Крім того, капітал навіть використав кризу для поліпшення ще більш грабіжницьких практик з приватизації спільного, що вважалося необхідною

передумовою відновлення зростання економіки. Наприклад, використання примусового відчуження майна задля привласнення простору в приватних цілях (на відміну від «суспільної користі», для чого ці закони початково й задумувалися) є класичним випадком перегляду суспільних цілей як підтримуваного державою керування приватних інтересів.

Для величезних мас населення криза, що охопила світ від Каліфорнії до Греції, призвела до втрати вартості міських активів, прав і соціальних виплат одночасно з розширенням грабіжницької влади капіталу над малозабезпеченим і досі маргіналізованим населенням. Одне слово, то був масштабний наступ на спільне у соціальному відтворенні й довіклілі. Живучи на менш ніж 2 долари в день, понад 2 млрд людей у світі потрапили в пастку мікrokредитування як «субстандарту всіх субстандартних форм кредитування» з метою вилучення в них благ (що й сталося на американському ринку нерухомості внаслідок субстандартного грабіжницького кредитування, за яким настала черга позбавити боржників права викуповувати житло), аби маєтки багатих відкрилися золотом. Не меншої загрози зазнає спільне у довіклілі, поки запропоновані рішення (як-от торгівля викидами вуглецю й нові екологічні технології) лише пропонують вийти з глухого кута шляхом застосування тих самих засобів накопичення капіталу і спекулятивного ринкового обміну, які передусім і привели нас до цієї прірви. Тож дивно не те, що зараз у нас залишаються бідні, а те, що їхня чисельність з часом збільшується, а не зменшується. Попри те, що в Індії спостерігався рекордний темп зростання під час кризи, наприклад, кількість тамтешніх

мільярдерів за останні три роки [2009–2012] стрімко збільшилася з 26 до 69, кількість мешканців міських нетрів за останнє десятиліття майже подвоїлася. Вплив урбанізації доволі приголомшливий: посеред кинутих напризволяще районів виростають розкішні кондомініуми з кондиціонерами, поза якими люди, доведені до злиднів, відчайдушно борються за бодай подобу прийняттого життя.

Демонтаж нормативної бази й засобів контролю, які намагалися, хай і недостатньою мірою, обмежити орієнтованість на грабіжницькі практики накопичення, привів у дію логіку *après moi le déluge* («після нас хоч потоп»), коли неприборкане накопичення й фінансові спекуляції обернулися на справжній шквал творчого руйнування, зокрема втіленого як капіталістична урбанізація. Ці збитки можна стримати й відшкодувати шляхом соціалізації надлишкового виробництва, розподілу та створення нового спільного багатства, доступного для всіх.

Саме в цьому контексті набуває нового значення поновлення риторики й теорії спільного. Якщо надавані державою суспільні блага зменшуються або стають лише засобом для приватного накопичення (як це відбувається з освітою) і якщо держава відмовляється їх надавати, тоді можлива тільки одна реакція населення – самоорганізація задля одержання свого власного спільного (як ми побачимо у розділі «Повернути місто для боротьби з капіталізмом», так і відбулося в Болівії). Політичне усвідомлення того, що спільне можна виробляти, захищати й використовувати для суспільної користі, стає стрижнем опору владі капіталу й переосмисленням політики переходу до антикапіталізму.

Але головне в цьому не конкретна сукупність інституційних механізмів – тут обгороджування, там розширення різноманітних колективних і спільних майнових процедур, – а те, що сукупний наслідок політичної дії спрямовано на стрімку деградацію праці й земельних ресурсів (зокрема ресурсів, вкарбованих у «другу природу» техногенного середовища), що перебувають у руках капіталу. У цьому напрямку визначене Еліно́р Остро́м «багате розмаїття інструментів» – не тільки суспільних і приватних, а й колективних і асоціативних, гніздових, ієрархічних і горизонтальних, виключених і загальнодоступних – відіграватиме ключову роль у пошукові шляхів організації виробництва, розподілу, обміну й споживання з метою задовольнити людські бажання й потреби на антикапіталістичному ґрунті. Це багате розмаїття не дано наперед, його потрібно розбудувати.

Річ не в тому, щоб відповідати вимогам накопичення заради накопичення того класу, який привласнює спільне багатство, відбираючи у класу, що його виробляє. Повернення спільного як політичне питання треба по-особливому вписати в загальну антикапіталістичну боротьбу. На жаль, ідея спільного, як і ідея права на місто, наявною політичною владою привласнюється з такою ж легкістю, як і вартість відокремлюється від дійсного міського спільного в інтересах власників нерухомості. Отже, справа полягає в тому, щоб змінити все це і знайти творчі способи використати функції колективної праці для спільного блага і для збереження виробленої вартості під контролем самих її виробників.

Це завдання вимагає подвійного політичного наступу, завдяки якому державу примушують надавати дедалі більше суспільних благ задля суспільних цілей, паралельно із самоорганізацією всього населення для привласнення, використання й доповнення тих благ таким чином, щоб вони розширювали й поліпшували якість спільного у соціальному відтворенні й довкіллі, не перетвореного на товар. Виробництво, захист і використання суспільних благ і міського спільного у містах на кшталт Мумбая, Сан-Паулу, Йоганнесбурга, Шанхая і Токіо стає головною проблемою, до якої звертаються демократичні суспільні рухи. І ця проблема потребуватиме значно більше уяви й гнучкості, ніж є у поширених нині панівних радикальних теоріях спільного, оскільки, зокрема, це спільне повсякчас створюється й привласнюється через капіталістичні форми урбанізації. Лише тепер, як у теорії, так і в світі радикальної практики, починають чітко визнавати й опрацьовувати роль спільного в міській формації і в міській політиці. Зробити доведеться чимало, але є достатньо ознак того, що в міських суспільних рухах по всьому світу є необхідна для цього кількість людей і критична маса політичної енергії.

МИСТЕЦТВО РЕНТИ

Кількість працівників, зайнятих у культурній діяльності та виробництві культури, за останні кілька десятиліть суттєво збільшилася (з приблизно 150 тис. митців та мисткинь, зареєстрованих на початку 1980-х у Нью-Йоркській агломерації, до понад 300 тис. нині) і зростає далі. Вони становлять креативне ядро того, що Деніел Бел називає «культурною масою» (це не творці, а посередники культури в ЗМІ і взагалі)¹, і з роками змінили свої політичні позиції. У 1960-х коледжі мистецтв були розсадниками радикальної дискусії, але подальше їхнє умиротворення та професіоналізація посутньо зменшили в них агітаційну політику. Хоча стратегія й мислення соціалістів вочевидь потребують реконфігурації (бо оживлюють такі інституції як центри політичного ангажування й мобілізації), політичні й агітаційні сили виробників культури, допевне, є для лівих важливою ціллю. Попри те, що наразі, безперечно, домінують комерціалізація та ринкові стимули, у виробників культури можна виявити немало дисидентських настроїв та невдоволення, які перетворюють їхнє поле на плідне для критики й політичної агітації за виробництво нового типу спільного.

Безперечно, культура – це форма спільного, і вона стала своєрідним товаром. А втім, так само побутує думка, що в певних культурних продуктах і подіях (стосуються вони живопису, театру, музики, кінематографу, архітектури або ширше: локалізованих стилів життя, культурної спадщини, колективних спогадів і афективних спільнот) є щось

настільки особливе, що відмежовує їх від звичайних товарів на кшталт сорочок і черевиків. Доки межа між цими двома типами товарів дуже разюча (і, можливо, проявляється чимдалі гостріше), доти є підстави зберігати їх та відокремлювати з допомогою аналізу. Звісно, може бути й так, що ми розрізняємо культурні артефакти й події тому, що нам не до вподоби мислити про них як про щось інше, ніж автентично відмінне, що існує на вищому рівні людської творчості й сенсів, — а не як про щось, що міститься на підприємствах у масовому виробництві та споживанні. Та навіть коли ми позбуваємося всіх залишків бажаного, виданого за дійсне (зазвичай підтримуваного потужними ідеологіями), то все одно бачимо й надалі у товарах, позначених як «культурні», щось особливе. Мистецькі студії й райони картинних галерей, плетениці кав'ярень і барів, де зустрічаються й грають музиканти, — це не те саме, що магазини одягу, навіть якщо вони теж можуть існувати, лише якщо одержують достатньо прибутку для сплати оренди. Тож як товарний статус багатьох цих явищ можна узгодити з їхнім специфічним характером?

Монопольна рента й конкуренція

Самим виробникам культури, зазвичай зацікавленим питаннями естетики (іноді навіть відданих ідеолові мистецтва заради мистецтва), емоційними цінностями, суспільним життям і сердечними справами, таке поняття, як «монопольна рента», може видатися надміру формальним і прісним, щоб мати велику вагу поза можливими обрахунками фінансиста, забудовника, спекулянта нерухомістю й домовласника.

Але я маю надію показати, що воно має значно більшу вигоду: належним чином сконструйоване це поняття може породити плідні інтерпретації багатьох практичних і особистих дилем, які виникають у взаємозв'язку між капіталістичною глобалізацією, локальним політико-економічним розвитком та еволюцією культурних значень і естетичних цінностей².

Всяка рента заснована на монопольній владі приватних власників на певне майно. Монопольна рента виникає тому, що соціальні актори можуть реалізувати збільшений потік надходжень протягом тривалого часу завдяки своєму винятковому контролю за певним товаром, яким можна торгувати прямо чи опосередковано і який у певних важливих аспектах є унікальним і невідтворюваним. Є дві ситуації, в яких категорія монопольної ренти виходить на перший план. Перша ситуація виникає тому, що соціальні актори контролюють певний якісний ресурс, товар або локацію, які у зв'язку з певною діяльністю дають власникам можливість відокремити монопольні ренти від тих, хто бажає цими товарами чи локаціями скористатися. У сфері виробництва, твердить Маркс, найочевиднішим прикладом цього є виноградник, де виробляється вино надзвичайної якості, яке можна продати за монопольною ціною. За цих умов «монопольна ціна створює ренту»³. Головне значення розміщення тут полягатиме – або у рівновіддаленості (для капіталіста-торговця) до, скажімо, транспорту і мережі комунікацій; або у близькості (для мережі готелів) до висококонцентрованої діяльності (такої як фінансовий центр). Капіталіст-торговець і власник готелю готові платити більшу ціну за землю з огляду на доступність.

Є також випадки опосередкованої монопольної ренти. Коли продають не землю, ресурс чи локацію з унікальними якостями, а товар чи послугу, виготовлені шляхом їх ужитку. В другому випадку землю, ресурс або майно продають безпосередньо (це відбувається тоді, коли виноградники чи престижну нерухомість зі спекулятивною метою продають капіталістам з інших країн). Дефіцит може бути створено шляхом утримання землі, ресурсу чи майна від поточного використання і спекулювання на майбутній їхній вартості. Такого роду монопольна рента може розширитися до власності на твори мистецтва, скажімо, скульптури Родена чи картини Пікассо, які можна придбати (і їх дедалі частіше купують) і продати як інвестиції. У цьому унікальність Пікассо або місця, яке в цьому разі формує основу монопольної ренти.

Ці дві форми монопольної ренти часто накладаються одна на одну. Відомий своїми винами виноградник (з його унікальним шато і навколишніми принадами) можна безпосередньо продати за монопольною ціною, так само як і вина з унікальним ароматом, вироблені на його землі. Картину Пікассо можна придбати для отримання прибутку, а потому віддати в оренду комусь, хто повісить її на видноті, за монопольною ціною. Близьке розташування до фінансового центру можна продати як безпосередньо, так і опосередковано, скажімо, мережі готелів, яка використовує його для власних цілей. Але важливою є відмінність між двома формами ренти. Малоймовірно (хоча й можливо), що Вестмінстерське абатство і Букінгемський палац продадуть безпосередньо (навіть найзатятіші приватизатори утримаються

від такої угоди). Але ними можна торгувати і через маркетингові практики, ними явно торгує туристична індустрія (або, у випадку Букінгемського палацу, королева).

З категорією монопольної ренти пов'язані дві суперечності. Для подальших міркувань важлива кожна з них. Перша: хоча унікальність і конкретність вирішальні для визначення «особливих якостей», вимога бути об'єктом купівлі-продажу означає, що жоден предмет не може бути настільки унікальним або настільки особливим, щоб не можна було порухувати його ціну. Картини Пікассо мусять мати грошову вартість, як і картини Моне, Мане, мистецтво аборигенів, артефакти археології, історичні будівлі, стародавні пам'ятники, буддійські храми й досвід сплаву по Колорадо або ж перебування у Стамбулі чи на вершині Евересту. Як впливає з цього переліку, тут наявна певна складність «формування ринку». Адже хоча ринки сформувалися довкола творів мистецтва і, певною мірою, довкола артефактів археології, напевне існує кілька речей у цьому переліку, які важко прямо виставити на ринок (у цьому й проблема Вестмінстерського абатства). Багатьма найменш улюбленими нелегко торгувати навіть опосередковано.

Суперечність криється в тому, що чим легше починають продаватися такі речі, то менш унікальними й особливими вони видаються. В деяких випадках сам маркетинг веде до руйнування унікальних якостей (зокрема якщо вони залежать від таких властивостей, як незаселеність, віддаленість, чистота естетичного досвіду тощо). Загалом, що більше ці об'єкти чи події комерціалізуються (і підлягають відтворенню за допомогою підробок,

фальшивок, імітацій чи симулякрів), то менше вони становлять основу монопольної ренти. Тут я згадую одну студентку, яка скаржилася, що її досвід перебування в Європі значно гірший, ніж перебування у Діснейленді:

У Діснейленді країни значно ближче одна до одної, і вам показують те краще, що є в кожній з них. Європа – нудна. Там розмовляють дивними мовами і багато сміття. Іноді цілими днями ви не помічаєте нічого цікавого, а в Діснейленді постійно відбувається щось цікаве, і люди радіють. Це набагато веселіше. Там усе добре влаштовано⁴.

Хоча це судження прозвучить кумедно, все ж незайве поміркувати про те, як Європа намагається зробити власний редизайн відповідно до діснейвських стандартів (і не лише заради прибутку від американських туристів). Але – ось у цьому й корінь суперечності – що дужче Європа стає діснейзованою, то менш унікальною й особливою вона є. Непоказна однорідність вкупі з повним чистим перетворенням на товар стирає монопольні переваги; культурні продукти перестають відрізнятися від звичайних товарів. «Досконаліше перетворення споживчих товарів на корпоративні товари або “вироби торговельної марки”, що втримує монополію на естетичну вартість, – пише Вольфганг Гауг, – значною мірою замінюється елементарними або “типовими” продуктами», тож «товарна естетика» розширює свої межі «все далі у сферу культурної індустрії»⁵. Навпаки, кожен капіталіст намагається переконати споживачів в унікальності й неповторних якостях своїх товарів (отже, й брендів, реклами і т. д.). Тиск з обох боків загрожує вичавити унікальні якості, що

лежать в основі монопольних рент. Тому щоб ці ренти втримати і реалізувати, знайти спосіб зберегти унікальність і особливість певних товарів чи місць (надалі я поміркую про те, що це може означати) *достатньою мірою*, аби ствердити монополістичну перевагу в по-іншому товаризованій і зазвичай жорстко конкурентній економіці.

Але чому в неоліберальному світі, де нібито панують конкурентні ринки, допускається, і навіть бажана, яка-небудь монополія? Ось тут ми подибаємо другу суперечність, яка в своїй основі виявляється дзеркальним відображенням першої. Конкуренція, як уже давно примітив Маркс, завше прагне до монополії (або олігополії) просто тому, що виживання найпристосованіших у війні всіх проти всіх усуває слабкіші фірми⁶. Що запекліша конкуренція, то швидше виникає прагнення до олігополії, якщо не до монополії. Отож не випадково, що лібералізація ринків і уславлення ринкової конкуренції призвело в останні роки до неймовірної централізації капіталу (*Microsoft*, медіакорпорація Руперта Мердока, *Bertelsmann*, фінансові консалтинги, хвилі поглинань, злиттів і об'єднань авіакомпаній, у роздрібній торгівлі й навіть у таких давніх галузях промисловості, як автомобільна, нафтовидобувна тощо). Цю тенденцію тривалий час вважали прикрою ознакою динаміки капіталізму, наслідками чого стало антимонопольне законодавство у Сполучених Штатах і робота комісій з монополії та злиттів у Європі. Але це слабкі форми захисту від непереборної сили.

Ця структурна динаміка не мала би такої важливості, якби не той факт, що капіталісти активно культивують монопольну владу. Тим самим вони

реалізують широкий контроль за виробництвом і маркетингом і, отже, стабілізують своє бізнесове середовище задля раціонального розрахунку й довгострокового планування, мінімізації ризику й невизначеності, а загальніше – гарантують собі відносно спокійне й безпроблемне існування. Видима рука корпорації, як висловився Альфред Чендлер, унаслідок цього мала набагато більше значення для історичної географії капіталізму, ніж уславлена Адамом Смітом невидима рука ринку, а останнім часом часто, аж до нудоти, поставала перед нами як керівна сила в неоліберальній ідеології сучасної глобалізації⁷.

Однак саме тут і впадає у вічі дзеркальне відображення першої суперечності: ринкові процеси критично залежать від індивідуальної монополії капіталістів (усіх відтінків) на власність на засоби виробництва, включно з фінансами й землею. Нагадаю: будь-яка рента є поверненням до монопольного права приватної власності на певне важливе майно, таке як земля або патент. Монопольне право приватної власності є, отже, як відправною, так і кінцевою точкою будь-якої капіталістичної діяльності. Невідчуване юридичне право існує в самій основі будь-якої капіталістичної торгівлі, створюючи можливість для відмови торгувати хай би якою важливою проблемою на капіталістичних ринках (накопичення, відрахування, ощадлива поведінка). Чиста ринкова конкуренція, вільний обмін товарами й досконала ринкова раціональність є внаслідок цього доволі рідкісними й хронічно нестабільними механізмами координації виробництва й споживчих рішень. Проблема полягає в тім, щоб економічні відносини

залишалися *достатньо* конкурентними при збереженні індивідуальних і класових монополічних привілеїв на приватну власність, що є підґрунтям капіталізму як політико-економічної системи.

Ця остання теза вимагає подальшого опрацювання, що наблизить нас до розглядуваної теми. Поширеним, хоча й помилковим є припущення, що монополістична влада в своїх кульмінаційних точках найчіткіше позначена централізацією й концентрацією капіталу в мегакорпораціях. І навпаки, побутує думка (знову-таки помилкова), що невелика фірма є ознакою наявності ринкової конкуренції. За цією характеристикою колись конкурентний капіталізм з часом усе більше монополізувався. Ця помилка виникає почасти через надто поверхове застосування аргументів Маркса стосовно «закону тенденції до централізації капіталу», що нехтує його контраргументом про те, що централізація «швидко привела би капіталістичне виробництво до краху, якби не протидіючі тенденції, що мають тривалий децентралізаційний ефект»⁸. Але ця помилка також підтверджується економічною теорією фірми, яка взагалі нехтує своїм просторовим і територіальним контекстом, навіть якщо й визнає (в тих рідкісних випадках, коли спромагається обміркувати суть справи), що територіальна перевага містить у собі «монополістичну конкуренцію».

У XIX столітті, наприклад, бровар, пекар і виробник свічок були добре захищені від конкуренції на локальних ринках високою вартістю транспортування. Монополісна влада місцевих була поширена скрізь (навіть якщо фірми були невеликими), і її було важко обмежити, від сфери енергетики до

постачання продовольства. За цим показником дрібний капіталізм XIX століття був набагато менш конкурентним, ніж тепер. Саме в цьому пункті мінливі умови транспортування й комунікацій вступають у дію як змінні з вирішальним значенням. Оскільки внаслідок схильності капіталізму до «знищення простору з плином часу» просторові перешкоди звузилися, чимало локальних галузей промисловості й послуг втратили протекцію на місцевому рівні та монопольні привілеї⁹. Вони були змушені включатися в конкуренцію з виробниками з інших місць – спершу відносно близько, а згодом на більших відстанях.

У цьому плані дуже повчальна історична географія торгівлі пивом. У XIX столітті більшість людей, не маючи іншого вибору, пили місцеве пиво. Наприкінці XIX століття броварництво і споживання пива в Британії помітно регіоналізувалися і такими й залишалися до 1960-х років (імпорт з-за кордону, за винятком пива *Guinness*, був чимось нечуваним). Але потім, перш ніж стати міжнародним (зненацька імпорт став неймовірно популярним), ринок став загальнонаціональним (у Лондоні й на півдні Британії з'явилися *Newcastle Brown* і *Scottish Youngers*). Тепер якщо хтось п'є місцеве пиво, то це власний вибір, зроблений на підставі як принципової відданості своїй місцевості, так і якихось особливих властивостей сорту пива (зумовлених технікою приготування, якістю води абощо), що відрізняють його від інших сортів. На Мангетені є бари, де ви можете скуштувати різні місцеві сорти пива з усіх куточків світу!

Ясно, що з часом економічний простір конкуренції змінився і за формою, і за масштабом.

Нещодавній стрибок глобалізації посутньо низив захист монополій, здобутий історично шляхом високих транспортних і комунікаційних витрат, у той час як усунення інституційних перешкод для торгівлі (протекціонізм) так само зменшило монопольні ренти, забезпечені через запобігання конкуренції з іноземцями. Проте капіталізм не може існувати без монопольних прав і потребує засобів для їх установлення. Тож питання порядку денного полягає в тім, як установити монопольні права в ситуації, коли забезпечені так званими «природними монополіями» протекції на підставі територіального розташування і політичні протекції національних кордонів і мит серйозно зменшилися, якщо взагалі не були скасовані.

Очевидна відповідь полягає в централізації капіталу в мегакорпораціях або створенні слабших альянсів (в авіаційній і автомобільній галузях промисловості), що домінують на ринках. Ми стали свідками багатьох із цих змін. Другий шлях полягає в тому, щоби прямо убезпечити монопольні права на приватну власність через міжнародні торговельні закони, які регулюють усю глобальну торгівлю. Як наслідок, патенти і так звані «права інтелектуальної власності» стали основним полем боротьби, за допомогою якої ширше утверджується монопольна влада. Якщо вдатися до парадигматичного прикладу: фармацевтична промисловість здобула надзвичайну монопольну владу почасти через масивну централізацію капіталу, почасти через захист патентів і ліцензійних угод. І вона пожадливо домагається все більше монопольної влади, адже прагне встановити право власності на всі типи генетичних матеріалів

включно з тими рідкісними рослинами в тропічних лісах, що їх традиційно збирало корінне населення. Щойно зменшуються монопольні привілеї з одного джерела, як ми стаємо свідками розмаїття спроб зберегти й установити ці привілеї за допомогою інших засобів.

Я не можу тут дати огляд всіх цих тенденцій. Проте хочу прискіпливіше розглянути ті аспекти цього процесу, що безпосередньо торкаються проблеми місцевого розвитку й культурної діяльності. Найперше, що я хочу показати, – триває боротьба за визначення монопольної влади, якою можна наділити місце і населений пункт, і що ідея «культури» дедалі більше переплітається зі спробами ствердити таку монопольну владу саме тому, що претензії на унікальність та автентичність можна найкраще сформулювати як самобутні й неповторні культурні претензії. Я почну з найочевиднішого прикладу монопольної ренти – «виноградника, що виробляє вино надзвичайної якості, яке можна продати за монопольною ціною».

Пригоди виноторгівлі

Виноторгівля, як і броварництво, в останні тридцять років ставала все більше й більше міжнародною, а напруга в міжнародній конкуренції привела до цікавих наслідків. Наприклад, під тиском Європейського Союзу міжнародні виробники вина дійшли згоди (після тривалих юридичних баталій та інтенсивних перемовин) у тому, щоб поступово скасувати використання «традиційних висловів» на винних етикетках, які могли б містити такі терміни,

як «шато» (château) і «регіон» (domaine), а також такі родові поняття, як «шампанське», «бургундське», «шаблі» чи «сотерн». Таким чином європейська виробна промисловість на чолі з французькою намагається зберегти монопольну ренту, наполягаючи на унікальній вартості землі, клімату й традиції (зведених до купи у французькому понятті *terroir*), а також вирізненості цього продукту, сертифікованого під певною маркою. Посилена такими засобами інституційного контролю, як *appellation contrôlée* (контроль справжності походження), французька виноторгівля наполягає на автентичності й оригінальності свого продукту, що стає підґрунтям унікальності, на якій може триматися монопольна рента.

Австралія – одна з країн, що погодилися на цей крок. Фірма «Шато Табілк» (*Chateau Tahbilk*) у штаті Вікторія зобов'язалася вилучити назву «шато» зі своєї етикетки, натхненно промовляючи: «Ми пишаємося тим, що є австралійцями, й не потребуємо вживати терміни, успадковані від інших країн і культур минулого». Аби компенсувати втрати, вони вказали на два чинники, що в поєднанні «дають нам унікальну позицію у світі вина». Вони належать до одного з лише шести регіонів світу, де мезоклімат присутньо впливає на внутрішні води (численні озера й місцеві лагуни роблять клімат помірним і прохолодним). Їхній ґрунт теж є унікальним (його можна знайти лише в одному іншому місці у штаті Вікторія), це червона/піщана глина, забарвлена високим вмістом окису заліза, яке «позитивно впливає на якість винограду й додає виразно регіонального характеру нашим винам». Ці разом узяті два чинники дають змогу визначити Озера Негембі

як унікальний виноградарський край (юридично підтверджений Австралійським комітетом з географічного засвідчення продукції корпорацій з виробництва вина і брендів, створеним для ідентифікації виноградарських регіонів в Австралії). Отже, «Табілк» висуває зустрічну вимогу на монопольну ренту на підставі унікального поєднання умов довкілля в регіоні, де він міститься. Такий собі паралельний жест, який конкурує з претензією на унікальність *terroir* і *domaine*, на яких наполягають французькі винороби¹⁰.

Але в такому разі ми стикаємося з першою суперечністю. Будь-яке вино можна продати, а отже, в певному сенсі його можна порівняти, байдуже звідки воно завезене. Загугліть «Роберт Паркер» та «Wine Advocate», який він регулярно оприлюднює. Паркер оцінює вина за їхнім смаком і не бере до уваги *terroir* чи будь-які інші культурно-історичні претензії. Він відомий своєю незалежною оцінкою (більшість інших порадників підтримують впливові виноробні компанії). Паркер класифікує вина на основі притаманних їм своєрідних смакових властивостей. На його думку зважають у Сполучених Штатах – головному ринку вина. Якщо Паркер оцінює шато з Бордо на 65 балів, а австралійське вино – на 95, така оцінка впливає на ціни. Винороби з Бордо жахаються Паркера. Вони подавали на нього до суду, паплюжили його ім'я, намагалися підкупити і навіть вчинили на нього напад. Паркер кинув виклик основам їхньої монопольної ренти¹¹.

Отже, монопольні претензії є «наслідком дискурсу» і результатом боротьби настільки, наскільки відображають якості продукту. Та якщо відкинути

мову *terroir* і традиції, тоді яким дискурсом їх замінити? Паркер і багато інших у виноторгівлі останнім часом винайшли мову, в якій вина описують у таких термінах, як «аромат персика і сливи з відтінком чебрецю й агрусу». Ця мова звучить химерно, але таке дискурсивне зміщення, що відповідає збільшуваній міжнародній конкуренції та глобалізації виноторгівлі, набуває іншої ролі, відображаючи, як певний стандарт товаришує споживання вина.

Однак споживання вина має чимало вимірів, що відкривають шляхи для вигідної експлуатації. Для багатьох це естетичний досвід. Окрім простого задоволення (для декого) від вишуканого вина до правильної їжі, у західній традиції існують усі інші відсилки, що сягають корінням міфології (Діоніс і Вакх), релігії (кров Христової і обрядові ритуали) і традицій, уславлених у святах, у поезії, піснях і літературі. Знання про вина і «належне» поцінування зазвичай є ознаками класу, а ці ознаки можна аналізувати, як сказав би Бурд'є, як форму «культурного» капіталу. Правильно підібране вино вочевидь допомогло скріпити значно більше важливих комерційних угод. (Чи довірилися б ви тому, хто не знає, як обирати вино?) Стиль вина пов'язаний з регіональною кухнею і тим самим втілений у практиках, що перетворюють регіональність на спосіб життя, позначений своєрідними структурами відчуття (важко уявити собі грека Зорбу, який п'є каліфорнійське глечикове вино «Мондаві», попри те, що воно продається в афінському аеропорті).

Виноторгівля обертається навколо грошей та прибутку, але вона стосується ще й культури в усіх її сенсах (від культури продукту до культурних

практик, які охоплюють його споживання, та культурного капіталу, що може розвивати разом з нею і виробників, і споживачів). Постійний пошук монопольних рент тягне за собою пошук критеріїв особливості, унікальності й автентичності у кожній з цих сфер. Якщо унікальність неможливо встановити простою апеляцією до *terroir* і традиції або прямим описом аромату, тоді для встановлення монопольних претензій і дискурсів, покликаних гарантувати істину цих претензій, необхідно вдаватися до інших видів розрізнення (вино, що гарантує зваблення, чи вино, що пасує до ностальгії й вогню в каміні – тепер слогани в рекламі в Сполучених Штатах). На практиці те, що ми виявляємо у виноторгівлі, – це безліч конкурентних дискурсів з різними претензіями на істину про унікальність продукту. Але, повертаючись до моєї початкової думки, всі ці дискурсивні зміщення та їхні похідні, як і багато зміщень і поворотів у стратегіях управління міжнародним ринком вина, у своїй основі мають не лише пошук прибутку, а й пошук монопольних рент. У ньому виразно проступає мова автентичності, оригінальності, унікальності й особливих неповторних якостей. Спільність глобалізованого ринку виробляє – у спосіб, сумісний з другою, вже окресленою мною суперечністю, – могутню силу, що намагається гарантувати не тільки постійні монопольні привілеї на приватну власність, а й монопольні ренти, пов'язані з описом товарів як ні з чим незрівнянних.

Міське підприємництво та пошук монопольних рент

Недавнє протиборство у виноторгівлі є корисною моделлю для розуміння широкого спектра явищ на сучасній стадії глобалізації. Воно має виняткове значення для розуміння того, як політекономія через спроби мобілізувати монопольні ренти поглинула локальний культурний розвиток і традиції. Також це протиборство поставило питання про те, наскільки теперішня зацікавленість у локальній культурній інновації та відродженні й відкритті місцевих традицій прив'язана до бажання добути й привласнити такі ренти. Позаяк капіталісти всіх гатунків, зокрема й найзатятіші міжнародні фінансисти, легко спокушаються прибутковими перспективами монопольної влади, ми відразу ж розпізнаємо третю суперечність – що найпожадливіші глобалізатори підтримуватимуть локальний розвиток, який має потенціал для породження монопольних рент, навіть якщо така підтримка полягає у формуванні ворожої до глобалізації місцевої політичної атмосфери. Підкреслення унікальності й чистоти місцевої балійської культури може бути життєво важливим для готельної сфери, авіакомпаній і туристичного бізнесу, але що станеться, коли це спричинить балійський рух, що силоміць протистоятиме «нечистоті» комерціалізації? У Країні Басків може постати потенційно значуща конфігурація культур саме через її унікальність, проте організація ЕТА з її вимогою автономії та періодичною готовністю до збройної боротьби важко надається до комерціалізації. А втім,

дивовижно, чого можуть сягнути комерційні інтереси. Після виходу на екрани фільму «Місто Бога», який зобразив насильство й нарковійни у фавелах Ріо-де-Жанейро в жаских (а на думку декого, недостовірних) яскравих подробицях, заповзятливий туристичний бізнес розпочав платні тури фавелами в деяких найнебезпечніших кварталах (можете обрати рівень небезпеки на свій смак). Тож спробуймо трохи заглибитися в цю суперечність, адже вона зачіпає політики міського розвитку. А для цього ми маємо коротко розглянути ці політики в контексті їхньої глобалізації.

За останні десятиліття міське підприємництво набуло важливого значення як на національному, так і на міжнародному рівнях. Тут я маю на увазі таку модель поведінки у міському управлінні, яка поєднує владу держави (у місцевому, агломераційному, регіональному, національному й наднаціональному масштабах) із широким колом організованих форм громадянського суспільства (торгові палати, спілки, церкви, освітні й дослідницькі установи, групи активістів, неурядові організації й т. д.) та приватних інтересів (корпоративні й індивідуальні) задля формування коаліцій з просування або адміністрування міського чи регіонального розвитку того чи іншого штибу. Зараз на цю тему є багато літератури, яка показує, що форми, типи діяльності й цілі цих систем урядування (відомих як «міські режими», «машини росту» або «регіональні коаліції розвитку») надзвичайно різняться залежно від місцевих умов і комбінації сил у них самих¹². Роль цього міського підприємництва стосовно неоліберальної форми глобалізації теж тривалий час уважно досліджували,

найчастіше під рубрикою локально-глобальних відносин і так званої «діалектики простору й місця» (space-place dialectics). Більшість географів, котрі вивчали цю проблему, доходили правильного висновку, що розглядати глобалізацію як причинову силу локального розвитку є категорійною помилкою. Як вони справедливо зауважили, якраз тут ідеться радше про складніші відносини між щаблями, по яких місцеві ініціативи можуть вертикально переходити на глобальний рівень і, навпаки, одночасно з тим, як процес з конкретним визначенням щабля – конкуренція між містами й між регіонами є найочевиднішим прикладом – може переробити місцеві й регіональні конфігурації змісту глобалізації.

Отже, глобалізацію варто розглядати не як недиференційовану єдність, а як географічно увиразнене моделювання глобальних форм капіталістичної діяльності та відносин¹³. Але що, по суті, означає говорити про «географічно увиразнене моделювання»? Ясна річ, існує чимало доказів нерівномірності (в різних масштабах) географічного розвитку і принаймні незаперечне теоретичне розуміння його капіталістичної логіки. Деякі її аспекти можна зрозуміти у загальноприйнятих термінах як спроби мобільних капіталів (з фінансовим, торговельним і виробничим капіталом, які в цьому плані мають неоднакові можливості) отримати зиск із виробництва й привласнення доданих вартостей через переміщення. Справді, можна виявити тенденції, що вписуються у прості моделі «гонки на виживання», в яких найдешевша й найлегша для експлуатація робоча сила стає маячком для мобільності капіталу й інвестиційних рішень. Але з іншого боку, є безліч

доказів, що пояснення динаміки нерівномірного географічного розвитку через висування тільки однієї причини є надмірним спрощенням. Загалом капітал перетікає в регіони з високою заробітною платнею так само легко, як і в регіони з низькою зарплатнею, і нерідко здається, що він географічно скерований критеріями, цілком протилежними викладеним і в буржуазній, і в марксистській політекономії.

Ця проблема частково зумовлена звичкою нехтувати категорією земельного капіталу і важливістю довгострокових інвестицій у забудови, які за визначенням є географічно немобільними. Такі інвестиції, особливо у випадку їхньої спекулятивності, незмінно приводять до подальших хвиль інвестування, якщо перша хвиля приносить прибуток (для спорудження конференц-центру потрібні готелі, а це вимагає кращого транспорту і комунікацій, які дають змогу розширити можливості конференц-центру і т.д.). Отож у динаміці капіталовкладень у міські агломерації існує елемент кругової й кумулятивної причиновості (погляньте, приміром, на перепланування кварталу Доклендс у Лондоні та фінансову активність у кварталі Кенері-Ворф, які штовхають коло подальших інвестицій, як публічних, так і приватних). У цьому полягає суть так званих «машин міського росту»: управління динамікою інвестиційного процесу й надання у потрібному місці у потрібний час ключових державних інвестицій для сприяння успіхові в міжміській та міжрегіональній конкуренції¹⁴.

Але це не було б так привабливо, якби не способи заволодіння монопольними рентами. Добре відома стратегія забудовників полягає, наприклад, у тому, щоб застовпити найдешевшу й

найрентабельнішу ділянку землі під розробку, аби добути з неї монопольну ренту після реалізації інших етапів проекту. Кмітливі уряди з необхідними повноваженнями теж можуть долучатися до такої діяльності. Уряд Гонконгу, наскільки я розумію, фінансується переважно з контрольованих продажів громадських територій під забудову за надвисокими монопольними цінами. Це, своєю чергою, веде до утворення монопольних рент на власність, яка робить Гонконг вкрай привабливим для міжнародного фінансово-інвестиційного капіталу, що діє на ринку нерухомості. Звісно, Гонконг має й інші унікальні можливості, зважаючи на його розташування, що дає йому змогу дуже жваво торгувати пропозиціями монопольних переваг. Між іншим, Сингапур намагався зафіксувати монопольні ренти і досяг значного успіху, діючи так само, хоча й за допомогою інших політико-економічних засобів.

Міське врядування такого типу націлене здебільшого на створення моделей локального інвестування не лише у фізичні інфраструктури на кшталт транспорту й комунікацій, у поліпшення портів, каналізації та води, а й у соціальні інфраструктури освіти, технологій і науки, соціального контролю, культури і якості життя. Метою тут є формування у процесі урбанізації достатньої синергії для створення монопольних рент і їхньої реалізації як приватними інтересами, так і державною владою. Певно, що не всі такі спроби мають успіх, та навіть невдалі приклади частково або переважно можна розуміти в термінах невдалої реалізації монопольних рент. Але націленість на монопольні ренти не обмежується практиками на ринку нерухомості, економічними

ініціативами й державними фінансами – її застосування набагато ширше.

Колективний символічний капітал, відмінні ознаки та монопольні ренти

Якщо претензії на унікальність, автентичність, особливість і своєрідність лежать в основі здатності здобувати монопольні ренти, тоді хіба не є поле історично сформованих культурних артефактів, практик і особливих характеристик довкілля (до яких, певна річ, належать техногенне, соціальне й культурне середовище) кращим місцем, у якому можна висунути такі претензії? Як і у випадку з виноторгівлею, всі ці претензії є таким само результатом дискурсивних конструктів і форм боротьби, як і те, що вони засновані на матеріальному факті. Більшість цих претензій спираються на історичні наративи, інтерпретації та сенси колективних спогадів, означення культурних практик і т. ін.: у вибудові таких причин для отримання монопольних рент завжди задіяно потужний соціальний і дискурсивний елемент, адже, принаймні в уявленні багатьох людей, не буде іншого такого місця як Лондон, Барселона, Мілан, Стамбул, Сан-Франциско та ще якихось інших, унікальність яких нібито полягає в тому, що в них можна отримати доступ до будь-чого.

Найочевиднішим прикладом є сучасний туризм, але було би помилкою на цьому зупинятися, адже йдеться про могутність колективного символічного капіталу, особливі відмінні ознаки, прив'язані до певного місця, що загалом має значну притягальну силу над потоками капіталу. Бурдье, якому ми

завдячуємо загальним ужитком цих понять, на жаль, обмежує їх індивідами (які є радше атомами, що плинуть морем структурованих естетичних суджень), тоді як мені здається, що колективні форми (і зв'язок індивідів з цими колективними формами) можуть викликати чи не більший інтерес¹⁵. Колективний символічний капітал, що додається до таких назв і місць, як Париж, Афіни, Нью-Йорк, Ріо-де-Жанейро, Берлін і Рим, є справою переважно імпорту й надає цим місцям значних економічних переваг щодо, скажімо, Балтимора, Ліверпуля, Ессена, Лілля і Глазго. Для останніх проблематично підвищити свій символічний капітал і збільшити свої відмінні ознаки, щоб краще обґрунтувати свої претензії на унікальність, яка породжує монопольну ренту. «Брендинг» міст стає великим бізнесом¹⁶. Враховуючи загальну втрату іншої монопольної влади через легшу доступність до транспорту й комунікацій та скорочення інших перешкод у торгівлі, ця боротьба за колективний символічний капітал стала навіть ще важливішою як основа монопольної ренти. Як іще можна пояснити фурор, спричинений Музеєм Гугенгайма у Більбао з його фірмовою архітектурою Гері? І як іще пояснити готовність провідних фінансових інститутів, які мають значні міжнародні інтереси, профінансувати такий знаковий проєкт?

Візьмімо інший приклад. Зростання популярності Барселони в європейській системі міст почасти ґрунтувалося на стійкій концентрації нею символічного капіталу та накопиченні відмінних ознак. У цьому сенсі вивчення саме каталонської історії та традиції, маркетинг потужних мистецьких досягнень і архітектурної спадщини міста (авжеж, Гауді),

її відмінних ознак стилю життя і літературних традицій набули більшого значення, підкріплені лавиною книжкової продукції, великими виставками й культурними подіями, що уславлюють відмінність Барселони. Усе це підсвітили новими фірмовими архітектурними прикрасами (радіокомунікаційна вежа Нормана Фостера й блискуюче-білий Музей сучасного мистецтва Меєра посеред дещо старого міста) і вкладенням значних інвестицій, спрямованих на відкриття гавані й пляжу, на відновлення занедбаних земель для олімпійського села (з кумедною відсилкою до утопізму ікарійців) і на перетворення колись доволі понурого й навіть небезпечного нічного життя на відкриту панораму міського спектаклю. Усьому цьому посприяли Олімпійські ігри, які відкрили величезні можливості отримувати монопольні ренти (так сталося, що Самаранч, президент Міжнародного олімпійського комітету, мав у Барселоні значні інтереси у сфері нерухомості)¹⁷.

Але успіх Барселони на першому етапі, здається, втрапляє в першу суперечність. Оскільки можливості для присвоєння надлишку монопольних рент з'являються на основі колективного символічного капіталу Барселони як міста (ціни на нерухомість підскочили, відколи Королівський інститут британських архітекторів нагородив місто медаллю за архітектурні досягнення), непереборна привабливість цін на нерухомість дедалі більше тягне за собою мультинаціональну комерціалізацію, яка робить усе однорідним. Пізніші етапи забудови міської набережної нагадують аналогічні забудови в усіх інших містах на Заході: приголомшливі затори в русі транспорту ведуть до того, що бульвари прокладають

у старому місті, міжнародні мережі магазинів витісняють місцеві крамниці, джентрифікація спричинює переселення корінних містян і руйнує стару тканину міста, а Барселона втрачає деякі зі своїх відмінних ознак. Натомість набуває явних рис діснеєфікації.

Ця суперечність оприявнена питаннями та опором. Чию колективну пам'ять треба вшанувати – анархістів, які, мов ікарійці, відіграли важливу роль в історії Барселони; республіканців, які так завзято воювали проти Франко; каталонських націоналістів, іммігрантів з Андалусії або давніх союзників Франко на кшталт Самаранча? На чию естетику справді зважають – на таких знаменитих видатних барселонських архітекторів, як Боїгас? Навіщо приймати діснеєфікацію хоч би якого гатунку? Подібні дискусії не вщухають саме тому, що всім ясно, що колективний символічний капітал, накопичений Барселоною, залежить від цінностей автентичності, унікальності та своєрідних неповторних якостей. Такі ознаки місцевої відмінності важко накопичити, не порушуючи питання про розширення місцевих повноважень, хай навіть народними й опозиційними рухами. Звісно, в цей момент вартові колективного символічного й культурного капіталу – музеї, університети, клас благодійників і державний апарат – зазвичай зачиняють двері, наполягаючи на тому, щоби «бидло» забиралося геть (хоча барселонський Музей сучасного мистецтва, на відміну від більшості подібних інституцій, залишився напрочуд конструктивним і відкритим до почуттів народу). А якщо це не спрацює, держава може вдатися до чогось на зразок «комітету добропристойності», створеного мером Джуліані для контролю за культурними смаками в Нью-Йорку, аби

прямо перейти до поліцейських репресій. Хай там як, ставки тут вагомі. Йдеться про визначення того, які прошарки населення мають одержувати найбільший зиск від колективного символічного капіталу, до якого кожен по-своєму, як у минулому, так і тепер, зробив свій внесок. Навіщо дозволяти монопольну ренту з цього символічного капіталу, яку захоплюють лише транснаціональні корпорації або незначний, але потужний сегмент місцевої буржуазії? Навіть у Сингапурі, де десятиліттями створювали й так грубо та успішно привласнювали монопольні ренти (здебільшого через його територіальну і позиційну перевагу), прийшли до того, щоб широко розподіляти прибутки за допомогою житлового будівництва, охорони здоров'я та освіти.

Через низку причин, які унаочнює недавня історія Барселони, індустрії знання та культурної спадщини, життєздатність і бунтарство культурного виробництва, характерна архітектура й культивування відмінних естетичних суджень стали потужними складовими політики міського підприємництва в багатьох містах (особливо в Європі). Триває боротьба за накопичення відмінних ознак та колективного символічного капіталу у висококонкурентному світі. Але це тягне за собою всі локальні питання про те, чия колективна пам'ять, чия естетика й чийі прибутки мають стати пріоритетними. Рухи міських кварталів Барселони претендують на визнання й розширення своїх можливостей на ґрунті символічного капіталу і в результаті можуть ствердити свою політичну присутність у місті. Їхнє міське спільне занадто часто привласнюється не лише забудовниками, а й туристичною галуззю. Однак селективна природа

таких привласнень може надалі мобілізувати нові вектори політичної боротьби. Стирання всіх згадок про рабовласницьку торгівлю в реконструкції Альберт-дока в Ліверпулі породило протести з боку виключеного населення карибського походження і призвело до нових форм політичної солідарності серед маргіналізованих мешканців. Меморіал жертвам Голокосту в Берліні викликав довготривалі суперечки. Предметом обурення стають навіть такі стародавні пам'ятки, як Акрополь, значення яких сьогодні, здавалося б, годі підважити¹⁸. Такі обурення можуть мати значні, хай і непрямі, політичні наслідки. Вироблення народом нового міського спільного, накопичення колективного символічного капіталу, мобілізація колективної пам'яті і міфології та звернення до особливих культурних традицій є важливими гранями усіх форм політичної дії, як лівої, так і правої.

Розгляньмо, наприклад, аргументи, якими обмінювалися з приводу реконструкції Берліна після об'єднання Німеччини. Там зіштовхнулися різнобічні сили всіх гатунків, адже боротьба йшла за визначення символічного капіталу Берліна. Доволі очевидно, що Берлін може претендувати на унікальність на підставі свого потенціалу посередника між Сходом і Заходом. Його стратегічне розташування в аспекті нерівномірного географічного розвитку сучасного капіталізму (з початком відкритості країн колишнього Радянського Союзу) надає місту очевидних переваг. Проте відбувається й інша битва за ідентичність, що покликається на колективну пам'ять, міфологію, історію, культуру, естетику й традицію. Я розгляну лише окремих проблематичний вимір

цієї боротьби – не обов'язково основний та не безумовно спроможний обґрунтувати претензію на монопольну ренту в умовах глобальної конкуренції. Фракція місцевих архітекторів і планувальників (за підтримки певних кіл місцевого держапарату) намагалася переосмислити архітектурні форми Берліна XVIII-XIX століть і, зокрема, підкреслити архітектурну традицію Шинкеля, виключивши багато іншого. Це може слугувати просто питанням елітистських естетичних преференцій, але воно охоплює цілий ряд сенсів, пов'язаних з колективною пам'яттю, монументальністю, силою історії та політичною ідентичністю в цьому місті. Елітизм також асоціюється з атмосферою (артикульованою в різноманітних дискурсах) думки, яка визначає, хто є і хто не є берлінцем, і хто мав право на місто у вузько визначених термінах родоводу чи дотримання особливих цінностей і переконань. Розкопуються місцева історія й архітектурна спадщина, сповнені націоналістичних і романтичних конотацій. У контексті поширення насильства проти іммігрантів й очищення від них це може навіть відкрити шлях для мовчазної легітимації подібних дій. Турецьке населення, чимало представників якого народилися вже в Берліні, часто зазнавало зневаги й часто було вимушене залишити центр міста. Їхній внесок у розвиток Берліна як міста ігнорується. Крім того, романтичний/націоналістичний стиль в архітектурі відповідає традиційному підходові до монументальності, який широко відновлює в сучасних планах містобудування (хай і без особливої вказівки на це і, либонь, навіть несвідомо) накреслені для Гітлера

у 1930-х плани Альберта Шпеера з монументальним висуванням Райхстагу на передній край.

На щастя, це не все, що відбувається в контексті пошуку колективного символічного капіталу в Берліні. З цим важко узгоджуються, наприклад, реконструкція Райхстагу Норманом Фостером або зібрання міжнародних архітекторів-модерністів, запрошених транснаціональними корпораціями (переважно на противагу місцевим архітекторам), для домінування на Потсдамерплац. І місцева романтична відповідь на загрозу панування міжнародних компаній для міста могла, звісно, завершитися лише невинним проявом інтересу до комплексного досягнення різноманітних відмінних ознак (врешті, Шинкель має значні архітектурні заслуги, а перебудований замок XVIII ст. міг би запросто стати жертовою діснеефікації).

Утім, потенційний недолік цієї історії цікавий тим, що демонструє, як легко можуть спрацювати суперечності монопольної ренти. Якби ці обмежені плани, ексклюзивні естетики й дискурсивні практики стали панівними, тоді важко було би торгувати створеним колективним символічним капіталом, позаяк його особливі якості б його далеко за межі глобалізації і в межі ексклюзивної політичної культури, що заперечує більшість того, в чому полягає сенс глобалізації, замикаючись у кращому разі на містечковому націоналізмі, а в гіршому – на злісному неприйнятті іноземців та іммігрантів. Колективні монопольні сили, якими може розпоряджатися міське самоврядування, можуть спрямуватися на протидію банальному космополітизму мультинаціональної глобалізації, але тим самим вкорінити локальний

націоналізм. Культурні рамки, в яких громадська думка в Німеччині відкинула можливість допомогти грекам впоратися зі своєю заборгованістю, свідчать про те, що потурання такому локальному націоналізму може мати серйозні глобальні наслідки. Успішний брендинг міста може вимагати виключення або викорінення всякого і всього, неприлаштованого до бренду.

Дилема – між лавіруванням у бік чистої комерціалізації, що стирає знаки відмінності, котрі лежать в основі монопольної ренти, та між конструюванням відмінних ознак, які є настільки особливими, що ними дуже важко торгувати, – присутня постійно. Але, як і у виноторгівлі, завжди є сильні дискурсивні гамбіти, задіяні у визначенні того, що є або ж не є своєрідним у товарі, місці, культурній формі, традиції, архітектурній спадщині. Дискурсивні битви стають частиною гри, а оборонці (наприклад, у ЗМІ та в академії) завойовують як свою аудиторію, так і фінансову підтримку в контексті цих процесів. Багато чого можна досягти, приміром, апелюючи до моди (цікаво, що бути центром моди – це один зі способів, у який міста накопичують значний колективний символічний капітал). Капіталісти це добре усвідомлюють, а отже, й мусять увійти як у культурні війни, так і в хащі мультикультуралізму, моди й естетики, позаяк саме через ці засоби здобувають монопольні ренти, хоча лише й на деякий час. І якщо, як я стверджую, монопольна рента завжди є об'єктом капіталістичного бажання, тоді засоби її досягнення шляхом інтервенцій у сферу культури, історії, культурної спадщини, естетики й сенсів обов'язково матимуть величезне значення для капіталістів усіх

гатунків. Тож постає питання, як ці культурні інтервенції можуть самі по собі стати надійною зброєю у класовій боротьбі.

Монопольна рента і простори надії

Ось тепер критики поскаржаться на позірний економічний редукаціонізм цього аргументу. Вони скажуть, що я викладаю ситуацію так, ніби капіталізм виробляє локальні культури, надає форми естетичним сенсам і так запановує над локальними ініціативами, щоби перешкодити розвиткові будь-якої відмінності, яка прямо не включена в кругообіг капіталу. Я не можу запобігти такому прочитанню, але воно було би спотворенням моєї ідеї. Що я сподіваюся показати, покликаючись на поняття монопольної ренти в рамках логіки накопичення капіталу, так це те, що капітал має способи привласнювати й вилучати надлишки з локальних відмінностей, локальних культурних варіацій та естетичних сенсів, хай би яке походження вони мали. Сьогодні європейські туристи можуть насолоджуватися комерціалізованими турами нью-йоркським Гарлемом (госпели включено у вартість), як і «туризмом у злидні» до зон сильного зубожіння у нетрях міст Південної Африки, Дгараві в Мумбаї та фавелах Ріо-де-Жанейро. Музичній індустрії у Сполучених Штатах блискуче вдається привласнювати творчість музикантів усіх мастей – вихідців з народу та з місцевої креативної культури (майже завжди на користь індустрії, а не музикантів). Товаром стає навіть політично ангажована музика, яка промовляє до тривалої історії пригноблення (зокрема деякі форми репу, ямайський регі та музика

кінгстонського денсхолу). Перетворення на товар і комерціалізація всього – це врешті-решт одна з характерних ознак нашого часу.

Однак монопольна рента є суперечливою формою. Її пошук штовхає глобальний капітал до оцінки відмінних локальних ініціатив – насправді, що відмінніша в певних аспектах, а в наш час – що трансгресивніша ініціатива, то краще. Крім того, пошук ренти веде до оцінки унікальності, автентичності, особливості, оригінальності та решти вимірів суспільного життя, що несумісні з однорідністю, передбаченою товарним виробництвом. І якщо капітал не повністю знищує унікальність, що є підставою для привласнення монопольної ренти (є чимало обставин, де він саме це й робив і зазнавав прямого осуду за свої дії), то він повинен підтримувати знаходження відмінностей і дозволяти відмінний і до певної міри неконтрольований локальний культурний розвиток, що може бути антагоністичним до безперешкодного функціонування капіталу. Капітал може навіть підтримувати (хоча обережно й часто нервово) трансгресивні культурні практики саме тому, що це один зі способів бути оригінальним, творчим, автентичним і унікальним.

Саме в таких просторах можуть формуватися опозиційні рухи, навіть при тому, як часто буває, що опозиційні рухи там іще міцно не закріпилися. Для капіталу проблема полягає у віднайденні способів увібрати, підпорядкувати, перетворити на товар і монетизувати такі культурні відмінності та культурне спільне лише до такого ступеня, щоб мати змогу отримувати з них монопольні ренти. Тим самим капітал часто викликає масове відчуження

та обурення у виробників культури, які на власному досвіді переживають привласнення та експлуатацію своїх творчих здібностей та політичних переконань на користь економічної вигоди інших, так само як цілі народи можуть обурюватися через позбавлення їх власної історії та культури внаслідок експлуатації через перетворення на товар. А для опозиційних рухів проблема полягає в тім, щоб говорити про таке поширене привласнення їхнього культурного спільного та послуговуватися утвердженням особливості, унікальності, автентичності, культури та естетичних сенсів у такий спосіб, який відкриває нові можливості та альтернативи.

Це, як мінімум, означає опиратися ідеї, що автентичність, креативність та оригінальність є ексклюзивними продуктами буржуазних, а не робітничих, селянських чи хоч би яких некапіталістичних історичних географій. Це також тягне за собою спроби переконати сучасних виробників культури переспрямувати їхній гнів на товаризацію, ринкове панування та капіталістичну систему в цілому. Приміром, переступити межі сексуальності, релігії, соціальних устоїв, мистецьких та архітектурних конвенцій – це одне, а переступити межі інституцій і практик капіталістичного панування, які по-справжньому глибоко проникають у культурні інституції, – це зовсім інше. Широка, хоча й зазвичай фрагментована боротьба між капіталістичним привласненням і минулою й теперішньою культурною творчістю може повести частину спільноти, перейняту питаннями культури, до політики, опозиційної до транснаціонального капіталізму, і до деяких переконливіших

альтернатив, заснованих на різних типах суспільних і екологічних відносин.

Це не означає, що прихильність до «чистих» цінностей автентичності, оригінальності та естетики самобутності культури є адекватним підґрунтям для прогресивної опозиційної політики. Можна доволі легко втрапити в локальну, регіональну й націоналістичну політику ідентичності неофашистського штибу, чимало тривожних ознак якої вже зустрічаються в більшій частині Європи та в інших країнах. У цьому – головна суперечність, з якою мусять боротися ліві. Простір для трансформаційної політики існує тому, що капітал ніколи не дозволить собі його закрити. Він же дає можливості для соціалістичної опозиції. Цей простір може бути місцем дослідження альтернативних стилів життя або навіть соціальних філософій (як-от бразильська Куритиба, яка виступила піонером проектів сталого екологічного розвитку в містах і завдяки цим ініціативам здобула значну популярність). Як і Паризька комуна 1871 року або численні політичні міські рухи по всьому світу в 1968 році, цей простір може бути осердям того революційного ферменту, який Ленін [у праці «Дві тактики соціал-демократії». – *Прим. пер.*] назвав «святом народу». Розрізнені опозиційні до неоліберальної глобалізації рухи, які виступають у Сіетлі, Празі, Мельбурні, Бангкоку й Ніцці, а згодом більш конструктивно на Всесвітньому соціальному форумі в Порту-Алегрі 2001 року, вказують на таку альтернативну політику. Вона не цілковито протистоїть глобалізації, а хоче глобалізації на інших умовах. Прагнення певної культурної автономії та підтримка

культурної творчості й відмінності є потужною складовою цих політичних рухів.

Звісно, не випадково, що саме Порту-Алегрі, а не Барселона, Берлін, Сан-Франциско чи Мілан, відкрився до подібних опозиційних альтернатив¹⁹. Адже в цьому місті сили культури й історії по-іншому мобілізуються політичним рухом (на чолі з Бразильською робітничою партією), прагнучи іншого колективного символічного капіталу, а не того, який було виставлено напоказ у Музеї Гугенгайма в Більбао чи представлено в галереї «Тейт» у Лондоні. Відмінні ознаки, що накопичуються в Порту-Алегрі, пов'язані з його боротьбою за встановлення альтернативи глобалізації, яка не торгує монопольними рентами зокрема й не поступається транснаціональному капіталізму загалом. У фокусі мобілізації населення активно формуються нові культурні форми й нові визначення автентичності, оригінальності й традиції. Як показали попередні приклади – визначні експерименти в «червоній» Болоньї у 1960–1970-х, – цим шляхом важко прямувати. Соціалізм в окремому місті – не життєздатний концепт, але саме в містах найбільше сконцентровано умов як для виробництва, так і для привласнення монопольних рент – як з погляду фізичних інвестицій, так і з погляду культурних рухів. «Згори» альтернативи сучасній формі глобалізації ми не одержимо. Вона має прийти зсередини множини локальних просторів – зокрема й міських, – об'єднавшись у ширший рух. Саме тут суперечності, з якими стикаються капіталісти в пошуку монопольної ренти, набувають певного структурного значення. Прагнучи торгувати цінностями автентичності,

локальності, історії, культури, колективної пам'яті та традиції, вони відкривають простір для політичного мислення й дії, в рамках яких можна створити й провадити соціалістичну альтернативу. Простір цих форм спільного заслугує на поглиблене вивчення й розроблення опозиційними рухами, які охоплюють виробників культури та культурне виробництво як ключовий елемент в їхній політичній стратегії. Існує безліч історичних прецедентів подібної мобілізації сил високої культури (роль конструктивізму в творчі роки Російської революції з 1918 до 1926 року – один з багатьох повчальних історичних прикладів). Але народна культура, вироблена через повсякденні спільні відносини, є також вирішальною. Тут знаходиться один із ключових просторів надії на створення альтернативної глобалізації та яскравої антикомерційної політики – той простір, у якому прогресивні сили культурного виробництва й перетворення можуть зробити спробу привласнити й підважити сили капіталу, а не навпаки.

ЧАСТИНА 2

Бунтівні міста

ПОВЕРНУТИ МІСТО ДЛЯ БОРотьБИ З КАПІТАЛІЗМОМ

Якщо урбанізація настільки важлива в історії накопичення капіталу і якщо сили капіталу та його численні союзники нещадно мобілізуються на періодичне революціонування міського життя, тоді клас неминуче починає боротися, байдуже, чи визнають його як такий. Це так хоча б тому, що сили капіталу змушені активно боротися заради можливості нав'язувати свою волю міським процесам і всьому населенню, яке ніколи, навіть за найсприятливіших обставин, не зможе бути під їхнім контролем. Звідси впливає важливе питання політичної стратегії: до якої міри боротьба проти капіталу має бути сфокусована й зорганізована на широкій території міста й міського? А якщо вона має бути така, то як і чому саме?

Історія класової боротьби в місті приголомшує. Успішні революційні рухи в Парижі від 1789, у 1830 і 1848 роках і до Комуни 1871 року створюють найочевидніший взірць для ХІХ століття. Подальші події, зокрема Петроградська рада, шанхайські комуни 1927 і 1967 років, загальний страйк у Сіетлі 1919 року, роль Барселони в Громадянській війні в Іспанії, повстання в Кордові 1969 року та повсюдні міські повстання в Сполучених Штатах у 1960-х роках, міські рухи 1968-го (в Парижі, Чикаго, Мехіко, Бангкоку та інших містах, зокрема так звана «Празька весна» і підйом суспільних об'єднань мешканців районів у Мадриді, що приблизно тоді ж виступали проти Франко в Іспанії). А нещодавно ми стали свідками

відлуння цієї давньої боротьби в протестах антиглобалістів у Сіетлі 1999 року (за якими настала черга подібних протестів у Квебеку, Генуї та багатьох інших містах як частина масового руху за альтернативну глобалізацію). Зовсім нещодавно ми бачили масові протести на площі Тахрір у Каїрі, у Медисоні (штат Вісконсин), на Пласа дель Соль Мадриді та де Каталунья в Барселоні, на афінській площі Синтагма, а також революційні рухи й повстання в мексиканському місті Оахака в Кочабамбі (у 2000 та 2007 роках), в болівійському Ель-Альто (у 2003 та 2005 роках) водночас із дуже різними, а проте однаково важливими політичними спалахами в 2001-2002 роках у Буенос-Айресі та в чилійському Сантьяго (у 2006 і 2011 роках).

І, як доводить історія, в них беруть участь не лише поодинокі міські центри. Дух протесту й повстання, пройшовши крізь міські мережі, неодноразово виходив радикально далеко за їхні межі. Революційний рух 1848 року розпочався в Парижі, але дух повстання поширився на Відень, Берлін, Мілан, Будапешт, Франкфурт і чимало інших європейських міст. Більшовицька революція в Росії супроводжувалася формуванням робітничих рад у Берліні, Відні, Варшаві, Ризі, Мюнхені та Турині так само, як у 1968 році Париж, Берлін, Лондон, Мехіко, Бангкок, Чикаго та безліч інших міст пережили «дні гніву», а подекуди й силові репресії. Розгортання міської кризи 1960-х років у Сполучених Штатах одночасно охопило багато міст. Дивовижної, хоча й недооціненої миті світової історії, 15 лютого 2003 року, кілька мільйонів людей одночасно вийшли на вулиці Рима (близько 3 млн осіб, що вважають

найбільшим антивоєнним мітингом в історії людства), Мадрида, Лондона, Барселони, Берліна та Афін, трохи менше, хоч загалом чимало (точно сказати неможливо через репресії з боку поліції) у Нью-Йорку та Мельбурні, й тисячі людей у майже 200 містах Азії (крім Китаю), Африки та Латинської Америки долучилися до демонстрацій по всьому світу проти загрози війни з Іраком. Описаний тоді ж як, либонь, один із перших проявів світової громадської думки, цей рух швидко пішов на спад, залишивши по собі відчуття того, що глобальна міська мережа має багато політичних можливостей, які прогресивні рухи не використовують. Теперішня хвиля молодіжних рухів у всьому світі, від Каїра до Мадрида й Сантьяго, не кажучи вже про вуличний бунт у Лондоні, а згодом і рух «Occupy Wall Street», що почався в Нью-Йорку, а згодом охопив чимало американських міст, а наразі вже цілий світ, дає змогу припустити, що в місті існує такий елемент політики, котрий змагається за те, щоби проявитися вповні¹.

З цього стислого огляду міських політичних рухів випливають два запитання. Чи є місто (або система міст) всього лиш пасивною ділянкою (або первинною мережею) – місцем проявлення, – в якому виражаються глибинні течії політичної боротьби? На позір видається, що так. А втім, ясно й те, що деякі характеристики міського середовища більш сприятливі для бунтівних протестів, ніж інші – як от центральне розміщення таких площ, як Тахрір, Тяньаньмень і Синтаґма, зручніші для барикадування вулиць у Парижі, ніж у Лондоні й Лос-Анджелесі або розташування Ель-Альто, яке дозволяє контролювати головні шляхи постачання до міста Ла-Пас.

Отже, політична влада часто прагне організувати міські інфраструктури і життя міста з огляду на можливість контролювати бунтівливе населення. Найвідоміший випадок – планування бульварів архітектором Османом у Парижі, що навіть тоді вважалося засобом військового контролю над бунтівними громадянами. Цей випадок не унікальний. Перепланування внутрішніх міст у Сполучених Штатах після міських повстань 1960-х років призвело до створення значних фізичних перешкод у вигляді шосе – а насправді, кордону між цитаделями дорогої нерухомості в середмісті та бідними міськими кварталами. Жорстока боротьба, яку вела Армія оборони Ізраїлю з наміром упокорити опозиційні рухи в Рамаллі на Західному березі річки Йордан та американські війська в іракській Фалуджі, відіграла вирішальну роль у вимушеному переосмисленні військової стратегії умиротворення, поліцейських операцій та контролю за міським населенням. Своєю чергою, такі опозиційні рухи, як Хезболла і ХАМАС, дедалі частіше вдаються до повстанських стратегій у містах. Звичайно, мілітаризація – не єдине рішення (і, як показала Фалуджа, воно може бути далеко не найкращим). Сплановані програми умиротворення у фавелах Ріо-де-Жанейро передбачають урбанізований підхід до соціальної та класової війни через застосування до проблемних районів низки різних державних політик. Зі свого боку, Хезболла та ХАМАС поєднують військові операції у щільних сітках міського середовища з розбудовою альтернативних міських структур врядування, що включають усе: від прибирання сміття до виплат соціальної допомоги та районних адміністрацій.

Міська сфера, очевидно, функціонує як важливе місце політичних дій і бунту. Фактичні характеристики місця є важливими, а фізичне й соціальне перепланування та територіальна організація цих місць є зброєю в політичній боротьбі. Так само у воєнних операціях вибір і облаштування місця дії відіграють вагому роль у тому, хто переможе, – це справедливо і щодо народних протестів і політичних рухів у міських умовах².

Другим важливим моментом є те, що ефективність політичних протестів, як правило, вимірюють їхньою спроможністю послабити економіку міст. Наприклад, навесні 2006 року в Сполучених Штатах поміж іммігрантів розгорнулася широка агітація з приводу пропозиції Конгресу застосувати кримінальну відповідальність до іммігрантів, які не мають документів (деякі проживали в країні протягом десятиліть). Масові протести обернулися справжнім страйком робітників-іммігрантів, який фактично призупинив економічну діяльність у Лос-Анджелесі й Чикаго і призвів до серйозних наслідків у інших містах. Ця приголомшлива демонстрація політичної та економічної сили неорганізованих іммігрантів (легальних і нелегальних), націлена на порушення виробничого процесу і операцій з товарами й послугами у великих міських центрах, відіграла важливу роль у блокуванні запропонованого законопроекту.

Рух за права іммігрантів виник нізвідки й вирізнявся сильним елементом спонтанності. Та він швидко пішов на спад, лишивши по собі два, крім блокування уже згаданого законопроекту, невеликі, проте знаменні досягнення: створення постійного альянсу робітників-іммігрантів та нову для

Сполучених Штатів традицію святкувати Першотравень як день маршу на підтримку вимог трудящих. Хоча це досягнення є суто символічним, воно все ж нагадує і неорганізованим, і організованим працівникам у США про їхній колективний потенціал. Одна з головних перешкод для реалізації цього потенціалу стала очевидною після стрімкого занепаду цього руху. Основою цього руху були іспаномовні учасники, тому вони не змогли провести переговори з лідерами афроамериканського населення. Це відкрило шлях інтенсивному шквалові пропаганди, скерованої правими ЗМІ, які зненацька заходилися лити крокодилячі сльози над тим, як робочі місця афроамериканців повідбирали іспаномовні іммігранти-нелегали³.

Стрімкість і мінливість, з якими масові протестні рухи виникали й занепадали останні кілька десятиліть, вимагають коментарів. Окрім глобальної антивоєнної демонстрації 2003 року та зростання й занепаду іммігрантського руху за права у Сполучених Штатах у 2006-му, є ще безліч прикладів неупорядкованого перебігу й нерівномірного географічного вираження опозиційних рухів. Вони демонструють стрімкість, з якою контролювалися й наново поглиналися в панівні капіталістичні практики бунти у французьких передмістях 2005 року та революційні спалахи на більшості території Латинської Америки, від Аргентини у 2001–2002 роках до Болівії в 2000–2005 роках. Чи збережуть свою потугу народні протести *indignados* у Південній Європі 2011 року, а також нещодавній рух «Occupy Wall Street»? Розуміння політики і революційного потенціалу таких рухів – це серйозна проблема. Мінлива історія

й доля анти/альтерглобалістського руху з кінця 1990-х років свідчить також про те, що ми перебуваємо на дуже конкретній і, мабуть, кардинально інакшій стадії антикапіталістичної боротьби. Цей рух – формалізований завдяки Всесвітньому соціальному форуму та його регіональним осередкам і ще більше ритуалізований у періодичних демонстраціях проти Світового банку, МВФ, Великої сімки (а на тепер Великої двадцятки) чи майже проти будь-якої міжнародної зустрічі з будь-якого питання (від зміни клімату до расизму і гендерної рівності) – важко визначити, адже він є «рухом, сформованим з рухів», а не цілеспрямованою організацією⁴. Це не значить, що зникли традиційні форми організації лівих (ліві політичні партії і активістські секти, профспілки та активістські екологічні чи соціальні рухи, такі як маоїсти в Індії або рух безземельних селян у Бразилії). Але тепер усі вони, схоже, розчиняються в океані дедалі більш розрізнених опозиційних рухів, яким бракує загальної політичної координації.

Зміна погляду лівих на боротьбу з капіталізмом

Важливіше питання, яке мене цікавить, таке: чи є міські прояви всіх цих різноманітних рухів чимось іншим, як не побічними наслідками глобальних, космополітичних чи навіть загальнолюдських прагнень, які не мають нічого спільного з особливостями життя в місті? Чи є щось таке у міських процесах і в досвіді міста – в якостях щоденного міського життя – при капіталізмі, що саме по собі має потенціал обґрунтувати антикапіталістичну боротьбу? Якщо є, тоді що створює це підґрунтя і як його

можна мобілізувати й застосувати для заперечення панівної політичної і економічної влади капіталу разом з його ідеологічними практиками гегемонії та потужним стримуванням політичної суб'єктності (цей останній момент є, на мій погляд, критичним)? Іншими словами, чи повинна боротьба в місті і за місто та за якості й перспективи міського життя вважатися фундаментальною для антикапіталістичної політики?

Я не наполягаю, що відповідь на це питання: «очевидно, що так», — однак стверджую, що це питання по суті варте бути поставленим.

Для багатьох у традиційній лівіці (я головню маю на увазі соціалістичні й комуністичні політичні партії та більшість профспілок) витлумачення історичної географії міських політичних рухів спирається на апріорні політичні й тактичні припущення, які призвели до недооцінки та нерозуміння потенціалу міських рухів надихати не тільки на радикальні, а й на революційні зміни. Міські суспільні рухи надто часто вважають за визначенням відокремленими або допоміжними щодо класових і антикапіталістичних форм боротьби, зумовленої експлуатацією та відчуженням живої праці у виробництві. Якщо міські суспільні рухи розглядають взагалі, то їх зазвичай тлумачать суто як відгалуження або зміщення цих більш фундаментальних форм боротьби. Так, наприклад, у марксистській традиції боротьбу за місто або ігнорують, або відхиляють як позбавлену революційного потенціалу чи значущості. Такі форми боротьби витлумачують або як питання про відтворення, а не виробництво, або як питання про права, суверенітет та громадянськість, отже, не як класову проблему.

Рух неорганізованих у профспілки працівників-іммігрантів у 2006 році, як впливає з цього аргументу, стосувався головним чином вимоги прав, а не революції.

Коли загальноміська боротьба набуває знаково-го революційного статусу, як у випадку з Паризькою комуною 1871 року, про неї заявляють (спочатку Маркс, а ще рішучіше Ленін) як про «пролетарське повстання»⁵, а не як про набагато складніший революційний рух – оживлений і бажанням вирвати місто саме по собі з привласнення його буржуазією, і жаданим звільненням робітників від класового пригноблення на робочому місці. Я вважаю символічним, що перші дві постанови Паризької комуни полягали у скасуванні нічної праці в пекарнях (питання про працю) і накладенні мораторію на орендну плату за житло (питання про місто). Отож традиційні ліві можуть подеколи брати участь у міській боротьбі, і коли вони долучаються, то зазвичай можуть досягати успіху, навіть якщо намагаються інтерпретувати свою боротьбу з традиційно робітничої точки зору. Британська соціалістична робітничка партія вела, наприклад, у 1980-х роках успішну боротьбу проти подушного оподаткування Тетчер (реформа фінансів місцевого самоврядування, яка тяжко вплинула на незаможних). Поразка Тетчер з подушним оподаткуванням майже напевне відіграла важливу роль в її політичному падінні.

Антикапіталістична боротьба у формальному марксистському сенсі фундаментально й цілком правильно трактується як скасування тих класових відносин між капіталом і працею у виробництві, що дозволяють виробництво й привласнення

додаткової вартості капіталом. Кінцева мета антикапіталістичної боротьби – скасування цих класових відносин і всього, що ними супроводжується, хоч би де вони не виникали. На перший погляд ця революційна мета, здається, не має нічого спільного з урбанізацією як такою. Навіть тоді, коли цю боротьбу варто розглядати, як це неодмінно відбувається, крізь призму раси, етнічної приналежності, сексуальності та гендеру, і навіть коли вона розгортається шляхом міжетнічних, расових і гендерних конфліктів у життєвих просторах міста, фундаментальна концепція полягає в тому, що антикапіталістична боротьба повинна зрештою глибоко сягнути кореня того, чим є капіталістична система, і видалити зляксіну пухлину класових відносин у виробництві.

Правдивою карикатурою прозвучало б твердження, що робітничі рухи здавна призначають авангардом цієї місії індустріальних працівників. У марксистських революційних теоріях цей авангард веде класову боротьбу через диктатуру пролетаріату за обіцяний світ, у якому держава і класи відмирають. Так само правдива карикатура – казати, що цього ніколи не відбувалося.

Маркс твердив, що класові відносини панування у виробництві треба замінити згуртованістю працівників, які контролюють свої виробничі процеси та протоколи. Ця думка розвивається паралельно з тривалою історією політичних досягнень робітничого контролю, *autogestión* (зазвичай це поняття перекладають як «самоуправління»), робітничих кооперативів тощо⁶. Ці форми боротьби не обов'язково поставали з хай би якої свідомої спроби слідувати Марксовим теоретичним приписам (справді, останне

майже напевно відображає перше) і не обов'язково витлумачувалися на практиці як такий собі проміжний пункт на шляху до докорінної революційної перебудови суспільного ладу. Вони щоразу частіше поставали з базової інтуїції, яку в різний час і в різних місцях мали самі робітники, що набагато справедливіше, менш гнітюче й більш суголосно з їхнім власним почуттям самоповаги й особистої гідності регулювати свої суспільні відносини та виробничу діяльність, а не підкорятися репресивному диктатові типово деспотичного боса, який вимагає від них, не шкодуючи сил, бути спроможними віддавати відчужену в них працю. Утім, спроби змінити світ за допомогою робітничого контролю та аналогічних рухів – таких, як проекти на користь громад, так звані «моральні економіки» або «економіки солідарності», локальні економічно-торгові системи та бартер, створення автономних просторів (найвідомішим з яких натепер є простір сапатистів) – досі виявилися нежиттєздатними як шаблони для глобальніших антикапіталістичних рішень, попри благородні зусилля та жертви, які нерідко не припиняли ці зусилля перед лицем шаленої ворожості й активних репресій⁷.

Головна причина тривалих невдач таких ініціатив зі створення глобальної альтернативи капіталізму є досить простою. Всі підприємства, що функціонують у капіталістичній економіці, підлягають «примусовим законам конкуренції», які лежать в основі капіталістичних законів виробництва та реалізації вартості. Якщо хтось виготовить товар, аналогічний моему, за меншою ціною, я або вийду з бізнесу, або адаптую свій процес виробництва,

щоби збільшити продуктивність, або знижу витрати на працю, проміжну продукцію та сировину. Невеликі та локалізовані підприємства можуть працювати і поза межами законів конкуренції (наприклад, отримуючи статус локальних монополій), однак більшість із них таки не можуть цього зробити. Тож підприємства, контрольовані, або кооперативні підприємства рано чи пізно схильні імітувати своїх капіталістичних конкурентів, і що більше вони це роблять, то менше відрізняються їхні [виробничі] практики. Справді, дуже легко може статися так, що працівники опиняються в умовах колективної самоексплуатації, настільки ж репресивної, як і та експлуатація, що її накладає на них капітал.

Понад те, як показує Маркс у другому томі «Капіталу», обіг капіталу складається з трьох різних процесів обігу: обігу грошового, виробничого та товарного капіталу⁸. Жоден процес обігу не може здійснюватися, ба навіть існувати, без інших процесів: вони переплітаються й взаємовизначають одне одного. Робітничий контроль або колективні спільноти у відносно ізольованих виробничих підрозділах рідко виживають – попри всі обнадійливі *autonomista*, *autogestion* та риторику анархістів – перед лицем ворожого фінансового середовища, кредитної системи та грабіжницької практики торгового капіталу. Могутність фінансового і торгового капіталів (феномен *Walmart*) особливо зростає останніми роками (в сучасній лівій теорії цією темою здебільшого нехтують). Що робити з цими іншими процесами обігу та класовими силами, які викристалізуються довкола них, стаючи осердям проблеми? Вони, зрештою, є первинними силами, за допомогою

яких діє залізний закон капіталістичного визначення вартості.

Теоретичний висновок, що випливає з цього, абсолютно очевидний. Ліквідація класових відносин у виробництві залежить від позбавлення капіталістичного закону вартості здатності диктувати умови виробництва за допомогою вільної торгівлі на світовому ринку. Боротьба проти капіталізму мусить полягати не лише в організації та реорганізації процесу праці, хай яким фундаментальним він є. Вона також має полягати в пошукові політичної та соціальної альтернативи функціонуванню на світовому ринку капіталістичного закону вартості. Хоча робочий контроль або комунітарні рухи можуть виникати з конкретної інтуїції людей, колективно задіяних у виробництві та споживанні, утім, заперечення у всесвітньому масштабі функціонування капіталістичного закону вартості вимагає теоретичного розуміння як макроекономічних взаємозв'язків, так і особливих технічних та організаційних умінь. Це породжує складну проблему розвитку політичної та організаційної здатності мобілізувати й контролювати організацію міжнародного поділу праці та практик обміну і відносин на світовому ринку. Відрив від цих відносин, як дехто зараз пропонує, майже неможливий з різних причин. По-перше, відрив посилює ймовірність спалахів голоду в окремих регіонах, а також соціальних і так званих природних катастроф. По-друге, ефективне управління та виживання майже завжди залежать від наявності складних засобів виробництва. Приміром, здатність координувати потоки по всьому товарному ланцюжку до колективу працівників (від сировини до

готової продукції) залежить від наявності джерел енергії та технологій, таких як електрика, мобільні телефони, комп'ютери та інтернет, які виробляються у тому світі, де панують капіталістичні закони створення вартості та обігу.

З огляду на ці очевидні труднощі чимало груп традиційної лівиці історично звернулися до завоювання державної влади як головної мети для себе. Отож ці повноваження могли би бути використані для регулювання та контролю за капіталом і грошовими потоками, для запровадження неринкових (і нетоварних) систем обміну через раціональне планування і для створення альтернативи капіталістичним законам визначення вартості через організовані та свідомо сплановані перебудови міжнародного поділу праці. Через неспроможність зробити цю систему глобальною комуністичні країни від часів Російської революції вирішили якомога більше ізолюватися від капіталістичного світового ринку. Закінчення Холодної війни, розпад Радянської імперії та перетворення Китаю на економіку, що повністю прийняла переможний капіталістичний закон вартості, призвели до повсюдного відхилення цієї особливої антикапіталістичної стратегії як можливого шляху побудови соціалізму. Поступово концепцію централізованого планування й навіть соціал-демократичну ідею про те, що держава могла би захистити від сил світового ринку завдяки протекціонізму, імпортозаміщенню (наприклад, у Латинській Америці в 1960-х роках), податковій політиці та механізмам соціального забезпечення, було відкинуто, коли з середини 1970-х років набрали

обертів неоліберальні контрреволюційні рухи заради панування над державним апаратом⁹.

Доволі сумний історичний досвід централізованого планованого сталінізму та комунізму, в тому вигляді, яким він був на практиці, і остаточно невдача соціал-демократичного реформізму та протекціонізму в протистоянні дедалі більшій владі капіталу за контроль над державою і формування її політики підштовхнули більшість сучасних лівих до висновку, що або «злам держави» є необхідним попередником революційної трансформації, або що організація автономного від держави виробництва – це єдиний надійний шлях до революційних змін. Таким чином тягар політики повертається до певної форми робітничого, громадського або локалізованого контролю. Існує припущення, що держава, яка пригноблює, може «відмерти», позаяк різні опозиційні рухи – захоплення заводів, економіки солідарності, рухи автономних колективів, сільськогосподарські кооперативи тощо – наберуть сили в громадянському суспільстві. Ця ідея суголосна з так званою «теорією термітів» революційних змін: підточувати інституційні та матеріальні опори капіталу, аж поки вони не зазнають краху. Це поняття аж ніяк не зневажливе. Терміти можуть завдавати страшних пошкоджень, які зазвичай не так і легко виявити. Проблема полягає не у відсутності потенційної ефективності, а ось у чому: щойно завдана шкода стає очевидною і загрозливою, капітал набуває змоги, а ще більше воліє звернутися до винищувачів (державної влади), аби покласти цьому край. Тоді лишається сподіватися, що винищувачі або потраплять у залежність від своїх господарів (іноді в минулому з ними так

і ставалося), або зазнають поразки – результат радше малоймовірний, за винятком хіба що конкретних обставин, таких що мали місце в Афганістані – в ході збройної боротьби. На жаль, бракує хоч би яких гарантій, що форма суспільства, яка з'явиться натомість, буде менш варварською, ніж та, яку вона замінить.

Широкий спектр лівиці відчайдушно тримається за свої думки про те, що і як робити, й так само відчайдушно відстоює їх (часто жорстко й догматично). Проблематизація якогось конкретного способу мислення та дії нерідко провокує образливу реакцію. Лівих загалом допікає всепоглинальний «фетишизм організаційної форми». Традиційні ліві (комуністичного та соціалістичного гатунку) зазвичай підтримували й відстоювали певний тип демократичного централізму (в політичних партіях, профспілках тощо). Тепер, однак, часто висувають принципи – такі як «горизонтальність» і «неієрархічність» – або уявлення про радикальну демократію та управління спільним, які можуть бути реалізовані для малих груп, але які неможливо практично втілити в масштабах великих міст, годі й казати про 7 мільярдів жителів планети Земля. Програмні пріоритети сформульовано догматично, наприклад, скасування держави, так ніби жодна альтернативна форма територіального управління вже ніколи не знадобиться чи не принесе користі. Навіть шанований соціальний анархіст та антисталініст Мюрей Букчин з його теорією конфедералізму енергійно виступає за необхідність певного територіального управління, без якого сапатистів, якщо вдатися лише до одного недавнього прикладу, теж неминуче очікує поразка

й загибель. Хоча їх часто помилково зображують цілковито неієрархічним і «горизонталістським» у своїй організаційній структурі рухом, сапатисти ухвалюють рішення через демократично обраних делегатів та посадовців¹⁰. Інші групи зосереджують свої зусилля на відновленні давніх тубільних уявлень про права природи або наполягають на тому, що питання гендеру, расизму, антиколоніалізму чи належності до корінних народів має стати пріоритетним, якщо не виключним наміром антикапіталістичної політики. Все це породжує конфлікти з пересічним сприйняттям людьми себе в межах цих соціальних рухів, котрі схильні вважати, що не існує провідної або всеохопної організаційної теорії, а є просто набір інтуїтивних і гнучких практик, які з цих ситуацій виникають «природно». У цьому, як ми побачимо надалі, вони не дуже й помиляються.

На додачу до всього відчутно брак узгоджених більшістю конкретних пропозицій щодо того, як у межах світу реорганізувати поділ праці та (монетизовані?) економічні операції для забезпечення прийняттого рівня життя для всіх. Справді, цю проблему надто часто нахабно оминають. Провідний анархістський мислитель Девід Гребер, повторюючи згадане застереження Мюрея Букчина, висловився про це так:

Тимчасові бульбашки автономії повинні поступово перетворюватися на постійні, вільні громади. Проте щоб так було, ці громади не можуть існувати абсолютно ізольовано; вони так само не повинні перебувати в суто конфронтаційних взаєминах з усіма навколо себе. Вони мають певним чином долучитися до великих економічних, соціальних або політичних систем, які їх оточують. Це найскладніше питання,

бо воно виявилось надміру важким для тих, хто організовані в радикально демократичні лінії, щоби тим самим якимось осмислено інтегруватися у більші структури без необхідності нескінченно поступатися своїми засадничими принципами¹¹.

На цьому етапі історії хаотичні процеси капіталістичного творення через руйнування, вочевидь, змінили колективну лівіцю до стану енергійної, а втім роздрібненої незгоди, навіть коли періодичні спалахи масових протестних рухів та надокучлива загроза «термітної політики» свідчать про те, що об'єктивні умови для ще радикальнішого розриву з капіталістичним законом вартості уже давно склалися.

Однак в основі всього цього лежить проста структурна дилема: як ліві можуть поєднати потребу активної взаємодії з капіталістичними законами визначення вартості на світовому ринку, створюючи разом його альтернативу, якщо вони водночас сприяють здатності об'єднаних працівників демократично й колективно керувати та вирішувати, що і як тепер вони вироблятимуть? Це є та центральна діалектична напруга, за сміливе осмислення якої антикапіталістичні альтернативні рухи досі не бралися¹².

Альтернативи

Якщо має з'явитися життєздатний антикапіталістичний рух, необхідно переосмислити минулі й теперішні антикапіталістичні стратегії. Конче важливо не тільки зробити крок назад і обдумати, що можливо і що потрібно зробити, хто і де це робитиме. Також конче важливо припасувати кращі

організаційні принципи і практики до характеру політичних, соціальних і технічних битв, які треба вести й вигравати. Які б не пропонувалися рішення, формулювання, організаційні форми та політичні порядки денні, вони мусять давати відповіді на три невідкладні питання:

1) Перше полягає в подоланні матеріального зuboжіння більшості населення світу, а також зумовленого ним розчарування потенціалом всебічного розвитку людських можливостей і творчих сил. Маркс був передусім видатним філософом людського процвітання, але він визнавав, що воно можливе тільки у «справжньому царстві свободи, яка починається тоді, коли долається царство необхідності». Проблемама глобального накопичення бідності протистояти неможливо (це має бути очевидно) без протистояння непристойному глобальному накопиченню багатства. Організації з подолання бідності мають пристати на обмеження багатства і на розбудову альтернативних суспільних відносин до тих, які домінують у капіталізмі.

2) Друге питання впливає з явних і неминучих загроз неконтрольованого погіршення стану довкілля та екологічних змін. Це так само не лише матеріальне, а й духовно-моральне питання зміни людського сприйняття природи, а також матеріального ставлення до неї. Для цього питання немає суто технологічного розв'язання. Потрібні значні зміни у способі життя (наприклад, згортання політичних, економічних і екологічних чинників впливу останніх сімдесяти років субурбанізації), а також значні зрушення у культурі споживання, продуктивізму та інституційних механізмах.

3) Третій набір питань, що лежить в основі перших двох, впливає з історичного та теоретичного розуміння неухильної траєкторії капіталістичного зростання. З різних причин посилене зростання є абсолютною умовою безперервного накопичення та відтворення капіталу. Це соціально сконструйований та особливий в історичному плані закон нескінченного накопичення капіталу, який треба поставити під сумнів і врешті його позбутися. Посилене зростання (скажімо, постійно на мінімум 3%) по суті неможливе. Капітал у своїй тривалій історії, де ця внутрішня неможливість починає здійснюватися, вже дійшов переломного моменту (що не означає безвихідь). Будь-яка антикапіталістична альтернатива має скасувати владу капіталістичного закону вартості для регулювання світового ринку. Це вимагає скасування панівних класових відносин, що лежать в основі і санкціонують постійне розширення виробництва та реалізації додаткової вартості. І саме ці класові відносини породжують дедалі нерівномірніший розподіл багатства і влади, а також синдром постійного зростання, що накладає величезний руйнівний тиск на глобальні соціальні відносини та екосистеми.

Отже, як прогресивні сили можуть організуватися для вирішення цих проблем, і як можна впоратися з цією дотепер обтічною діалектикою між подвійних імперативів – локалізованого робітничого контролю та глобальної координації дій? Саме в цьому контексті я хочу повернутися до основного питання цієї розвідки: чи можуть міські суспільні рухи відігравати конструктивну роль і залишити свій слід у боротьбі з капіталом у цих трьох вимірах? Відповідь

почасти залежить від фундаментального переосмислення природи класу і від визначення нового терену класової боротьби.

Концепція робітничого контролю, яка досі переважала в політичному мисленні альтернативних лівих, є проблематичною. Основна увага боротьби спрямовувалася на майстерні та заводи як типове місце виробництва додаткової вартості. Промисловий робітничий клас традиційно був переважно в авангарді пролетаріату, його головним революційним дієвцем. Але не робітники заводів створили Паризьку комуну. З цієї причини існує дисидентський впливовий погляд на Комуни, згідно з яким, вона взагалі була не пролетарським повстанням або класово зумовленим рухом, а міським суспільним рухом, який повернув громадянам їхні права і право на місто. Отже, цей рух не був антикапіталістичним¹³.

Я не бачу підстав не вважати його класовою боротьбою і боротьбою за права громадян у місці, де жили трударі. По-перше, динаміка класової експлуатації не обмежується робочим місцем. Вся економіка позбавлення майна та грабіжницькі практики, як-от описані у розділі «Урбаністичні витокі криз капіталізму» практики на ринку нерухомості, добре це показують. Ці вторинні форми експлуатації організуються передовсім торговцями, орендодавцями і фінансистами, а їхні наслідки відчуваються насамперед у житловому просторі, а не на заводі. Ці форми експлуатації є і завжди були вкрай важливими для загальної динаміки накопичення капіталу та увічнення класової влади. Підвищену заробітну плату в працівників, наприклад, можуть знову відібрати на користь капіталістичного класу загалом через

діяльність капіталістів-торговців і орендодавців, а в сучасних умовах ще жорсткіше – кредиторів, банкірів та фінансистів. Практика накопичення через позбавлення майна, платню за оренду, за рахунок постійних фінансових і прибуткових вирахувань лежить в основі багатьох невдоволень маси населення якістю повсякденного життя. Міські соціальні рухи зазвичай мобілізуються навколо таких питань, а вони пов'язані з тим, як організовано увічнення класової влади і навколо життя, і навколо роботи. Отже, міські суспільні рухи завжди мають класовий зміст, навіть коли про них висловлюються передусім у термінах прав, громадянства і труднощів суспільного відтворення.

Той факт, що ці невдоволення стосуються товарного й монетарного, а не виробничого ланцюжка капіталу, не є однозначним: насправді, в такий спосіб реконцептуалізувати питання – це велика теоретична перевага, адже увага фокусується на тих аспектах обігу капіталу, які нерідко опираються спробам робітничого контролю на виробництві. Оскільки значення має обіг капіталу в цілому (а не лише те, що відбувається у виробничому циклі), чому для всього класу капіталістів важливо, що вартість добувається з товарних і грошових ланцюжків, а не з виробничого циклу? Розрив між тим, де виробляється додаткова вартість і де вона реалізується, є важливим як із теоретичної, так і з практичної точки зору. Створену у виробництві вартість робітники можуть повернути працівниками капіталістичному класові за посередництва домовласників, які стягують високу орендну плату.

По-друге, урбанізація теж виробляється. Її виробництвом займаються тисячі працівників, а їхня праця полягає у виробництві вартості й додаткової вартості. Тож чом би не зосередитися на місті, а не на заводі, як на головному місці виробництва додаткової вартості? Паризьку комууну можна переосмислити як боротьбу того пролетаріату, який створив місто, щоб повернути право мати й контролювати створене ним. Це є (а у випадку Паризької комуни був) зовсім інший тип пролетаріату – не той, якому більшість лівих зазвичай відводить роль авангарду. Для нього характерні незахищеність, епізодична, тимчасова й просторово розпорошена зайнятість, і його вкрай важко зорганізувати на робочому місці. Але на цей час в історії тих частин світу, які визначають як розвинений капіталізм, традиційний заводський пролетаріат кількісно гранично скоротився. Отже, перед нами постає вибір: тужити за зникненням можливості для революції, бо пролетаріат зник, або змінити нашу концепцію пролетаріату, щоб охопити юрби неорганізованих творців урбанізації (на кшталт іммігрантів, мобілізованих на марші за права), і вивчити притаманні їм революційні можливості та потуги.

То хто ж ці працівники, які творять місто? Найочевиднішими кандидатами є будівничі міст, зокрема будівельники, навіть якщо вони не єдина чи найбільша задіяна робоча сила. Як політична сила будівельники у США (а можливо, деінде) останнім часом занадто часто підтримували масштабний і класово упереджений девелопменталізм, який дає їм роботу. Так вони не повинні робити. Важливу роль у Комуні відігравали каменярі й будівельники, яких Осман привів у Париж. Рух будівельної профспілки

Green Ban у Новому Південному Вельсі (Австралія) на початку 1970-х років заборонив розробляти проекти, які вважав екологічно недоцільними, й досягнув успіху в більшості своїх починань. Зрештою цей рух повністю знищили спільні зусилля централізованої державної влади та його власного маоїстського національного керівництва, яке вважало питання докільля проявом безхребетної буржуазної сентиментальності¹⁴.

Але є нерозривний зв'язок між тими, хто видобуває залізну руду, яка йде на сталь, яка йде на будівництво мостів, по яких рухаються вантажівки, які перевозять товари до кінцевого пункту споживання на заводах і в оселях. Всі ці дії (зокрема й переміщення в просторі) є виробництвом вартості та додаткової вартості. Якщо капіталізм часто відновлюється після криз, як ми бачили, «споруджуючи будинки і заповнюючи їх речами», тоді вочевидь кожен зайнятий у такій міській діяльності відіграє головну роль у макроекономічній динаміці накопичення капіталу. І якщо технічне обслуговування, ремонт і заміна (часто на практиці їх важко розрізнити) є (як доводить Маркс) частиною потоку створення вартості, тоді величезна армія працівників, задіяних у цій діяльності в наших містах, також сприяє створенню вартості та додаткової вартості. У Нью-Йорку зведенням риштувань і їх подальшим прибиранням зайняті тисячі працівників. Вони створюють вартість. Якщо до того ж потік товарів з місця походження до кінцевого пункту призначення є створенням вартості, на чому також наполягає Маркс, тоді й робітники, які працюють у харчовому ланцюжку, що пов'язує сільських виробників з міськими

споживачами, теж її створюють. Тисячі фур щодня створюють затори на вулицях Нью-Йорка. Зорганізувавшись, ці працівники мають змогу порушити життєдіяльність міста. Страйки транспортників (як, наприклад, в останні двадцять років у Франції, а тепер у Шанхаї) є надзвичайно ефективною політичною зброєю (яку з поганою метою використали в Чилі під час заколоту 1973 року). Прикладами організації такого типу є профспілка водіїв автобусів у Лос-Анджелесі та організація таксистів у Нью-Йорку та Лос-Анджелесі¹⁵. Коли повстале населення Ель-Альто перекрило основні лінії постачання в Ла-Пас, змушуючи буржуазію економити на їжі, вони незабаром досягли своєї політичної мети. Саме в містах багаті класи є найбільш вразливими, не обов'язково особисто, а в сенсі вартості активів, які вони контролюють. Саме на цій підставі капіталістична держава готується до збройної боротьби в містах як передовій лінії класової боротьби в майбутньому.

Розгляньмо потоки не тільки продовольства та інших споживчих товарів, а й потоки енергії, води та інших потреб, а також їхню вразливість до збоїв. Виробництво та відтворення міського життя, хоча дещо з цього може бути «відкинуте» (невдале слово) як «непродуктивне» у марксистському канонічному розумінні, є водночас суспільно необхідною частиною «дрібних витрат» у відтворенні класових відносин між капіталом і працею. Велика частка цієї праці завжди була тимчасовою, небезпечною, роз'їзною й прекарною, і дуже часто з неї висновували гадану межу між виробництвом і відтворенням (як у випадку вуличних торговців). Нові форми організації є абсолютно необхідними для цієї робочої сили, котра

творить і, що важливіше, відтворює місто. Саме тут виникають організації, наприклад, Конгрес виключених працівників у Сполучених Штатах, що є спілкою працівників з тимчасовим працевлаштуванням і ненадійними умовами праці, часто, як у випадку прислуги, розкиданих по всій території великих міст¹⁶.

Історія традиційної боротьби за кращі умови праці – і це моя третя головна теза – також потребує деякого переписування. З'ясувалося, що більшість битв, які вели заводські робітники, мали значно ширшу опору. Маргарет Кон, наприклад, нарікає на те, як ліві історики праці хвалили заводські ради у Турині початку ХХ століття, повністю зігнорували «народні доми» у громаді, де формувалася лєвова частка політики і з яких надходили потужні потоки логістичної підтримки¹⁷. Е. П. Томпсон описує, як формування англійського робітничого класу залежало від того, що відбувалося в церквах, житлових кварталах і на робочому місці. Профспілкові ради окремих міст відіграли багато в чому недооцінену роль у британській політичній організації і нерідко зміцнювали активістську базу новопосталої Лейбористської партії та інших лєвих організацій у частині містечок і великих міст, що зазвичай ігнорувалося загальнонаціональним профспілковим рухом¹⁸. Наскільки успішним був би сидячий страйк у Флінті 1937 року в США, якби не маси безробітних і локальні організації за межами заводської брами, які незмінно надавали свою підтримку – моральну й матеріальну?

Як і організація на робочому місці, організація житлового району була важливою для ведення боротьби за працю. Однією із сильних сторін під час захоплень заводів у Аргентині, що відбулися після

кризи 2001 року, є те, що заводи, якими управляли кооперативно, перетворилися також на культурні та освітні центри в міських районах. Вони проклали містки між громадою і робочим місцем. Коли старі власники намагаються вигнати робітників або відібрати устаткування, все населення, як правило, солідаризується з робітниками, запобігаючи таким діям¹⁹. Коли американсько-канадська профспілка UNITE HERE спробувала зібрати звичайних готельних працівників навколо аеропорту в Лос-Анджелесі, вона цілком покладалася на «широкі контакти політичних, релігійних та інших союзників спільноти, яка будує коаліцію», що могла би протидіяти репресивним стратегіям роботодавців²⁰. Але в цій історії є й застереження: під час шахтарських страйків у Британії в 1970–1980-х роках, шахтарі, що жили в різних районах міст, таких як Нотінгем, здалися першими, тоді як ті, хто мешкав у Нортумбрії, де трудова політика поєдналася з житловою, зберігали солідарність до кінця²¹. Проблему, зумовлену подібними обставинами, ми розглянемо згодом.

Тією мірою, якою традиційні робочі місця зникають у багатьох частинах так званого розвиненого капіталістичного світу (проте, звісно, не в Китаї чи Бангладеш), організація не тільки праці, а й житлових умов, яка водночас вибудовує між ними містки, стає дедалі важливішою. Але часто так було і в минулому. Контрольовані робітниками споживчі кооперативи надали вирішальну підтримку загальному страйку в Сіетлі в 1919 році, а коли страйк зазнав невдачі, войовничість помітно змістилася в бік розвитку удосконаленої й взаємопов'язаної системи

споживчих кооперативів, контрольованих здебільшого робітниками²².

З розширенням фокусу на соціальне середовище, в якому відбувається боротьба, змінюється уявлення про те, ким має бути пролетаріат і якими мають бути його прагнення та організаційні стратегії. Коли відносини поза традиційним заводом (як на робочому місці, так і в життєвому просторі) закріплюються в загальній картині, гендерний склад опозиційної політики виглядає зовсім іншим. Соціальна динаміка робочого місця не така, як динаміка в життєвому просторі. Що стосується останньої, то відмінності за гендером, расою, етносом, релігією та культурою часто набагато глибше вкарбовано в соціальну тканину, хоча питання суспільного відтворення відіграє помітнішу, ба навіть панівну, роль у формуванні політичних суб'єктностей і свідомості. І навпаки, спосіб, яким капітал диференціює та розділяє населення за етнічною, расовою і гендерною ознаками, створює (завдяки обігові грошей та товарного капіталу) диспропорції в економічній динаміці позбавлення майна в житловому просторі. Попри те, що в середньому скорочення багатства домогосподарств у США протягом 2005–2009 років становило 28%, для іспаномовних воно досягло 66%, для темношкірих – 53%, тоді як для білих – 16%. Класовий характер етнічної дискримінації в накопиченні через позбавлення майна, а також те, як ці форми дискримінації по-різному впливають на життя у міських кварталах, не є настільки очевидним, особливо через те, що скорочення статків було зумовлено падінням вартості житла²³. Але саме в міських кварталах, де закладалася основа культурних

зв'язків, наприклад, етнічної, релігійної, культурної історії та колективної пам'яті спільнот, вони так само нерідко можуть і перетинатися, й розділятися для створення можливості соціальної та політичної солідарності у вимірі, цілковито протилежному до того, який питома виникає на робочому місці.

Є чудовий кінофільм, створений 1954 року голівудськими сценаристами й режисерами з «чорного списку» (так звана «Голівудська десятка»), – «Сіль землі». Заснований на реальних подіях 1951 року він зображує боротьбу пригноблених американських робітників мексиканського походження та їхніх родин на копальні цинкової руди в Нью-Мексико. Робітники-мексиканці вимагають рівності з білими робітниками, безпечніших умов праці та гідного ставлення (звична тема для антикапіталістичної боротьби). Жінки засмучені постійними невдачами профспілки, якою керують чоловіки, розв'язати житлові проблеми з каналізацією і водопостачанням у своїх тісних помешканнях. Коли робітники страйкують, висуваючи свої вимоги, а потім, відповідно до закону Тафта-Гартлі, їм заборонили проводити пікети, лави пікетувальників займають жінки (долаючи чималу протидію з боку чоловіків). Чоловікам доводиться доглядати за дітьми, аби пройти важкий шлях розуміння, наскільки важливими для пристойного повсякденного життя є водопостачання і каналізація. Гендерна рівність і феміністична свідомість постають вирішальною зброєю у класовій боротьбі. Коли до цих родин приходять шерифи, щоб виселити їх з оселі, інші родини підтримують їх (народна підтримка заснована на явній культурній солідарності) і не лише забезпечують сім'ї страйкарів

харчами, а й допомагають повернути їх до їхніх домівок. Урешті компанія має поступитися. Створити дивовижну силу єдності між гендером, етнічністю, працею та житлом не так легко, а напруження у фільмі між чоловіками й жінками, англомовними й мексиканськими робітниками, між перспективою роботи та повсякденням є настільки ж важливим, як і напруження між працею та капіталом. Тільки тоді, коли поміж усіма силами праці з'являється єдність і паритет, вам, якщо вірити фільму, вдасться перемогти. Небезпека, яку становить для капіталу це послання, вимірюється тим фактом, що це взагалі єдиний фільм з демонстрованих в американських кінотеатрах за довгий період, який систематично забороняли з політичних міркувань. Більшість акторів були непрофесіоналами, багатьох взяли просто з профспілки шахтарів. А професійну акторку, яка блискуче виконала головну роль, Росауру Ревуельтас, депортували до Мексики²⁴.

У виданій нещодавно книзі Флетчер і Гапасін стверджують, що робітничий рух мав би приділяти більше уваги географічним, а не секторальним формам організації і що американський робітничий рух, крім секторальної організації, повинен був би надати повноважень центральним робітничим радам у містах.

Мірою того, як праця говорить про сутність класу, їй не треба розглядати себе як відокремлену форму громади. Термін «праця» мав би позначати форми організації, вкорінені в робітничому класі й такі, що мають програму дій, яка явно висуває класові вимоги робітничого класу. В цьому сенсі заснована на громаді організація, вкорінена в робітничому класі (як робітничому центрі), що заявляє про

специфічні класові проблеми, є так само робітничою організацією, як і профспілка. Якщо вийти трохи за межі можливого, то профспілка, що заявляє інтереси лише однієї частини робітничого класу (такої, як расистська профспілка білих ремісників), заслуговує назви робітничої організації менше, ніж заснована на громаді організація, яка допомагає безробітним або безпритульним²⁵.

Тож автори пропонують, відповідно, новий підхід до організації праці, який

по суті кидає виклик теперішнім профспілковим практикам формування альянсів і проведення політичних акцій. Справді, він містить таку головну передумову: якщо класова боротьба не обмежується робочим місцем, тоді не повинно бути й профспілок. Стратегічний висновок полягає в тому, що профспілки мусять міркувати в термінах організації міст, а не просто робочих місць (або галузей промисловості). А організація міст можлива, тільки якщо профспілки працюють у союзі з соціальним сектором мегаполіса²⁶.

«Тож як, – запитують автори, – організувати місто?» Це, як на мене, є одним із ключових питань, на яке ліві мають відповісти, якщо найближчими роками буде відновлено антикапіталістичну боротьбу. Як ми бачили, така боротьба має славетну історію. Гарним прикладом є «червона Болонья» 1970-х. Насправді існувала тривала й славетна історія «муніципального соціалізму», і навіть цілі етапи радикальної міської реформи, такої, що відбулася у «червоному Відні» або в місцевих радикальних муніципальних радах у Британії у 1920-х, що потребує поновлення як головні події історії як лівого реформізму, так і значно більш революційних рухів²⁷. Однією з цікавих іроній історії є те, що Французька комуністична партія

від 1960-х років до наших днів більше відзначилася в муніципальному управлінні (почасти через те, що не мала теоретичного догматизму або керівних інструкцій з Москви), ніж в інших сферах політичного життя. Британські профспілкові ради також відіграли вирішальну роль у міській політиці і дали початок войовничій силі місцевих лівих партій. Ця традиція продовжилася боротьбою британських муніципалітетів проти тетчеризму на початку 1980-х. То були не лише ар'єргардні, а – як у випадку з Радю Великого Лондона на чолі з Кеном Лівінгстоном на початку 1980-х – потенційно інноваційні акції, доки Маргарет Тетчер, яка усвідомлювала загрозу цієї підтриманої містом опозиції, не скасувала весь цей рівень урядування. Навіть у Сполучених Штатах округом Мілвокі довгий час керувала соціалістична адміністрація, і варто зазначити, що єдиний в історії соціаліст, обраний до американського Сенату, починав свою кар'єру й заслужив народну довіру як мер Берлінгтона (штат Вермонт).

Право на місто як класово зумовлена політична вимога

Якщо учасники Паризької комуни повертали собі право на місто, яке вони колективно допомагали творити, чому ж «право на місто» не може стати ключовим мобілізаційним гаслом для боротьби з капіталізмом? Право на місто, як було зауважено на самому початку, є порожнім означником, сповненим іманентних, а не трансцендентних можливостей. Це не означає, що воно нерелевантне чи політично неспроможне; все залежить від того, хто візьметься

наповнити цей означник революційним, а не реформістським, іманентним йому сенсом.

Не завжди легко відрізнити реформістські та революційні ініціативи в умовах міста. Громадський бюджет у Порту-Алегрі, екологічні програми в Куритібі або кампанії за прожитковий мінімум у багатьох американських містах видаються реформістськими (і при цьому досить маргінальними). Описана в розділі «Урбаністичні витоки...» чунцінська ініціатива, на перший погляд, виглядає не як революційний рух, а як авторитаристська версія скандинавського патерналістського соціалізму. Та з поширенням впливу таких ініціатив вони відкривають глибші пласти можливості для значно радикальніших концепцій і дій у масштабах мегаполіса. Приміром, риторика права на місто (зародившись у Бразилії у 1900-х, а потім поширившись від Загреба до Гамбурга й Лос-Анджелеса) видається обіцянкою чогось більш революційного в майбутньому²⁸. Мірило цієї можливості проявляється у відчайдушних спробах сучасних політичних сил (наприклад, неурядові організації та міжнародні інституції, зокрема Світовий банк, які зібралися на Всесвітній форум урбаністів у Ріо-де-Жанейро в 2010 році) прилаштувати цю мову до власних цілей²⁹. Схожим чином Маркс описував обмеження тривалості робочого дня як перший крок на революційному шляху, тож вимога повернення права для кожного жити у хорошому будинку в хорошому доквіллі можна вважати першим кроком до всебічного революційного руху.

Безглуздо нарікати на цю спробу прилаштування. Лівим варто прийняти її як комплімент і боротися за збереження особливого для неї іманентного

сенсу: всі ті, чия праця пов'язана з творенням і відтворенням міста, мають колективне право не тільки на вироблене ними, а й право вирішувати, де і як повинен бути створений той чи той тип урбанізму. Якщо міське життя треба оживити й перебудувати поза панівними класовими відносинами, має бути створено альтернативні демократичні важелі (крім наявної демократії влади грошей), наприклад, народні зібрання.

Право на місто є не ексклюзивним правом індивіда, а цілеспрямованим колективним правом. Воно є інклюзивним не тільки для будівельників, а й для всіх тих, хто сприяє відтворенню повсякденного життя: доглядальників і вчителів; ремонтувальників каналізацій та метрополітену, водопровідників та електриків; споруджувальників риштування і кранівників; працівників шпиталів і водіїв вантажівок, автобусів і таксі; працівників ресторанів і підприємців; банківських клерків і міських чиновників. Це право прагне внутрішньої єдності серед неймовірного розмаїття розділених соціальних просторів і локацій у рамках численних поділів праці. Існує чимало можливих форм організації – від центрів трудящих та регіональних зібрань працівників (як у Торонто) до спілок (таких, як спілка «Права на місто» і Конгрес виключених працівників та інші форми організації прекарної праці), котрі на своєму політичному радарі мають цю мету.

Але з очевидних причин це право ускладнюється почасти внаслідок сучасних умов капіталістичної урбанізації, почасти через природу населення, що може активно домагатися такого права. Наприклад, Мюрей Букчин обстоює зрозумілу думку (яку також

приписують Льюїсові Мемфорду та багатьом іншим, хто зазнав впливу соціал-анархістської теоретичної традиції), що капіталістичні процеси урбанізації зруйнували місто як функціональний політичний орган, на якому можна було б вибудувати цивілізовану антикапіталістичну альтернативу³⁰. В певному сенсі з цим згоден і Лефевр, хоча в його випадку значно більше уваги приділено раціоналізації міського простору державними чиновниками й технократами з метою сприяння відтворенню накопичення капіталу і панівним класовим відносинам. Право на сучасне передмістя навряд чи є життєздатним антикапіталістичним гаслом.

Саме з цієї причини право на місто потрібно трактувати не як право на те, що вже існує, а як право збудувати й відбудувати місто як соціалістичний політичний орган у цілковито протилежному уявленні – як орган, що викорінює бідність і соціальну нерівність та зцілює рани згубної екологічної деградації. Щоб це відбулося, треба припинити творити руйнівні форми урбанізації, які сприяють безперервному накопиченню капіталу.

Щось подібне відстоював і Мюрей Букчин, наполягаючи на створенні так званого «муніципального лібертаріанства», закладеного в біорегіональну концепцію об'єднаних муніципальних зібрань, які раціонально регулюють взаємообмін одне з одним і з природою. Саме на цьому етапі світ практичної політики продуктивно перетинається з довгою історією утопічного мислення й творів про місто³¹, натхненних здебільшого анархістами.

На шляху до міської революції

З цієї історії випливають три тези. По-перше, боротьба, заснована на праці – від страйків до захоплень заводів, – має набагато більше шансів на успіх, коли існує міцна й енергійна підтримка з боку народних сил, згуртованих у навколишніх кварталах або на рівні громади (включно з підтримкою впливових місцевих лідерів та їхніх політичних організацій). Це передбачає, що міцні зв'язки між робітниками та місцевим населенням уже існують або можуть швидко вибудуватися. Такі зв'язки можуть виникати «природно» з того простого факту, що сім'ї робітників утворюють громаду (як у випадку з будь-якими громадами шахтарів, показаними у фільмі «Сіль землі»). Але в більш розсіяних міських умовах має бути свідомо політична спроба розбудувати, підтримувати й зміцнювати такі зв'язки. Там, де цих зв'язків немає, як це сталося з шахтарями Нотінгемшира під час страйків 1980-х років у Великій Британії, їх треба створити. В іншому разі подібні рухи набагато частіше зазнаватимуть невдачі.

По-друге, концепція праці повинна перейти від вузького визначення, прив'язаного до промислових форм, до набагато ширшого простору праці, пов'язаної з виробництвом і відтворенням усе більш урбанізованого повсякдення. Відмінності між боротьбою, заснованою на праці та заснованою на громаді, починають зникати, як і ідея, що клас і праця визначені в місці виробництва незалежно від місця соціального відтворення в домогосподарстві³². Ті, хто постачає проточну воду в наші оселі, так само важливі в боротьбі за кращу якість життя, як і ті, хто

виробляє на заводі труби і змішувачі. Ті, хто доставляє їжу до міста (включно з вуличними торговцями), є так само вагомими, як і ті, хто цю їжу вирощує. Ті, хто готує їжу до того, як її з'їдять (вуличні торговці смаженою кукурудзою або хот-догами чи ті, хто гарує біля печі на старих домашніх кухнях або над відкритим вогнищем), також додають вартості цій їжі, перш ніж вона почне перетравлюватися. Тому колективна праця, що бере участь у виробництві та відтворенні міського життя, повинна щільніше увійти в теорію та організацію лівих. Старі відмінності, що мали сенс — між міським і сільським, містом і селом, — останнім часом теж стали спірними. Ланцюжок постачання як у міста, так і з міст тягне за собою неперервний рух, а не ступор. Перш за все, необхідно фундаментально переформулювати концепції праці й класу. Боротьбу за колективні права громадян (наприклад, працівників-іммігрантів) слід вважати невід'ємною складовою антикапіталістичної класової боротьби.

Ця відновлена концепція пролетаріату тепер охоплює і включає в себе масові неофіційні сектори, що характеризуються тимчасовою, незахищеною та неорганізованою працею. Як виявилось, такі групи населення історично відігравали важливу роль у міських повстаннях і бунтах. Їхні дії не завжди були лівими за визначенням (але в такому разі і профспілки не можуть на це претендувати). Вони нерідко піддавалися на вмовляння нестабільного чи авторитарного харизматичного керівництва, світського чи релігійного. Тому політику таких неорганізованих груп традиційні ліві зазвичай помилково відкидали як політику «міських банд» (або ще прикріше, у марксистських термінах

«люмпен-пролетаріату»), яких радше боялися, ніж вівтали. Вкрай важливо, щоб ці групи населення тепер сприймалися як вирішальні для антикапіталістичної політики, а не виключені з неї.

Нарешті, в той час як експлуатація живої праці у виробництві (у вже визначеному ширшому сенсі) повинна залишатися центральною для концепції будь-якого антикапіталістичного руху, боротьбі проти рекуперації та реалізації додаткової вартості від робітників у їхньому життєвому просторі слід надати рівного статусу з боротьбою в різних аспектах творення міста. Як і у випадку з тимчасовими і незахищеними працівниками, розширення класової дії в цьому напрямку ставить організаційні проблеми. Проте, як ми побачимо далі, воно ще й відкриває безліч можливостей.

«Тож як організувати місто?»

Найбільш чесною відповіддю на запитання Флетчера й Гапасіна є така: ми просто не знаємо як – частково тому, що над цим питанням недостатньо глибоко міркували, а частково через те, що немає систематичної історичної фіксації еволюційних політичних практик, з яких можна робити хоч якісь узагальнення. Звичайно, були короткі періоди експериментувань соціалістичної адміністрації з житлово-комунальними питаннями або з куди більш авантюрним міським утопізмом, як це було в Радянському Союзі в 1920-х³³. Проте чимало з них перетворилися на реформістський соціалістичний реалізм або патерналістський соціалістичний/комуналістичний модернізм (немало зворушливих реліктів

якого ми спостерігаємо у Східній Європі). Більшість того, що нам відомо про організацію в містах, – це традиційні теорії та дослідження міського врядування й управління в контексті бюрократично-капіталістичної урядовості (проти якої цілком справедливо безкінечно виступав Лефевр), причому всі вони мають слабке уявлення про організацію капіталістичної політики. Найкраще з доступного нам – це теорія міста як корпоративної форми з усім, що вона передбачає в термінах можливостей корпоративного ухвалення рішень (які принагідно можуть, якщо їх переймуть прогресивні сили, скасувати найбільш осоружні форми капіталістичного розвитку і почати ставити, принаймні на місцевому рівні, питання про руйнівну й кричущу соціальну нерівність і погіршення стану довкілля, як це відбулося в Порту-Алегрі й майже відбулося у Радою Великого Лондона Кена Лівінгстона). Поряд із цим існує масив літератури (на той час зазвичай хвалебної, а не критичної) про чесноти конкурентного міського підприємництва, в якому міські адміністрації вживають широкий спектр стимулів для залучення (іншими словами, субсидування) інвестицій³⁴.

Отож як ми можемо бодай почати відповісти на питання Флетчера й Гапасіна? Одна з можливостей – це вивчення окремих прикладів міських політичних практик у революційних ситуаціях. Тож я завершу стислим оглядом недавніх подій у Болівії, намагаючись знайти розгадку того, яким чином міські повстання можуть стосуватися антикапіталістичних рухів.

Саме на вулицях і площах Кочабамби відбувалося повстання проти неоліберальної приватизації

у формі знаменитих «водних воєн» 2000 року. Політику уряду було відхилено, а дві найбільші міжнародні корпорації, *Bechtel* і *Suez*, мусили покинути країну. І саме з Ель-Альто, перенаселеного міста на плато, що височіє над містом Ла-Пас, прийшли повстанські рухи, щоби примусити до відставки пронео-ліберального президента Санчеса де Лосаду в жовтні 2003 року, а згодом його наступника Карлоса Месу в 2005-му. Все це проклало шлях для перемоги на загальнонаціональних виборах прогресивного кандидата Ево Моралеса у грудні 2005-го. Саме в Кочабамбі спроба контрреволюції консервативних еліт проти президента Ево Моралеса була зірвана в 2007-му, коли консервативна міська адміністрація покинула місто, побоюючись народного гніву з боку корінних народів, які його захопили.

Як завжди, складність полягає в тому, щоби зрозуміти прикметну роль, яку місцевий контекст відіграв у цьому одиничному випадку, і оцінити, які універсальні принципи ми можемо (якщо можемо взагалі) висувати з такого дослідження. Ця проблема ускладнюється суперечливими інтерпретаціями універсальних уроків, які можна взяти з Паризької комуни 1871 року. Розгляд ситуації в сучасному Ель-Альто, однак, має свої переваги, тому що там боротьба досі триває і, отже, є відкритою до безперервних політичних питань та аналізу. Вже існують чудові сучасні дослідження, якими можливо обґрунтувати проміжні висновки.

Наприклад, Джефрі Вебер дає переконливу інтерпретацію болівійських подій за приблизно останні десять років³⁵. Він вважає 2000–2005 роки справді революційною епохою в ситуації глибокого

розколу між елітою та народними класами. Неприйняття народом неоліберальної політики щодо використання заповідних природних ресурсів з боку держави, якою керує традиційна еліта (і яку підтримують сили міжнародного капіталу), поєдналося з давньою боротьбою корінного, в основному селянського населення за звільнення від расових репресій. Насильство неоліберального режиму спровокувало повстання, яке привело до обрання Моралеса в 2005 році. Зміцнені еліти (особливо зосереджені в місті Санта-Крус) згодом дали поштовх контрреволюційному рухові проти уряду Моралеса, вимагаючи регіональної та місцевої автономії. Це був цікавий крок, адже ідеали «місцевої автономії» як головні гасла своєї визвольної боротьби в Латинській Америці частіше висували ліві. Автономія часто була вимогою корінного населення Болівії, а прихильні до нього університетські теоретики на кшталт Артуро Ескобара схильні вважати подібну вимогу прогресивною, якщо не необхідною, передумовою антикапіталістичних рухів³⁶. Проте випадок Болівії показує, що місцеву або регіональну автономію може використати будь-яка партія, яка виграє від перенесення місця політичного та державного ухвалення рішень на той рівень, який найкраще захистить їхній інтерес. Це, наприклад, спонукало Маргарет Тетчер скасувати Раду Великого Лондона, позаяк вона була центром протидії її політиці. Саме це надихнуло болівійські еліти шукати автономії для Санта-Круса від уряду Моралеса, який вони вважали ворожим до своїх інтересів. Втративши національний простір, еліти прагнули проголосити автономним свій місцевий простір.

Хоча політична стратегія Моралеса після його обрання допомогла консолідувати силу рухів корінних народів, він, на думку Вебера, фактично відмовився від класової революційної перспективи, що постала в 2000–2005 роках, на користь узгодженого й конституційного компромісу із земельними та капіталістичними елітами (а також пристосування до зовнішніх імперських вимог). Результатом цього, стверджує Вебер, після 2005 року став «відновлений неолібералізм» (з «андською специфікою»), а не рух у напрямку переходу до антикапіталізму. Ідею соціалістичного перехідного періоду було відкладено в далеке майбутнє. Однак Моралес узяв на себе глобальну лідерську роль у питаннях охорони довкілля, прийнявши концепцію корінних народів про «права матері-природи» в Кочабамбській декларації 2010 року і включивши цю ідею до болівійської конституції.

Як і слід було очікувати, прибічники уряду Моралеса активно заперечували думку Вебера³⁷. Я не в змозі судити, чим є безумовний реформістський і конституційний поворот Моралеса на національному рівні – питанням політичного вибору, доцільності чи необхідності, нав'язаної конфігурацією класових сил, що переважають у Болівії, підкріплених сильним зовнішнім імперіалістичним тиском. Навіть Вебер визнає, що в селянському повстанні в Кочабамбі проти правого автономістського управління у 2007 році для радикальної ініціативи було би катастрофічним авантюризмом піти проти конституціоналізму уряду Моралеса, безперервно замінюючи обраних консервативних урядовців, що повтікали з міста, на уряд у формі народного зібрання³⁸.

Яку роль у цій боротьбі відіграла організація міста? Це очевидне питання, враховуючи ключову роль Кочабамби та Ель-Альто як центрів повторних повстань і роль Санта-Круса як центру контрреволюційного руху. За описом Вебера, Ель-Альто, Кочабамба і Санта-Крус з'являються лише як ті місця, де випало діяти силам класової опозиції та популістських рухів корінних народів. Проте в одному місці він зазначає, що «на 80% складене з представників корінних народів неофіційне пролетарське місто Ель-Альто з його багатими повстанськими традиціями революційного марксизму, що починаються з “переселенців”-колишніх шахтарів, і корінний радикалізм з Аймари, Кечуа та інших корінних селянських мігрантів до міст відіграли найважливішу роль у розпалі подеколи кривавих конфронтацій з державою». Вебер також зазначає, що

повстання, в їхні найкращі часи, характеризувалися демократичною масовою мобілізацією знизу, на кшталт зібрань за організаційною моделлю троцькістів і анархо-синдикалістів-видобувачів олова – авангард болівійських лівих протягом більшої частини ХХ століття – і варіації з корінних айлью, традиційних комунітарних структур, адаптованих до нових сільських і міських умов³⁹.

Утім, з Веберового опису ми дізнаємося трохи більше. Конкретні умови, притаманні різним місцям боротьби, здебільшого проігноровані (навіть якщо він послідовно описує повстання в Кочабамбі 2007 року) на користь опису класових і народних сил у болівійському русі загалом на тлі зовнішніх імперіалістичних вимог. Отже, цікаво повернутися до досліджень антропологинь Леслі Джил і Шони Лазар, які дають

детальне зображення умов, соціальних відносин і гаданих форм організації, що панували в Ель-Альто в різні історичні періоди. У дослідженні Джил «Балансування на краю», що вийшло друком 2000 року, докладно проаналізовано умови, які переважали в 1990-х, а праця Лазар «Ель-Альто, бунтівне місто», надрукована 2010-го, ґрунтувалася на польовому дослідженні в Ель-Альто як до, так і після повстання 2003 року⁴⁰. Ані Джил, ані Лазар не передбачали можливості повстання до його початку. Хоча Джил зафіксувала чимало політичних подій, що відбувалися на місцях у 1990-х, ці рухи були настільки роздрібнені й хаотичні (особливо враховуючи негативну роль неурядових організацій, які посунули державу як головного надавача соціальних послуг), що фактично виключало можливість хоч би якого злагодженого масового руху, навіть попри те, що страйк шкільних учителів, який відбувся під час її польового дослідження, Джил наполегливо й недвозначно представила у термінах класової свідомості. Так само жовтневе повстання 2003 року заскочило Лазар зненацька, після чого вона повернулася до Ель-Альто з метою реконструювати обставини, що призвели до повстання.

Ель-Альто – це особливе місце, і важливо окреслити його особливості⁴¹. Це відносно нове (інкорпороване лише 1988 року) місто іммігрантів на негостинному плато Альтіплано, що височіє над Ла-Пасом, густо населене селянами, вигнаними із земель внаслідок поступової комерціалізації сільськогосподарського виробництва; сюди заселилися також промислові робітники внаслідок переміщення (особливо з олов'яних шахт, що були удосконалені,

приватизовані, а в деяких випадках закриті від середини 1980-х і до наших днів) і малозабезпечені біженці з Ла-Паса, де високі ціни на землю й житло деякий час спонукали бідняків шукати помешкання деінде. Отже, в Ель-Альто не було міцно вкоріненої буржуазії, як у Ла-Пасі та Санта-Крусі. То було, як пише Джил, місто, «в якому чимало жертв поточного болівійського експерименту з реформи вільного ринку балансують на межі виживання». Поступове, від середини 1980-х, відмирання держави на рівні адміністрування та надання послуг за умов неоліберальної приватизації означало, що державний контроль на місцях був відносно слабким. Аби вижити, населення мусило крутитися або самоорганізовуватися, або ж покладатися на примарну поміч від неурядових організацій, доповнену пожертвами і сприянням з боку політичних партій в обмін на підтримку в період виборів. Але три з чотирьох маршрутів постачання в Ла-Пас проходять через Ель-Альто, і можливість їх перекрити набула ваги, коли спалахнуло повстання. Зв'язок між селом і містом (з домінуванням на селі переважно корінного селянського населення з характерними для нього культурними традиціями і формами соціальної організації на взірець айлью, про які згадує Вебер) був важливою особливістю для життєдіяльності міста. Місто грало роль посередника між урбанізованістю Ла-Паса та сільським укладом регіону як з географічної, так і етнокультурної точки зору. Потoki людей і товарів по регіону циркулювали довкола й через саме Ель-Альто, а щоденний рух на роботу з Ель-Альто в Ла-Пас зробив останнє місто вкрай

залежним від Ель-Альто через низькооплачувану робочу силу звідти.

Старі форми колективної організації праці в Болівії були порушені у 1980-х роках із закриттям олов'яних шахт, а раніше вони формували «один із найвойовничіших робітничих класів Латинської Америки»⁴². Шахтарі відіграли ключову роль у революції 1952 року, що привела до націоналізації олов'яних шахт і схожим чином проклала шлях до падіння репресивного режиму Уго Бансера в 1978 році. Багато переселенців-шахтарів опинилися в Ель-Альто після 1985 року і, на думку Джил, мали великі труднощі в пристосуванні до нових умов. Та згодом з'ясувалося, що їхня політична класова свідомість, оживлена троцькізмом і анархо-синдикалізмом, нікуди не поділася. Вона стала важливим ресурсом (хоча наскільки важливим, питання спірне) у подальшій боротьбі, що почалася 1995 року зі страйку вчителів, докладно вивченого Джил. Утім, їхня політика зазнала важливих змін. Не маючи вибору, «крім як взятися до низькооплачуваної й небезпечної праці, до якої була залучена більшість мешканців Ель-Альто», шахтарі перейшли від ситуації, в якій були очевидними класовий ворог і їхня власна солідарність, до тієї ситуації, де вони мали дати відповідь на інше, значно складніше запитання: «Як вони можуть створити в Ель-Альто форму солідарності з етнічно розмаїтих соціальних груп, для яких характерні доволі різні індивідуальні історії, мозаїка відносин праці та інтенсивна внутрішня конкуренція?»⁴³

Цей перехід, нав'язаний шахтарям неолібералізмом, аж ніяк не є унікальним для Болівії чи Ель-Альто. Він створює схожу дилему, що бачимо

у випадку переміщених сталеварів у Шеффлді, Піттсбургу та Балтиморі. Фактично ця досить універсальна дилема з'являється там, де тяжким ударом відлунює пущена від середини 1970-х велика хвиля деіндустріалізації та приватизації. Отже, те, як саме її протистояли в Болівії, більш ніж цікаво.

«Виникли нові типи профспілкових структур, – пише Лазар,

особливо тих селян і працівників неофіційного сектора в містах... Вони засновувалися на коаліціях малоземельних, навіть мікрокапіталістів, які не працюють на одного господаря в одному місці, де можуть запросто стати мішенню для армії. Їхня домогосподарська модель виробництва допускає плинність спільного життя, але й дає їм змогу формувати спілки й організації, засновані на територіальному розміщенні. Вулиці, де вони торгують, села чи регіон, у яких живуть і займаються сільським господарством, та, включаючи організаційні структури містян, їхня зона.

При цьому об'єднання людей і місць стає вкрай важливим джерелом спільних зв'язків. Хоча ці зв'язки можуть бути часто як агоністичними, так і гармонійними, особисті контакти є постійними й тому міцнішають.

Профспілки розквітають у неофіційній економіці Ель-Альто і становлять важливу складову громадянської організації, що є паралельною державі і надає форми багаторівневій громадянськості в місті. Профспілки діють в умовах, коли економічна конкуренція між людьми болісно велика, а політична співпраця очікувано складна, якщо взагалі можлива.

Попри те, що суспільні рухи нерідко стають жертвами жорстокої фракційності та колотнечі, вони «починають вибудовувати більш узгоджену ідеологію

з окремостей різних секторальних вимог»⁴⁴. Тож залишкова колективна класова свідомість і організаційний досвід переселених шахтарів-видобувачів олова стали критичним ресурсом. У поєднанні з практиками місцевої демократії, що спираються на наявні в корінного населення традиції місцевих і народних зібрань (айлью), де приймаються рішення, суб'єктивні умови творення альтернативних політичних об'єднань були частково реалізовані. Як наслідок, «у Болівії робітничий клас відтворюється як політичний суб'єкт, хай і не в традиційній для нього формі»⁴⁵.

Гардт і Негрі також підхоплюють цю тезу у власному тлумаченні болівійської боротьби на підтримку своєї теорії множинності.

Отже, всі відносини гегемонії і представництва всередині робітничого класу опиняються під питанням. Для традиційних профспілок навіть неможливо адекватно представляти складну різноманітність класових суб'єктів і досвідів. Однак цей зсув не сигналізує про прощання з робітничим класом чи навіть занепад робітничої боротьби, а радше про зростаючу різноманітність пролетаріату і нове обличчя боротьби⁴⁶.

Лазар почасти погоджується з цим теоретичним переформулюванням, але дає докладнішу інформацію про те, як формується рух робітничого класу. На її думку, «гніздовий зв'язок альянсу об'єднань, кожне зі своєю місцевою формою відповідальності, є одним із джерел могутності соціальних рухів у Болівії». Ці організації нерідко були ієрархічними, інколи авторитарними, а не демократичними. Але «якщо ми розглянемо демократію як волю народу, [тоді] компаративістський бік болівійської політики має сенс

як одна з її найважливіших демократичних (хоча й не обов'язково егалітарних) традицій». Перемоги над капіталізмом на кшталт тих, які відбулися над головними корпоративними ворогами, як-от *Bechtel* і *Suez*, «були б неможливі без буденного досвіду колективної демократії, що є частиною повсякденного життя альтенійос [жителів Ель-Альто]⁴⁷».

Згідно з Лазар, демократія зорганізована в Ель-Альто за трьома різними напрямками. Районні об'єднання є місцевими організаціями, котрі існують не тільки для забезпечення колективними місцевими благами, а й для залагодження багатьох конфліктів, що виникають між жителями. Загальна Асоціація районних об'єднань існує в основному як форум з медіації конфліктів між житловими кварталами. Це класична «гніздова ієрархічна» форма, але в ній є різні механізми, що їх ретельно вивчала Лазар, які гарантують змінність лідерів або ж відданість лідера своїй народній основі (якби не Рух чаювання, цей принцип став би прокляттям для американської політики).

Другий напрямок становлять галузеві асоціації різних груп населення, як-от вуличних торговців, працівників транспорту тощо. Знов-таки, праця цих асоціацій здебільшого присвячена медіації конфліктів (наприклад, між окремими вуличними торговцями). Але саме в такий спосіб організовуються прекарні працівники у так званому неофіційному секторі (урок, який слід вивчити Рухові виключених працівників у Сполучених Штатах). У цієї форми організації є шупальця, що просуваються далеко вниз ланцюжка постачання, приміром, риби чи продовольчих товарів з навколишніх районів. Через ці

канали зв'язку вона здатна легко й миттєво мобілізувати повстанські можливості найближчого бідного фермерства й сільського населення або, навпаки, zorganizувати негайну відповідь у місті на розправи й репресії проти селян. Ці географічні зв'язки були міцними і перепліталися зі зв'язками районних об'єднань, до яких належало чимало сімей селян-мігрантів, які водночас зберігали зв'язок зі своїми рідними селами.

По-третє, існували більш традиційні профспілки, найважливішими з яких була профспілка шкільних учителів, котрі з часів страйку 1995 року перебували в авангарді рішучої боротьби (як це було в мексиканському місті Оахака). Профспілки мали локальну, регіональну та національну організаційну структуру, що продовжила функціонувати під час перемовин з державою попри те, що профспілки за останні тридцять років украй ослабли через неоліберальний наступ на регулярну зайнятість і традиційні форми профспілкової організації.

Але в Ель-Альто працює ще дещо, що Лазар завзято намагається інтегрувати у свій опис. Базові цінності та ідеали особливо міцні, їх часто обстоюють і виражають через популярні культурні події та заходи – свята, релігійні святкування, танці, а також через більш прямі форми колективної участі, як-от народні зібрання (у житлових кварталах і в офіційних та неофіційних профспілках). Ці акти культурної солідарності та колективної пам'яті дають профспілкам змогу подолати напруженість «і сприяти відчуттю колективного Я, що, своєю чергою, дає їм змогу бути дієвими політичними суб'єктами»⁴⁸. Найбільша напруженість – це напруженість між керівництвом

і низами. Як місцеві, так і секторальні форми організації демонструють схожі характеристики, в яких народні низи «намагаються відстояти колективні цінності перед лицем гаданого лідерського індивідуалізму». Ці механізми складні, але, на думку Лазар, існують численні неофіційні засоби, за допомогою яких проробляються питання колективізму та індивідуалізму, солідарності та фракційності. Понад те, «профспілкові» та «комунітарні» форми організації не є протилежними традиціями, а часто-густо культурно переплітаються через «синкретичне привласнення політичних традицій, спираючись на тред-юніонізм, популізм та демократичні цінності й практики корінних народів. Саме креативне змішання цих різних течій дозволило Ель-Альто подолати свою політичну маргіналізацію на національному рівні й опинитися в центрі уваги»⁴⁹. Це був тип зв'язків, «що об'єднує в окремі моменти, як-от у 2000 році в Кочабамбі, в квітні й вересні 2000-го – селянські блокади Альтіплано, лютому й жовтні 2003-го – в Ель-Альто та Ла-Пасі та в січні-березні 2005-го – в Ель-Альто».

Ель-Альто став таким важливим осередком цієї нової політики, вважає Лазар, багато в чому завдяки способам, за допомогою яких у місті було створено відчуття громадянськості. Це важливе питання, адже воно передбачає можливість повстання класу та корінних народів, організованого через солідарність на основі спільної громадянськості. Історично це, звісно, завжди було головною ознакою французької революційної традиції. В Ель-Альто це відчуття належності та солідарності

сформувалося як опосередкований зв'язок між громадянином і державою, окреслений структурою колективної громадянської організації, паралельної державі на зональному, міському й національному рівнях. У 1999 році політична партія... втратила владу над цими організаціями і загалом над містом, давши можливість з'явитися більш опозиційній позиції; це збіглося з тим фактом, що альтернативні радикалізувалися внаслідок збільшення економічних труднощів. Протести вересня-жовтня 2003-го і наступних років беруть свої сили з панування цих особливих політичних обставин з куди більш затяжними процесами ідентифікації з селом, а також із витворення відчуття колективного Я.

Лазар робить висновок, що

громадянськість у місті корінного народу, такому як Ель-Альто, передбачає поєднання міського та сільського, колективізму та індивідуалізму, егалітаризму й ієрархії. Альтернативні візії демократії, що виробляються, активізували національні й регіональні рухи корінних народів таким чином, що вони сполучають класові та націоналістичні підходи з політикою ідентичності через заперечення власності на засоби соціального відтворення і заперечення сутності держави.

Дві спільноти, що, з погляду Лазар, відзначилися найбільше, «мали базу проживання на зональному та міському рівнях і зайнятості на міському рівні»⁵⁰. Саме через ідею громадянськості антагоністичні відносини як на робочому місці, так і в життєвому просторі перетворюються на потужну форму соціальної солідарності.

Ці неоднорідні соціальні процеси (романтизації яких Лазар, як може, уникає, чого не скажеш про більшість академічних лівих) мали особливий вплив на ставлення до міста як такого. «Доречно запитати, — пише вона,

що ж робить Ель-Альто містом, а не нетрями, передмістям, ринком або транспортним вузлом. Моя відповідь полягає в тому, що різні актори, як у системі держави, так і в недержавній сфері, перебувають у процесі вироблення для Ель-Альто відмінної та окремішньої ідентичності. Ця ідентичність, ясна річ, не є єдиною, а стає все більш пов'язаною з політичним радикалізмом і корінними народами».

І якраз «перетворення цієї ідентичності та її ново-посталої політичної свідомості на політичну дію» у 2003 та 2005 роках привернуло до Ель-Альто не лише національну, а й міжнародну увагу як до «бунтівного міста»⁵¹.

Урок, що має бути вивчено з опису Лазар, полягає в тому, що з виснажливих процесів неоліберальної урбанізації насправді можна збудувати політичне місто і таким чином навести місто на боротьбу проти капіталізму. Хоча події жовтня 2003 року слід розуміти як «стихійно споріднені з різними секторальними інтересами, що вилилися в дещо значно більше, коли уряд наказав армії вбивати демонстрантів», не треба нехтувати попередніми роками організації цих секторальних інтересів і розбудови сенсу міста як «центру радикалізму й корінних народів»⁵². Організація неофіційних працівників по лінії традиційних профспілок, згуртування Федерації районних об'єднань, політизація відносин місто-село, створення гніздових ієрархій і керівних структур поряд з егалітарними зібраннями, мобілізація культурних сил і колективної пам'яті – все це пропонує моделі осмислення того, що можна усвідомлено зробити задля наведення міста на боротьбу з капіталізмом. Форми організації, що сформувалися в Ель-Альто, насправді дуже нагадують деякі з форм,

що сформувалися в Паризькій комуні (муніципальні округи, спілки, політичні фракції і сильне почуття громадянськості й вірності місту).

Майбутні кроки

Хоча у випадку з Ель-Альто все це можна розглядати як вислід непередбачених обставин, які випадково збіглися, чому ми не можемо уявити собі свідому розбудову загальноміського антикапіталістичного руху за цими напрямками? Уявіть собі в Нью-Йорку, наприклад, відновлення наразі доволі сонних громадських рад як районних зібрань з повноваженнями щодо розподілу бюджету, і водночас альянс «Право на місто» та Конгрес виключених працівників, що агітують за більшу рівність доходів та доступ до медичної допомоги і житлове забезпечення, разом з активізованою місцевою радою у справах праці, що намагається відродити місто і почуття громадянськості, соціальної та екологічної справедливості з уламків, залишених неоліберальною корпоративістською урбанізацією. Історія Ель-Альто засвідчує, що подібна коаліція працюватиме, тільки якщо культурні сили і сили політично радикальної традиції (що, найімовірніше, існує в Нью-Йорку, а також у Чикаго, Сан-Франциско і Лос-Анджелесі) можуть бути мобілізовані на пошкваллення громадян-суб'єктів (проте, як і завжди у Нью-Йорку, дратівливих) на тлі кардинально іншого проекту урбанізації, а не того, в якому переважають класові інтереси забудовників і фінансистів, – громадян, що сповнені рішучості «будувати, як Роберт Мозес, не забуваючи про Джейн Джейкобз».

Але є одна надзвичайно важлива притичина в цьому альтернативному рожевому сценарії розвитку боротьби проти капіталізму. Адже випадок Болівії демонструє і те, якщо Вебер бодай почасти має рацію, що будь-який антикапіталістичний прорив, мобілізований через серію міських повстань, має бути консолідований у певному місці у значно більшому масштабі, щоб не скотитися знову на рівень держави у парламентський та конституційний реформізм, який спроможний ні на що більше, ніж перебудувати неолібералізм у проміжках неперервного імперського панування. Це ставить більш загальні питання не тільки про державу та державні інституційні механізми права, поліції, управління, а й про державний устрій, у якому держави існують. На жаль, багато хто із сучасних лівих неохоче ставить ці питання, навіть коли боротьба вряди-годи змушує вигадати певну форму макроорганізації, таку як радикальний «конфедералізм» Мюрея Букчина чи помірковано-реформістське «поліцентричне врядування» Елінора Остром, що підозріло скидаються на державну систему, звучать як державна система і майже напевно діятимуть як державна система, незалежно від намірів її поборників⁵³. Або все так і є, або все обертається на своєрідну непослідовність, коли Гардт і Негрі у своїй «Імперії» нищать державу на с. 361 лишень для того, щоб воскресити її на с. 380 як гаранта загального мінімального рівня життя, загального медичного обслуговування та освіти⁵⁴.

Але саме тут питання, як організувати ціле місто, стає настільки важливим. Воно звільняє прогресивні сили від організаційної замкненості на мікрорівні робітничих колективів, що борються,

і солідарних економік (що можуть бути важливими) та змушує нас цілком інакше теоретизувати й практично діяти в антикапіталістичній політиці. З критичної позиції можна побачити, чому уподобане Остром «поліцентричне врядування», як і «конфедералістське» муніципальне лібертаріанство Букчина, мусять зазнати невдачі. «Якби усе суспільство було зорганізоване як конфедерація автономних муніципалітетів, — пише Айрис Янг, — тоді що завадило б розвиткові масштабної нерівності та несправедливості поміж громадами [на кшталт описаних у «Творення спільного в місті»], а відтак пригнобленню індивідів, які не живуть у більш привілейованих і могутніших громадах?»⁵⁵ Єдиний спосіб уникнути таких наслідків полягає в тому, щоб якийсь вищий орган одночасно вповноважував і спонукав міжмуніципальний обмін, що приблизно вирівняв би бодай можливості, а може, й результати. Це те, чого майже напевно не змогла би досягти конфедералістська система автономних муніципалітетів Мюрєя Букчина, адже цьому рівню врядування забороняється формувати політику, він жорстко обмежений адмініструванням і управлінням речами, а також фактично заборонено управляти людьми. Єдиним способом встановити загальні правила, скажімо, перерозподілу багатства між муніципалітетами, є або демократичний консенсус (який, як нам відомо з історичного досвіду, навряд чи досягається добровільно і неофіційно), або коли громадяни як суб'єкти демократії мають повноваження ухвалювати рішення на різних рівнях у структурі ієрархічного управління. Звісно, немає жодної підстави, чому вся влада в такій ієрархії має бути передана низам,

а механізми, безперечно, можуть бути розділені для запобігання диктатурі чи авторитаризму. Проте очевидно, що певні проблеми, приміром, загального багатства, виходять на яв лише в певних масштабах, і саме в цих масштабах доцільним є ухвалення демократичних рішень.

З цієї точки зору, рух у Болівії, мабуть, міг би надихнутися півднем, де рух, спершу зосереджений у Сантьяго-де-Чилі, трансформувався з вимог студентів про безкоштовну й рівну освіту в антинеоліберальний альянс рухів, що вимагають від держави конституційної реформи, поліпшення пенсійного забезпечення, нових трудових законів і прогресивної системи особистого та корпоративного оподаткування для того, щоб розпочати усунення найбільшої в історії чилійського громадянського суспільства соціальної нерівності. Питання про державу і, зокрема, про тип держави (або її некапіталістичний аналог) неможливо оминати навіть у розпал безмірного сучасного скептицизму – як у лівиці, так і на правому боці політичного спектра – щодо життєздатності або бажаності такої форми інституціоналізації.

Світ громадянськості і прав, у рамках тілесної політики вищого порядку, не обов'язково протистоїть класовому світу та світовій боротьбі. Громадянин і товариш можуть іти пліч-о-пліч на боротьбу з капіталізмом, хоча зазвичай вони працюють на різних рівнях. Але це може відбутися, лише якщо ми станемо, як давним-давно закликав Парк, більш «свідомими суті нашого завдання», яке полягає у колективному будівництві соціалістичного міста на руїнах деструктивної капіталістичної урбанізації. Саме міське повітря може зробити людей по-справжньому

вільними. Але воно несе за собою революцію в антикапіталістичному мисленні й практиках. Прогресивним антикапіталістичним силам легше мобілізуватися для просування глобальних координацій [дій] через міські мережі, які можуть бути ієрархічними, але не моноцентричними, корпоративістськими, а проте демократичними, егалітарними і горизонтальними, системно вкрапленими й федератизованими (уявіть лігу соціалістичних міст, більшу за Ганзейську лігу, яка давним-давно стала мережею підживлення сил торгового капіталізму), внутрішньо неузгодженими і конкуруючими, але солідарними проти влади капіталістичного класу, і насамперед глибоко залученими в боротьбу за підрив і зрештою повалення влади капіталістичних законів вартості на світовому ринку з метою диктувати соціальні відносини, в яких ми працюємо й живемо. Такий рух має відкрити шлях для загальнолюдського процвітання без обмежень класового панування і товарно-ринкових устремлінь. Світ справжньої свободи починається, як наголошував Маркс, тільки тоді, коли такі матеріальні обмеження подолано. Навернення й організація міст на боротьбу з капіталізмом є чудовим місцем для її початку.

ЛОНДОН 2011: ДИКИЙ КАПІТАЛІЗМ ВИРВАВСЯ НА ВОЛЮ

Daily Mail назвала їх «нігілістичними і здичавілими підлітками»: навіжені молоді люди з усіх прошарків суспільства, які розпачливо гасали лондонськими вулицями й здебільшого бездумно жбурляли цеглини, каміння й пляшки в поліцейських, то чинячи мародерство, то щось підпалюючи, – змусили держоргани гратися в схованки за принципом «впіймай, якщо зможеш», координуючи у Твіттері свій рух від однієї стратегічної цілі до іншої.

Слівце «здичавілі» ненадовго мене ошелешило. Воно нагадало мені, як комунарів у Парижі 1871 року зображували дикими тваринами, гієнами, що заслужили суворої страти (а нерідко й були страчені) в ім'я святості приватної власності, звичаєвості, релігії й сімейних цінностей. Але це слівце викликало ще одну асоціацію: Тоні Блер, який критикував «здичавілі медіа», надовго засівши комфортно в лівій кишені Руперта Мердока, аж поки Мердок, полізши до своєї правої кишені й витягнувши звідти Девіда Кемерона, не змінив Блера.

Звісно ж, розпочнуться типові істеричні суперечки між тими, хто схильний вважати бунти питанням очевидної, розгнужданої й непростимої злочинності, і тими, хто прагне вписати ці події в контекст незадовільної охорони правопорядку, все ще наявного расизму й невинного переслідування молоді й меншин, масового безробіття молоді, дедалі більшої соціальної депривації та безглуздої політики жорсткої економії, яка нічим не зарадить економіці,

проте прямо стосується увічнення і концентрації особистого багатства та влади. Дехто може навіть знайти час, щоб засуджувати через безсенсовність та властиве їм відчуження багато типів зайнятості і більшу частину повсякденного життя, тоді як навколо є стільки безмежних, хай і нерівномірно розподілених можливостей для людського процвітання.

Якщо нам пощастить, ми матимемо комісії та звіти, щоб торочити все те саме, що вже казали Брікстон і Токстет у роки правління Тетчер. Я кажу «пощастить», бо через здичавілі інстинкти теперішній прем'єр-міністр Британії¹, здається, схильний включити водомети, застосувати сльозогінний газ і використати гумові кулі, водночас елейно оплакуючи втрату морального орієнтиру, зниження культурного рівня й печальний занепад сімейних цінностей та дисципліни поміж заблудлої молоді.

Але проблема полягає в тім, що ми живемо в суспільстві, де капіталізм сам став небезпечно диким. Здичавілі політики обдурюють нас щодо своїх витрат; здичавілі банкіри щодуху розграбовують державну скарбницю; виконавчі директори, управлінці хедж-фондів і генії прямих інвестицій розграбовують світ багатств; оператори телефонного зв'язку й компанії-емітенти кредитних карток додають до оплат за свої послуги загадкові витрати; корпорації та багатії не платять податків, зате сидять біля годівниці державного бюджету; власники магазинів завищують ціни; пройдисвіти й шахраї на раз-два розкладають фокус із трьох карт – і прямцем потрапляють у вищі ешелони корпоративного й політичного світу.

Політекономія масового позбавлення майна, грабіжницької практики на межі грабунку серед білого дня – особливо бідних і вразливих, наївних і незахищених законом – стала звичним явищем. Чи хтось іще вірить у те, що можливо знайти чесного капіталіста, чесного банкіра, чесного політика, чесного власника магазину або чесного офіцера поліції? Так, вони існують. Але тільки як меншість, яку решта вважає йолопами. Будь розумнішим. Отримуй прибутки. Обдурюй і кради! Шанси бути спійманим малі. І в кожному разі є чимало способів приховати власні статки ціною корпоративних посадових зловживань.

Те, що я кажу, може шокувати. Більшість із нас не бачать цього, тому що не хочуть бачити. Ясна річ, жоден політик не наважиться сказати про це, а преса надрукує це, лише щоб висміяти того, хто наважиться. Але я думаю, що кожен вуличний бунтар точно знає, що я маю на увазі. Бунтарі чинять лише те, що й усі, хоча й інакше – більш явно й помітно, на вулицях. На вулицях Лондона вони імітують те, чим корпоративний капітал займається по всій планеті. Тетчеризм спустив з ланцюга дикі інстинкти капіталізму («звіриний дух» підприємця, як називають ці інстинкти їхні апологети), і відтоді ніщо їх не приборкало. Ледь не скрізь нерозсудливий метод «рубай і пали» відкрито став девізом панівних класів.

Це нова норма нашого життя. Це те, що мала би розглянути майбутня велика слідча комісія. Кожного, а не тільки бунтарів, треба притягти до відповідальності. Дикий капіталізм повинен постати перед судом за свої злочини як проти людства, так і проти природи.

На жаль, саме цього бездумні бунтарі не можуть зрозуміти й не вимагають. Все складається так, що ми не маємо змоги зрозуміти й вимагати. Ось чому політична влада нашвидкуруч вдягає мантию вищої моралі та улесливого інтелекту, щоб ніхто не бачив, наскільки відкрито вона корумпована й по-дурному ірраціональна.

Однак у світі є проблiski надії та світла. Рухи *indignados* в Іспанії та Греції, революційні поривання в Латинській Америці, селянські рухи в Азії – всі починають бачити крізь гігантську облуду, яку накинув на світ грабіжницький і дикий капіталізм. Що потрібно для того, щоб решта людей побачила це й почала протидіяти? Як ми можемо почати все спочатку? Який напрямок обрати? Відповісти на це непросто. Та одне ми знаємо напевно: діяти правильних відповідей ми можемо, лише ставлячи правильні запитання.

OCCUPY WALL STREET: ДЕНЬ ВІДПЛАТИ ДЛЯ ПАРТІЇ ВОЛЛ-СТРІТ

Партія Волл-стріт незмінно й занадто довго править Сполученими Штатами. Вона домінує в президентській політиці принаймні чотири десятиліття, якщо не більше, байдуже, були окремі президенти виконавцями її волі чи ні. Вона легально корумпувала Конгрес через нікчемну залежність політиків Республіканської й Демократичної партій від її фінансової влади й доступу до підконтрольних їй мейнстрімних ЗМІ. Завдяки призначенням на посади, що їх ухвалюють президенти і схвалює Конгрес, партія Волл-стріт має владу над більшістю держапарату й судовими органами. Зокрема, ухвали Верховного суду дедалі частіше сприяють продажним фінансовим інтересам у різних царинах, як-от у виборчому, трудовому, екологічному й контрактному праві.

Партія Волл-стріт керується одним універсальним принципом: не повинно бути жодної серйозної загрози для того, щоб абсолютна влада грошей панувала абсолютно. Ця влада має здійснюватися з однією метою: носії влади грошей не лише володітимуть привілеєм безкінечно й самочинно накопичувати багатства, а й матимуть право на успадкування землі, не тільки через пряме чи непряме володіння територією, всіма її ресурсами і наявними на ній виробничими потужностями, а й перебираючи на себе цілковите керування (пряме чи непряме) працею і творчими можливостями всіх тих, хто для цього потрібен. Решту людства можна вважати чимось непотрібним.

Ці принципи та практики виникають не від чиєїсь особистої жадоби, недалекоглядності або звичайного службового зловживання (хоча всього цього хоч греблю гати). Ці принципи закарбовано в політичному тілі нашого світу колективною волею класу капіталістів, яких спонукають безжалюгідні закони конкуренції. Якщо мої лобісти витрачають менше за ваших, тоді й користі я одержу менше. Якщо держава настанова витрачатиме на потреби людей, її можна вважати неконкурентною.

Чимало порядних людей опинилися в обіймах геть прогнилої системи. Якщо вони прагнуть заробити на пристойне життя, то вимушені прислужувати дияволу – вони ж лише «виконують накази», за сумнозвісним висловом Айхмана, чи «роблять те, чого хоче система», як кажуть тепер інші, перейнявши варварські й аморальні принципи та практики партії Волл-стріт. Безжалюгідні закони конкуренції змушують усіх нас певною мірою коритися правилам нещадної й бездушної системи. Проблема в системі, а не в особистостях.

Улюблені гасла цієї партії – про свободи, що мають бути гарантовані правом приватної власності, вільним ринком і вільною торгівлею, – насправді перетворюються на свободу експлуатувати працю інших, самовільно відбирати майно у простих людей і плюндрувати довкілля заради особистої чи класової вигоди.

Взявши під контроль держапарат, партія Волл-стріт зазвичай приватизує всі ласі шматки за ціною, нижчою за ринкову, щоби відкрити нові простори для накопичення капіталу. Вона готує угоди субпідряду (найкращий приклад

цього – військово-промисловий комплекс) і процедури оподаткування (субсидії для аграрного бізнесу й низькі податки на приріст капіталу), які дають їй змогу безперешкодно грабувати державну скарбницю. Вона навмисно сприяє таким складним системам регулювання й напрочуд некомпетентному управлінню в інших сферах державного апарату (згадаймо Агентство із захисту довкілля (EPA) за президента Рейґана та Федеральне агентство з надзвичайних ситуацій (FEMA) і «бісову роботу» його керівника Майкла Брауна¹ за президента Буша-молодшого), аби переконати недовірливу громадськість, що держава ніколи не зможе виконувати конструктивну роль чи сприяти поліпшенню повсякденного життя людей або їхнім перспективам у майбутньому. І, нарешті, вона послуговується монополією на насильство, яку проголошують усі суверенні держави, щоб виключити громадськість з більшості того, що вважається публічним простором, щоб переслідувати, встановлювати нагляд, а за нагоди криміналізувати й ув'язнювати всіх, хто не виказав покору її диктату. Вона вирізняється практиками репресивної толерантності², що увічнію химеру свободи слова, допоки це слово не викриє безжально справжню сутність її задуму і репресивний апарат, на який вона спирається.

Партія Волл-стріт без упину веде класову війну. «Ясна річ, класова війна триває, – каже Ворен Бафет, – її веде мій клас, клас багатих, і наразі ми перемагаємо». Цю війну ведуть здебільшого потайки, ховаючись під масками й напускаючи туману, що не дає змоги розпізнати цілі й завдання партії Волл-стріт.

Ця партія напрочуд добре знає, що коли важливі політичні й економічні питання перетворюються на питання культури, вони стають нерозв'язними. Партія регулярно звертається до величезного спектра думок підконтрольних експертів, переважно задіяних у фінансованих нею дослідницьких центрах та університетах, і поширює їх за допомогою ЗМІ, які сама й контролює, щоб спровокувати нічого не варті суперечки і запропонувати рішення щодо неіснуючих питань. Спочатку представники партії говорять тільки про необхідність тотальної суворой економії для подолання дефіциту, аж потім пропонують зменшити податковий тягар для себе самих, байдуже, як це може вплинути на дефіцит. Єдине, що ніколи не стає предметом відкритого обговорення й дискусії, – справжня сутність класової війни, яку вони безперервно вели й безжально продовжують. Зобразити певний процес як «класову війну» в теперішніх політичних умовах і за панівної експертної думки означає знехтувати серйозним вивченням або в кращому разі зажити репутації йолопа, а в гіршому – бунтаря.

Проте зараз уперше стало помітно виразний рух, що протидіє партії Волл-стріт та її монолітній фінансовій владі. «Вулицю» на Волл-стріт захопили – о жажіття! – інші люди! Поширюючись від міста до міста, тактика «оссиру» націлена взяти під контроль центральний головний публічний простір, парк чи площу, поблизу яких зосереджено багато важелів влади, і заповнюючи ці місця людьми, перетворити публічний простір на політичне спільне – місце відкритої дискусії й обговорення дій цієї влади та ефективного способу протидії. Ця тактика,

що найяскравіше відродилася у величній боротьбі на площі Тахрір у Каїрі, поширилася всім світом (на площі Пуерта-дель-Соль у Мадриді, площі Синтаґма в Афінах, а тепер і на сходах Собору св. Павла у Лондоні та, власне, на Волл-стріт). Вона демонструє нам, що колективна влада людей у публічному просторі досі є найефективнішим знаряддям опору, коли решту доступних засобів заблоковано. Площа Тахрір показала світові очевидну істину: люди на вулицях і площах, а не сентиментальні балачки у Твіттері й Фейсбуці – ось що має справжнє значення.

Мета цього руху в Сполучених Штатах проста, він проголошує: «Ми, народ, сповнені рішучості повернути собі країну, якою наразі керують грошові мішки. Наша мета – довести, що Ворен Бафет помиляється. Його клас, багатії, не повинні більше ані безкарно керувати, ані беззастережно успадковувати землю. Його клас, багатії, не завжди приречений на перемогу». Рух проголошує: «Нас 99%. Нас – більшість, і ця більшість може, мусить переважити і переважить. Позаяк решта можливостей висловити свою думку для нас закрыта грошовими мішками, нам не лишається іншого вибору, як захоплювати парки, площі та вулиці наших міст, доки нашу думку не почують і не зважать на наші потреби».

Щоб мати успіх, цей рух має сягнути 99%. Це він спроможний зробити і крок за кроком робить. По-перше, є ті, кого безробіття вкинуло в злидні, і ті, кого позбавили або зараз позбавляють їхніх осель і заощаджень за одним лише щиглем пальця верховод із Волл-стріт. Рух має сформувати широку коаліцію зі студентів, іммігрантів, частково зайнятих і всіх, кому загрожує абсолютно непотрібна

й драконівська політика жорсткої економії, нав'язана нації й світу з волі партії Волл-стріт. Йому варто сконцентруватися на небачених рівнях експлуатації на робочих місцях – від іммігрантів, що працюють прислугою і яких багатії в себе вдома безжально експлуатують, до працівників ресторанів, які працюють майже як раби за копійки на кухнях тих закладів, де багатії їдять у розкошах. Рух має згуртувати творчих працівників і митців, чий хист нерідко перетворюється на комерційний продукт під контролем влади великих грошей.

Рух має передовсім звернутися до всіх відчужених, невдоволених і обурених. Усіх, хто усвідомлює й відчуває своїм нутром, що відбувається щось глибоко неправильне, що налагоджена партією Волл-стріт система є не тільки варварською, неетичною і морально хибною, а й розладною.

Треба об'єднатися на демократичних засадах у згуртовану опозицію, котра також мусить вільно дивитися на майбутні контури альтернативного облаштування міста, альтернативної політичної системи і, нарешті, альтернативного способу організації виробництва, розподілу та споживання на благо людей. Інакше майбутнє, у якому є тенденція до спіралеподібного зростання приватної заборгованості та поглиблення політики суворої економії державних ресурсів – і все це заради прибутку 1% населення, – стане для молоді майбутнім без майбутнього.

У відповідь на поширення руху Осциру Wall Street держава, підтримана могутністю класу капіталістів, робить дивакувату заяву: вони й лише вони мають виняткове право регулювати і розпоряджатися публічним простором. Громадськість не

має загального права на публічний простір! За яким правом мери, очільники поліції, військово начальство й державні чиновники твердять нам, народу, що саме вони мають право визначати, що є публічним стосовно «нашого» публічного простору і хто й коли може займати цей простір? Як вони сміють виганяти нас, народ, з будь-якого місця, котре ми вирішили спільно й мирно зайняти? Вони твердять (і як доказ цитують закони), що вживають заходів у інтересах громадськості, але ж ми і є ця громадськість! Де в усьому цьому *наші інтереси*? І, до речі, хіба не з *наших* грошей банки й фінансисти так нахабно користаються, щоб заробити *собі* бонуси?

Перед лицем влади партії Волл-стріт, яка діє, щоб розділяти і володарювати, посталий рух мусить також взяти собі за один із визначальних принципів – триматися єдності й не відступати, допоки партія Волл-стріт не буде змушена визнати, що спільне благо має переважати над вузькими корисливими інтересами – або ж впаде на коліна. Корпоративні привілеї, що надають права приватних осіб, не наділяючи справжньою громадянською відповідальністю, мають бути скасовані. Такі суспільні блага, як освіта і охорона здоров'я, мають надаватися всім без винятку і бути доступними. Владу монополій на ЗМІ треба ліквідувати. Підкуп виборців потрібно визнати неконституційним. Приватизацію науки та культури треба заборонити. На свободу експлуатувати й відбирати майно в інших необхідно накласти суворі обмеження, а врешті визнати незаконними.

Американці вірять у рівність. Соціологічні опитування показують, що вони вважають (незалежно від своїх загальних політичних уподобань),

що 20% населення світу можуть володіти 30% загальних багатств, але те, що ці 20% контролюють 85% багатств і що більшу частину з них контролює 1%, — абсолютно неприпустимо. Рух Occupy Wall Street пропонує, щоб ми, народ Сполучених Штатів, наважився покласти край цій нерівності — не лише щодо рівня багатств і доходів, а й навіть у важливішому аспекті — щодо політичної влади, якій цей розрив потурає і яку він зберігає. Народ Сполучених Штатів небезпідставно пишається своєю демократією, але над нею завжди нависала небезпека з боку корумпованої влади капіталу. Тепер, коли ця влада біля керма, наближається час, про який переконано казав іще Джеферсон, — час нової Американської революції, заснованої на соціальній справедливості, рівності, дбайливому й продуманому підході до відносин з природою.

Боротьба, що спалахнула — народу проти партії Волл-стріт, — є вирішальною для нашого спільного майбуття. За своєю природою ця боротьба є водночас і глобальною, і локальною. Вона згуртовує студентів, які в Чилі не на життя, а на смерть борються з місцевим політичним режимом за створення вільної і рівноправної системи освіти для всіх, тим самим починаючи демонтаж неоліберальної моделі, брутално насадженої Піночетом. Вона охоплює агітаторів на площі Тахрір, які усвідомлюють, що падіння Мубарака (як і кінець диктатури Піночета) було лише першим кроком у визвольній боротьбі проти влади грошей. Ця боротьба включає й *indignados* в Іспанії, робітників, що страйкують у Греції, непримирнену опозицію, що з'являється по всьому світу від Лондона до Дурбана, Буенос-Айреса, Шеньчженя

й Мумбая. Жорстоке панування великого капіталу й абсолютної влади грошей всюди зазнає наступу.

На чий бік пристане кожен із нас? Яку вулицю захопимо ми? Відповідь на це дасть лише час. Але ми точно знаємо, що цей час настав. Система не тільки розладнана і вразлива, вона неспроможна ні на що інше, крім репресій. Тож ми, народ, не маємо іншого вибору, крім як боротися за наше спільне право вирішувати, як потрібно перебудувати систему і на чий лад. Партія Волл-стріт мала свій шанс і жалюгідно його втратила. Створення альтернативи на руїнах системи є водночас можливістю і неухильним обов'язком, оминути який ніхто з нас не може й не захоче.

ПОДЯКИ

Хочу подякувати редакторам за дозвіл на використання матеріалів публікацій, які спершу побачили світ за їхнього сприяння.

Розділ «Право на місто» – дещо змінена стаття «The Right to the City» із *New Left Review* 53 (09/10 2008).

«Урбаністичні витоки...» є трохи розширеною версією першої частини статті «The Urban Roots of Financial Crises: Reclaiming the City for Anti-Capitalist Struggle» (2011), надрукованої *Socialist Register*.

«Творення спільного в місті» відтворює статтю «The Future of the Commons», опубліковану в *Radical History Review* 109 (2011). Я вдячний Шарлоті Гес за вказівку на кілька серйозних огріхів у статті щодо праці Елінор Остром, а також учасникам семінару, влаштованого за сприяння нью-йоркської мистецької студії *16 Beaver*, чиє завзяття в дискусіях про спільне суттєво прояснило для мене розуміння власних ідей.

«Мистецтво ренти» – трохи перероблена стаття «The Art of Rent: Globalization, Monopoly and Cultural Production», опублікованій 2002 р. у *Socialist Register*.

«Повернути місто...» є розширеним варіантом останньої частини статті, надрукованої 2011-го в *Socialist Register* («The Urban Roots of Financial Crises: Reclaiming the City for Anti-Capitalist Struggle»).

Висловлюю подяку учасникам дослідницької групи «Право на місто» у Нью-Йорку (особливо Пітерові Маркузе) й учасникам семінару в Центрі вивчення простору, культури й політики Міського університету Нью-Йорка за натхненні дискусії останніх років.

ПРИМІТКИ

Передмова

- 1 Henri Lefebvre, *La Proclamation de la Commune*, Paris: Gallimard, 1965; *Le Droit à la Ville*, Paris: Anthropos, 1968; *L'Irruption, de Nanterre au Sommet*, Paris: Anthropos, 1968; *La Révolution Urbaine*, Paris: Gallimard, 1970; *Espace et Politique (Le Droit à la Ville, II)*, Paris: Anthropos, 1973; *La Production de l'Espace*, Paris: Anthropos, 1974.
- 2 James Holston, *Insurgent Citizenship*, Princeton: Princeton University Press, 2008.
- 3 Ana Sgranyes and Charlotte Mathivet, eds, *Cities for All: Proposals and Experiences Towards the Right to the City*, Santiago, Chile: Habitat International Coalition, 2010; Neil Brenner, Peter Marcuse and Margit Mayer, eds, *Cities for People, and Not for Profit: Critical Urban Theory and the Right to the City*, New York: Routledge, 2011.

Право на місто

- 1 Robert Park, *On Social Control and Collective Behavior*, Chicago: Chicago University Press, 1967: 3.
- 2 Friedrich Engels, *The Condition of the Working-Class in England in 1844*, London: Penguin Classics, 2009; Georg Simmel, «The Metropolis and Mental Life;» in David Levine, ed., *On Individualism and Social Forms*, Chicago: Chicago University Press, 1971.
- 3 Mike Davis, *Planet of Slums*, London: Verso, 2006.
- 4 Докладніше див.: David Harvey, *The Enigma of Capital, and The Crises of Capitalism*, London: Profile Books, 2010.
- 5 Див.: David Harvey, *Paris, Capital of Modernity*, New York: Routledge, 2003.
- 6 Robert Moses, «What Happened to Haussmann», *Architectural Forum* 77 (July 1942): 57–66; Robert Caro, *The Power Broker: Robert Moses and the Fall of New York*, New York: Knopf, 1974.
- 7 Henri Lefebvre, *The Urban Revolution*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003.

- 8 William Tabb, *The Long Default: New York City and the Urban Fiscal Crisis*, New York: Monthly Review Press, 1982; David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: OUP, 2005.
- 9 Оскільки ці рядки автор написав 2012 року, читач повинен враховувати, що проміжок часу, про який іде мова, сягає майже трьох десятиліть. — Прим. пер.
- 10 Thomas Campanella, *The Concrete Dragon: China's Urban Revolution and What it Means for the World*, Princeton, NJ: Princeton Architectural Press, 2008.
- 11 Richard Bookstaber, *A Demon of Our Own Design: Markets, Hedge Funds, and the Perils of Financial Innovation*, New York: Wiley, 2007; Frank Partnoy, *Infectious Greed: How Deceit and Risk Corrupted Financial Markets*, New York: Henry Holt, 2003.
- 12 David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*; Thomas Edsall, *The New Politics of Inequality*, New York: Norton, 1985.
- 13 Jim Yardley and Vikas Bajaj, «Billionaires' Ascent Helps India, and Vice Versa,» *New York Times*, July 27, 2011 .
- 14 Marcello Balbo, «Urban Planning and the Fragmented City of Developing Countries,» *Third World Planning Review* 15: 1 (1993): 23–25.
- 15 Маркс К., Енгельс Ф. До житлового питання // Маркс К., Енгельс Ф. Повне зібрання творів. Т. 18. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1964. — С. 249–251.
- 16 Usha Berman, *All That Is Solid Melts Into Air*, London: Penguin, 1988.
- 17 Маркс К., Енгельс Ф. До житлового питання // Маркс К., Енгельс Ф. Повне зібрання творів. Т. 18. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1964.
- 18 Usha Ramanathan «Illegality and the Urban Poor,» *Economic and Political Weekly*, July 22, 2006; Rakesh Shukla, «Rights of the Poor: An Overview of Supreme Court,» *Economic and Political Weekly*, September 2, 2006.
- 19 Детальніше про це див.: Сото Е. де. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на заході і ніде більше / Пер. з англ. М. Климчука. — К.: Наш Формат, 2017; див. критичний аналіз у: Timothy Mitchell, «The Work of

Economics: How a Discipline Makes its World,» *Archives Européennes de Sociologie* 46: 2 (2005): 297–320.

- 20 Julia Elyachar, *Markets of Dispossession: NGOs, Economic Development, and the State in Cairo*, Chapel Hill, NC: Duke University Press, 2005.
- 21 Ananya Roy, *Poverty Capital: Microfinance and the Making of Development*, New York: Routledge, 2010; C. K. Prahalad, *The Fortune at the Bottom of the Pyramid: Eradicating Poverty Through Profits*, New York: Pearson Prentice Hall, 2009.
- 22 Scott Larson, «Building Like Moses with Jane Jacobs in Mind,» PhD dissertation, Earth and Environmental Sciences Program, City University of New York, 2010.

Урбаністичні витоки криз капіталізму

- 1 Robert Shiller, «Housing Bubbles are Few and Far Between,» *New York Times*, February 5, 2011.
- 2 «І справді шокує те, що збігів і взаємовпливів між макроекономікою і науковими дослідженнями житлового сектору так мало», — пише Чарлз Люнь у: Charles Leung, «Macroeconomics and Housing: A Review of the Literature,» *Journal of Housing Economics*, 13 (2004): 249–267.
- 3 *World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography*, Washington, DC: World Bank, 2009; David Harvey, «Assessment: Reshaping Economic Geography: The World Development Report,» *Development and Change Forum* 2009, 40: 6 (2009): 1269–1278.
- 4 *World Development Report: 2006*. Три автори цього звіту згодом відповіли на критику з боку географів, але не наважилися на роздуми про заявлену мною засадничу критику (що «земля не є товар» і що існує ще невивчений зв'язок між макроекономічними кризами та житловою політикою й урбанізацією), на тій дивовижній підставі, що все сказане мною полягало в тім, «що недавня криза субстандартних іпотечних кредитів у США означає, що фінансування житлового будівництва не відіграє жодної ролі у вирішенні житлових потреб бідних у країнах, що розвиваються» і що це, на їхню думку, не належало до «головних тем цього звіту». Отож вони повністю знехтували ключовою ідеєю моєї критики. Див. Uwe Deichmann,

Indermit Gill and Chor-Ching Goh, «Texture and Tractability: The Framework for Spatial Policy Analysis in the *World Development Report 2009*,»

Cambridge Journal of Regions, Economy and Society 4: 2 (2011): 163–174.

Єдина група економістів, які давно вже помітили важливість того, як «ціни на нерухомість і будівництво сягали апогею саме напередодні великих криз» і «відіграли головну роль у створенні ажіотажу, а незабаром і краху», були прибічниками Генрі Джорджа, але, на жаль, мейнстрімні економісти так само повністю нехтують їхньою думкою. Див. Fred Foldvary, «Real Estate and Business Cycles: Henry George's Theory of the Trade Cycle,» доповідь було оприлюднено на присвяченій Генрі Джорджу конференції в Коледжі Лафаєта 13 червня 1991.

- 5 Субстандартні іпотеки — це іпотеки, що видаються позичальникам, які мають нижчі шанси їх віддати. — Прим. ред.
- 6 Graham Turner, *The Credit Crunch: Housing Bubbles, Globalisation and the Worldwide Economic Crisis*, London: Pluto, 2008; David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Basil Blackwell, 1989: 145–146, 169.
- 7 Пор. з David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford: OUP, 2003: 113, де я вказав на те, що 20% зростання ВВП у США в 2002 році було результатом рефінансування іпотек і що навіть тоді «потенційне лускання бульбашки на ринку нерухомості» викликало, відповідно, «серйозне занепокоєння».
- 8 William Tabb, *The Long Default: New York City and the Urban Fiscal Crisis*, New York: Monthly Review Press, 1982; David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: OUP, 2005; Ashok Bardhan and Richard Walker, «California, Pivot of the Great Recession,» UC Berkeley, CA: Institute for Research on Labor and Employment, 2010.
- 9 William Goetzmann and Frank Newman, «Securitization in the 1920s,» *Working Papers*, National Bureau of Economic Research, 2010; Eugene White, «Lessons from the Great American Real Estate Boom and Bust of the 1920s,» *Working Papers*, National Bureau of Economic Research, 2010; Kenneth Snowden, «The Anatomy of a Residential Mortgage Crisis: A Look Back to the 1930s,» *Working Papers*, National Bureau of Economic Research, 2010. Головний висновок, до якого схиляються всі ці автори, полягає в тому, що краща поінформованість про те, що станеться потім,

- допомогла б розробникам галузевої політики уникнути хронічних помилок недавнього минулого — спостереження, на яке економісти Світового банку можуть чутливо відреагувати. В оприлюдненій 1940 року статті «Residual, Differential and Absolute Urban Ground Rents and Their Cyclical Fluctuations,» *Econometrica* 8 (1940): 62–78, Карл Прибам показав, як «Будівництво у Великій Британії та Німеччині передувало скороченню або розширенню бізнесу протягом одного-трьох років» напередодні Першої світової війни.
- 10 Збалансовані оцінки і власну позицію Брета Крістоферса див. у «On Voodoo Economics: Theorising Relations of Property, Value and Contemporary Capitalism,» *Transactions, Institute of British Geographers, New Series*, 35 (2010): 94–108; «Revisiting the Urbanization of Capital,» *Annals of the Association of American Geographers* 101 (2011): 1–18.
  - 11 Цей текст — початковий варіант «Капіталу» — відомий у радянській історичній науці під назвою «Економічні рукописи 1857–1859 років», а на Заході під назвою *Grundrisse* (скорочення від *Grundrisse der Politischen Ökonomie*). — Прим. пер.
  - 12 Karl Marx, *Grundrisse*, London: Penguin, 1973: 88–100.
  - 13 Докладніше див. David Harvey, «History versus Theory: A Commentary on Marx's Method in *Capital*,» in *Historical Materialism* 20 (2): 3–38 (2012).
  - 14 Karl Marx, *Capital*, Volume 2, London: Penguin, 1978: 357 [Цит. (зі змінами) за: Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. II. Кн. 2. Процес циркуляції капіталу / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича і С. Трикоза. — Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. — С. 209. (Курсив мій. — Д. Г.)]
  - 15 Marx, *Grundrisse*: 89.
  - 16 Mario Tronti, «The Strategy of Refusal,» Turin: Einaudi, 1966, англійський переклад доступний на: Libcom.org; Antonio Negri, *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*, London: Autonomedia, 1989.
  - 17 *Fannie Mae* (Federal National Mortgage Association) — Федеральна національна іпотечна асоціація, *Freddie Mac* (Federal Home Loan Mortgage Corporation) — Федеральна корпорація з іпотечного кредитування. Це фінансові установи в США, покликані запустити і розширити вторинний ринок іпотеки через випуск цінних паперів, які стають самостійним активом

- на фінансовому ринку, таким чином збільшуючи ліквідність на ринку житла й іпотек. Така політика та фінансові механізми, на думку дослідників фінансів, призвели до глобальної фінансової кризи 2008 року. — Прим. ред.
- 18 Див. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. III. Ч. I, Кн. 3. Сукупний процес капіталістичного виробництва / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича. — К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. — Karl Marx, *Capital*, Volume 3, London: Penguin, chapter 24–25.
- 19 David Harvey, *The Limits to Capital*, Oxford: Blackwell, 1982, Chapter 8.
- 20 [Цит. за: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. III. Ч. II, Кн. 3. Процес капіталістичної продукції в цілому / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича, С. Трикоза, В. Щербаненка. — Х.: Державне Вид-во України, 1930. — С. 9]; Geoffrey Harcourt, *Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital*, Cambridge: CUP, 1972. Курсив мій.
- 21 Marx, *Capital*, Volume 3: 573 [Цит. за: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. III. Ч. I, Кн. 3. Сукупний процес капіталістичного виробництва / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича, С. Трикоза, В. Щербаненка. — К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. — С. 417]. Обидва брати (Ісаак та Еміль) долучилися, між іншим, до утопічного руху сен-сімоністів ще до революції 1848 року.
- 22 David Harvey, *The Urbanisation of Capital*, Oxford: Blackwell, 1985; and *The Enigma of Capital, And the Crises of Capitalism*, London: Profile Books, 2010; Brett Christophers, «Revisiting the Urbanization of Capital,» *Annals of the Association of American Geographers* 101:6 (2011): 1–11.
- 23 Brinley Thomas, *Migration and Economic Growth: A Study of Great Britain and the Atlantic Economy*, Cambridge: CUP, 1973.
- 24 Leo Grebler, David Blank, and Louis Winnick, *Capital Formation in Residential Real Estate*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1956.
- 25 Руйнівні й ганебні подробиці цього наведено в Gretchen Morgenson and Joshua Rosner, *Reckless Endangerment: How Outsized Ambition, Greed and Corruption Led to Economic Armageddon*, New York: Times Books, 2011.
- 26 Див. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. III. Ч. I, Кн. 3. Сукупний процес капіталістичного виробництва / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича. — К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. — Розділ 25.

- 27 Marx, *Capital*, Volume 1, London: Penguin, 1973: 793 [укр. перекл.: Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. 1. Кн. I. Процес продукції капіталу / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича і С. Трикоза. — Х.: Партвидав «Пролетар», 1933. — С. 550–551] схожим чином показує, як капітал може маніпулювати й попитом, і пропозицією на надлишок робочої сили, наприклад, через інвестування та безробіття, спричинення впровадженням технологій.
- 28 Michael Lewis, *The Big Short: Inside the Doomsday Machine*, New York: Norton, 2010: 34.
- 29 Marx, *Capital*, Volume 3: 597. [Цит. за: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. III. Ч. II, Кн. 3. Процес капіталістичної продукції в цілому / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича, С. Трикоза, В. Щербаненка. — Х.: Державне Вид-во України, 1930. — С. 9.
- 30 John Logan and Harvey Molotch, *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*, Berkeley, CA: University of California Press, 1987.
- 31 Льюїс Майкл. Гра на пониження. За кулісами світової фінансової кризи / пер. Анастасії Рогози. — К.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. — С. 192.
- 32 Там само. — С. 126.
- 33 See entry «Cities in the Great Depression,» wikipedia.org.
- 34 Martin Boddy, *The Building Societies*, London: Macmillan, 1980.
- 35 Binyamin Appelbaum, «A Recovery that Repeats Its Painful Precedents,» *New York Times Business Section*, July 28, 2011.
- 36 The Kerner Commission, *Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders*, Washington, DC: Government Printing Office, 1968.
- 37 Appelbaum, «A Recovery that Repeats Its Painful Precedents.»
- 38 Jonathan Weisman, «Reagan Policies Gave Green Light to Red Ink,» *Washington Post*, June 9, 2004; All; William Greider, «The Education of David Stockman,» *Atlantic Monthly*, December 1981.
- 39 Ворен Бафет дав інтерв'ю Бену Стейну: «In Class Warfare, Guess Which Class Is Winning,» *New York Times*, November 26, 2006; David Stockman, «The Bipartisan March to Fiscal Madness,» *New York Times*, April 23, 2011.
- 40 Цит за: Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії: <https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/>

- 41 Barbara Ehrenreich and Dedrich Muhammad, «The Recession's Racial Divide,» *New York Times*, September 12, 2009.
- 42 Morgenson and Rosner, *Reckless Endangerment*.
- 43 Kevin Chiu, «Illegal Foreclosures Charged in Investigation,» *Housing Predictor*, April 24, 2011.
- 44 Lynne Sagalyn, «Mortgage Lending in Older Neighborhoods,» *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 465 (January 1983): 98–108; Manuel Aalbers, ed., *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets*, New York: John Wiley, 2011.
- 45 Annette Bernhardt, Ruth Milkman, Nik Theodore, Douglas Heckathorn, Michael Auer, James DeFillippis, Ana Gonzalez, Victor Narro, Jason Perelshteyn, Diana Polson, and Michael Spiller, *Broken Laws, Unprotected Workers: Violations of Employment and Labor Laws in America's Cities*, New York: National Employment Law Project, 2009.
- 46 Keith Bradsher, «China Announces New Bailout of Big Banks,» *New York Times*, January 7, 2004.
- 47 Загальний огляд див. у Thomas Campanella, *The Concrete Dragon: China's Urban Revolution and What it Means for the World*, Princeton, NJ: Princeton Architectural Press, 2008. Крім того, я спробував підсумувати загальну картину урбанізації в Китаї в розд. 5 своєї «Короткої історії неолібералізму».
- 48 David Barboza, «Inflation in China Poses Big Threat to Global Trade,» *New York Times*, April 17, 2011; Jamil Anderlini, «Fate of Real Estate Is Global Concern,» *Financial Times*, June 1, 2011; Robert Cookson, «China Bulls Reined in by Fears on Economy,» *Financial Times*, June 1, 2011.
- 49 Keith Bradsher, «China's Economy is Starting to Slow, but Threat of Inflation Looms,» *New York Times*, Business Section, May 31, 2011.
- 50 Wang Xiaotian, «Local Governments at Risk of Defaulting on Debt,» *China Daily*, June 28, 2011; David Barboza, «China's Cities Piling Up Debt to Fuel Boom,» *New York Times*, July 7, 2011.
- 51 David Barboza, «A City Born of China's Boom, Still Unpeopled» *New York Times*, October 20, 2010.

- 52 Jamil Anderlini, «Fate of Real Estate is Global Concern,» *Financial Times*, June 1, 2011.
- 53 International Monetary Fund/International Labour Organization, *The Challenges of Growth, Employment and Social Cohesion*, Geneva: International Labour Organization, 2010.
- 54 Keith Bradsher, «High-Speed Rail Poised to Alter China, but Costs and Fares Draw Criticism,» *New York Times*, June 23, 2011.
- 55 Peter Martin and David Cohen, «Socialism 3.0 in China,» the-diplomat.com; Anderlini, «Fate of Real Estate is Global Concern.»

Творення спільного в місті

- 1 Garrett Hardin, «The Tragedy of the Commons,» *Science* 162 (1968): 1243–1248; B. McCay and J. Acheson, eds, *The Question of the Commons: The Culture and Ecology of Communal Resources*, Tucson, AZ: University of Arizona Press, 1987.
- 2 Вражає те, як багато лівих аналітиків переконані, що Гардін у цьому питанні цілковито помиляється. Так, Massimo de Angelis, *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*, London: Pluto Press, 2007: 134, пише, що «Гардін розробив обґрунтування приватизації спільного простору, яке походить з нібито природної необхідності».
- 3 Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Пер. з англ. Т. Монтян. — К.: Наш час, 2012.
- 4 Eric Sheppard and Robert McMaster, eds, *Scale and Geographic Inquiry*, Oxford: Blackwell, 2004.
- 5 Єдиним теоретиком-анархістом, який ставиться до цієї проблеми серйозно, є Мюрей Букчин у *Remaking Society: Pathways to a Green Future*, Boston, MA: South End Press, 1990; і *Urbanization without Cities: The Rise and Decline of Citizenship*, Montreal: Black Rose Books, 1992. Марина Сітрін у *Horizontalism: Voices of Popular Power in Argentina*, Oakland, CA: AK Press, 2006, завзято захищає антиєрархічний спосіб мислення. Див. також Sara Motta and Alf Gunvald Nilson, *Social Movements in the Global South: Dispossession, Development and Resistance*, Basingstoke, Hants: Palgrave Macmillan, 2011. Провідним лівим теоретиком цієї панівної антиєрархічної

- позиції є John Holloway, *Change the World without Taking Power*, London: Pluto Press, 2002.
- 6 Jacques Ranciere, наведено в Michael Hardt and Antonio Negri, *Commonwealth*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009: 350.
  - 7 Elizabeth Blackmar, «Appropriating 'the Common': The Tragedy of Property Rights Discourse,» in Setha Low and Neil Smith, eds, *The Politics of Public Space*, New York: Routledge, 2006.
  - 8 Margaret Kohn, *Radical Space: Building the House of the People*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003.
  - 9 Charlotte Hess and Elinor Ostrom, *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*, Cambridge, MA: MIT Press, 2006.
  - 10 Hardt and Negri, *Commonwealth*: 137–139.
  - 11 Martin Melosi, *The Sanitary City: Urban Infrastructure in America, from Colonial Times to the Present*, Baltimore, MD: Johns Hopkins, 1999.
  - 12 Anthony Vidler, «The Scenes of the Street: Transformations in Ideal and Reality, 1750–1871,» in Stanford Anderson, *On Streets: Streets as Elements of Urban Structure*, Cambridge, MA: MIT Press, 1978.
  - 13 *World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography*, Washington, DC: World Bank, 2009; Ananya Roy, *Poverty Capital: Microfinance and the Making of Development*, New York: Routledge, 2010.
  - 14 Ronald Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, New York: Monthly Review Press, 1989.
  - 15 Ellen Meiksins Wood, *Empire of Capital*, London: Verso, 2005.
  - 16 Karl Marx, *Capital*, Volume 1, New York: Vintage, 1977: 169–170. [Цит. за: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. 1. Кн. I. Процес продукції капіталу / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича і С. Трикоза. — Х.: Партвидав «Пролетар», 1933. — С. 38.]
  - 17 Ibid., 171. [Там само. — С. 39.]
  - 18 Ibid., 714. [Там само. — С. 483.]
  - 19 Robin Blackburn, «Rudolph Meidner, 1914–2005: A Visionary Pragmatist,» *Counterpunch*, December 22, 2005.
  - 20 Гардт і Негрі нещодавно відродили інтерес до цієї важливої ідеї (*Commonwealth*: 258).

- 21 United Workers Organization and National Economic and Social Rights Initiative, *Hidden in Plain Sight: Workers at Baltimore's Inner Harbor and the Struggle for Fair Development*, Baltimore and New York, 2011; Sian Lazar, *El Alto, Rebel City: Self and Citizenship in Andean Bolivia*, Durham, NC: Duke University Press, 2010.
- 22 Karl Marx, *Capital*, Volume 1:638. [Цит. за: Маркс К. Капітал. — Т. 1. — С. 424.]
- 23 David Harvey, *The Enigma of Capital, And the Crises of Capitalism*, London: Profile Books, 2010.
- 24 Elinor Ostrom, «Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems,» *American Economic Review* 100 (3): 200, 641–672.
- 25 Elinor Ostrom, «Polycentric Approach for Coping with Climate Change,» Background Paper to the 2010 World Development Report, Washington, DC: World Bank, Policy Research Working Paper 5095, 2009.
- 26 Andrew Sancton, *The Assault on Local Government*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2000: 167 (цит. у Ostrom, «Polycentric Approach for Coping with Climate Change»).
- 27 Vincent Ostrom, «Polycentricity-Part 1,» in Michael McGinnis, ed, *Polycentricity and Local Public Economies*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1999 (цит. у Ostrom, «Polycentric Approach for Coping with Climate Change»).
- 28 Charles Tiebout, «A Pure Theory of Local Expenditures,» *Journal of Political Economy* 64: 5 (1956): 416–424.
- 29 Murray Bookchin, *Urbanization Without Cities: The Rise and Decline of Citizenship*, Montreal: Black Rose Books, 1992: Chapters 8 and 9.
- 30 Silvia Federici, «Women, Land Struggles and the Reconstruction of the Commons,» *Working USA: The Journal of Labor and Society* 14 (2011): 41–56.

Мистецтво ренти

- 1 Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York: Basic Books, 1978: 20; David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Basil Blackwell, 1989: 290–291, 347–349; Brandon Taylor, *Modernism*,

- Postmodernism, Realism: A Critical Perspective for Art*, Winchester: Winchester School of Art Press, 1987: 77.
- 2 Загальна теорія ренти, на яку я покликаюся, викладена в David Harvey, *The Limits to Capital*, Oxford: Basil Blackwell, 1982: розд. 11.
  - 3 Цит. за: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. III. Ч. II. Кн. 3. Процес капіталістичної продукції в цілому / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича, С. Трикоза, В. Щербаненка. — Х.: Державне Вид-во України, 1930. — С. 117.
  - 4 Цит. за: Douglas Kelbaugh, *Common Place*, Seattle: University of Washington Press, 1997: 51.
  - 5 Wolfgang Haug, «Commodity Aesthetics,» Working Papers Series, Department of Comparative American Cultures, Washington State University, 2000: 13.
  - 6 Марксову думку про монопольну ренту стисло викладено в Harvey, *The Limits to Capital*: розд. 5.
  - 7 Alfred Chandler, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977.
  - 8 Цит. за: Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Упор. Фр. Енгельс. — Т. III. Ч. I. Кн. 3. Сукупний процес капіталістичного виробництва / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича. — Б. м.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. — С. 244. Див. також Harvey, *The Limits to Capital*: розд. 5.
  - 9 Karl Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth: Penguin, 1973: 524–539. Розгорнутий варіант цього аргументу див. у Harvey, *The Limits to Capital*: розд. 12, і David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, ч. 3, а конкретне застосування цього концепту див. у William Cronon, *Nature's Metropolis*, New York: Norton, 1991.
  - 10 Tahbilk Wine Club, *Wine Club Circular* 15 (June 2000), Tahbilk Winery and Vineyard, Tahbilk, Victoria, Australia.
  - 11 William Langewiesche, «The Million Dollar Nose,» *Atlantic Monthly* 286: 6 (December 2000): 11–22.
  - 12 Bob Jessop, «An Entrepreneurial City in Action: Hong Kong's Emerging Strategies in Preparation for (Inter-)Urban Competition,» *Urban Studies* 37: 12 (2000): 2287–2313; David Harvey, «From Managerialism

- to Entrepreneurialism: The Transformation of Urban Governance in Late Capitalism,» *Geografiska Annaler* 71B (1989): 3–17; Neil Brenner, *Spaces of Neoliberalism: Urban Restructuring in North America and Western Europe*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2003.
- 13 Див. Kevin Cox, ed, *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*, New York: Guilford Press, 1997.
- 14 John Logan and Harvey Molotch, *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*, Berkeley: University of California Press, 1988.
- 15 Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge & Kegan Paul, 1984.
- 16 Miriam Greenberg, *Branding New York: How a City in Crisis Was Sold to the World*, New York: Routledge, 2008.
- 17 Donald McNeill, *Urban Change and the European Left: Tales from the New Barcelona*, New York: Routledge, 1999.
- 18 Argyro Loukaki, «Whose Genius Loci: Contrasting Interpretations of the Sacred Rock of the Athenian Acropolis,» *Annals of the Association of American Geographers* 87: 2 (1997): 306–329.
- 19 Rebecca Abers, «Practicing Radical Democracy: Lessons from Brazil,» *Plurimondi* 1:2 (1999): 67–82; Ignacio Ramonet «Porto Alegre,» *Le Monde Diplomatique* 562: 1 (January 2001).

Повернути місто для боротьби з капіталізмом

- 1 Приказка «міське повітря робить вільним» походить із часів Середньовіччя, коли інкорпоровані міста з власними статутами могли існувати як «нефеодальні острівки в морі феодалізму». Класичний виклад див. у Henri Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1925.
- 2 Stephen Graham, *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*, London: Verso, 2010.
- 3 Kevin Jonson and Hill Ong Hing, «The Immigrants Rights Marches of 2006 and the Prospects for a New Civil Rights Movement,» *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review* 42: 99–138.
- 4 Thomas Mertes, ed, *A Movement of Movements*, London: Verso, 2004; Sara Motta and Alf Gunvald Nilson, eds, *Social Movements in the Global South:*

- Dispossession, Development and Resistance*, Basingstoke, Hants: Palgrave Macmillan, 2011.
- 5 Karl Marx and Vladimir Lenin, *The Civil War in France: The Paris Commune*, New York: International Publishers, 1989.
  - 6 Mario Tronti, «Workers and Capital», доступно на: libcom.org, вперше видано італійською, 1971.
  - 7 Immanuel Ness and Dario Azzellini, eds, *Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present*, London: Haymarket Books, 2011.
  - 8 Маркс Карл. Капітал. Критика політичної економії. / Упор. Фр. Енгельс. — Т. II. Кн. 2. Процес циркуляції капіталу / Пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича та С. Трикоза. — Партвидав «Пролетар», 1932; David Harvey, *A Companion to Marx's Capital, Volume 2*, London: Verso, 2013.
  - 9 David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: OUP, 2005.
  - 10 Murray Bookchin, *Urbanization Without Cities: The Rise and Decline of Citizenship*, Montreal: Black Rose Books, 1992.
  - 11 David Graeber, *Direct Action: An Ethnography*, Oakland, CA: AK Press, 2009: 239. Див. також Ana Dinerstein, Andre Spicer, and Steffen Bohm, «The (Im) possibilities of Autonomy, Social Movement in and Beyond Capital, the State and Development», *Non-Governmental Public Action Program, Working Papers*, London School of Economics and Political Science, 2009.
  - 12 Мондрагон — один з найповчальніших випадків робітничого самоврядування, який витримав випробування часом. Заснований у період фашистської диктатури Франко в 1956 році як робітничий кооператив у Країні Басків (Іспанія), зараз він має близько 200 підприємств по всій Іспанії та Європі. У більшості випадків різниця у винагороді між акціонерами обмежена співвідношенням 3:1 порівняно з 400:1 в більшості американських корпорацій (хоча в деяких випадках останніми роками коефіцієнти в Мондрагоні зросли до 9:1). Корпоративне підприємство функціонує в усіх трьох каналах капіталу завдяки створенню, окрім виробничих підрозділів, кредитних установ і торгових точок. Це, можливо, одна з причин його виживання. Ліві критики скаржаться на брак солідарності із загальною боротьбою за працю і вказують на деякі з її корпоративних практик підняття й внутрішніх заходів ефективності як на експлуаторські й необхідні

- для підтримки конкурентоспроможності корпорації. Але якби всі капіталістичні підприємства були такими, ми б жили в зовсім іншому світі. З цим сперечатися важко. George Cheney, *Values at Work: Employee Participation Meets Market Pressure at Mondragon*, Ithaca, NY: ILR Press, 1999.
- 13 Manuel Castells, *The City and the Grassroots*, Berkeley, CA: University of California Press, 1983; Roger Gould, *Insurgent Identities: Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*, Chicago: University of Chicago Press, 1995. Спростування мною цих аргументів див. у David Harvey, *Paris, Capital of Modernity*, New York: Routledge, 2003.
  - 14 John Tully, «Green Bans and the BLF: The Labour Movement and Urban Ecology», *International Viewpoint* IV 357 (March 2004).
  - 15 Michael Wines, «Shanghai Truckers' Protest Ebbs with Concessions Won on Fees;» *New York Times*, April 23, 2011; Jacqueline Levitt and Gary Blasi, «The Los Angeles Taxi Workers Alliance;» in Ruth Milkman, Joshua Bloom, and Victor Narro, eds, *Working for Justice: The LA Model of Organizing and Advocacy*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2010: 109–124.
  - 16 Excluded Workers Congress, *Unity for Dignity: Excluded Workers Report*, New York, Excluded Workers Congress, c/o Inter-Alliance Dialogue, December 2010.
  - 17 Margaret Kohn, *Radical Space: Building the House of the People*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003.
  - 18 Edward Thompson, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1968.
  - 19 Peter Ranis, «Argentina's Worker-Occupied Factories and Enterprises,» *Socialism and Democracy* 19: 3 (November 2005): 1–23; Carlos Forment, «Argentina's Recuperated Factory Movement and Citizenship: An Arendtian Perspective,» Buenos Aires: Centro de Investigation de la Vida Publica, 2009; Marcela Lopez. Levy, *We Are Millions: Neo-liberalism and New Forms of Political Action in Argentina*, London: Latin America Bureau, 2004.
  - 20 Forrest Stuart, «From the Shop to the Streets: UNITE HERE Organizing in Los Angeles Hotels,» in Ruth Milkman, Joshua Bloom, and Victor Narro, eds, *Working for Justice: The LA Model of Organizing and Advocacy*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2010.
  - 21 Huw Beynon, *Digging Deeper: Issues in the Miner's Strike*, London: Verso, 1985.

- 22 Dana Frank, *Purchasing Power: Consumer Organizing, Gender, and the Seattle Labor Movements, 1919–29*, Cambridge: CUP, 1994.
- 23 Peter Whoriskey, «Wealth Gap Widens between Whites, Minorities, Report Says,» *Washington Post*, Business Section, July 26, 2011.
- 24 James Lorence, *The Suppression of Salt of the Earth: How Hollywood, Big Labor and Politicians Blacklisted a Movie in Cold War America*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 1999. Фільм можна завантажити безкоштовно.
- 25 Bill Fletcher and Fernando Gapasin, *Solidarity Divided: The Crisis in Organized Labor and a New Path Toward Social Justice*, Berkeley, CA: University of California Press, 2008: 174.
- 26 Там само.
- 27 Max Jaggi, *Red Bologna*, Littlehampton: Littlehampton Book Services, 1977; Helmut Gruber, *Red Vienna: Experiment in Working-Class Culture, 1919–34*, Oxford: OUP, 1991.
- 28 Rebecca Abers, *Inventing Local Democracy: Grassroots Politics in Brazil*, Boulder, CO: Lynne Rienner Publisher, 2000. Про сучасний рух за підвищення зарплатні див. Robert Pollin, Mark Brenner, and Jeanette Wicks-Lim, *A Measure of Fairness: The Economics of Living Wages and Minimum Wages in the United States*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008. Аналіз конкретного випадку див. у David Harvey, *Spaces of Hope*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000; Ana Sgranyes and Charlotte Mathivet, eds, *Cities for All: Proposals and Experiences Towards the Right to the City*, Santiago, Chile: Habitat International Coalition, 2010.
- 29 Peter Marcuse, «Two World Forums, Two Worlds Apart,» www.plannersnetwork.org.
- 30 Murray Bookchin, *The Limits of the City*, Montreal: Black Rose Books, 1986.
- 31 Вивчення історії цього напрямку розпочав Патрик Гедс (Patrick Geddes), *Cities in Evolution*, Oxford: Oxford University Press (вперше надруковано 1915), і в своїй книзі *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Orlando, FL: Harcourt, 1968 переважно оминає впливову постать Льюїса Мемфорда.
- 32 Ray Pahl, *Divisions of Labour*, Oxford: Basil Blackwell, 1984.

- 33 Anatole Kopp, *Ville et Revolution*, Paris: Editions Anthropos, 1967.
- 34 Gerald Frug, *City Making: Building Communities without Building Walls*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999; Neil Brenner and Nik Theodore, *Spaces of Neoliberalism: Urban Restructuring in North America and Western Europe*, Oxford: Wiley Blackwell, 2003.
- 35 Jeffrey Webber, *From Rebellion to Reform in Bolivia: Class Struggle, Indigenous Liberation, and the Politics of Evo Morales*, Chicago: Haymarket Books, 2011.
Деякі іспаномовні джерела цитують Michael Hardt and Antonio Negri, *Commonwealth*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
- 36 Arturo Escobar, *Territories of Difference: Place, Movement, Life, Redes*, Durham, NC: Duke University Press, 2008.
- 37 Federico Fuentes, «Government, Social Movements, and Bolivia Today;» *International Socialist Review* 76 (March-April 2011); і відповідь Вебера у тому ж числі журналу: Jeffrey Webber, «Fantasies Aside, It's Reconstituted Neoliberalism in Bolivia Under Morales.»
- 38 Webber, «Fantasies Aside”: 111.
- 39 Там само. — С. 48.
- 40 Lesley Gill, *Teetering on the Rim: Global Restructuring, Daily Life, and the Armed Retreat of the Bolivian State*, New York: Columbia University Press, 2000; Sian Lazar, *ElAlto, Rebel City: Self and Citizenship in Andean Bolivia*, Durham, NC: Duke University Press, 2010.
- 41 З цього випливає комплексне пояснення, що ґрунтується на Gill, *Teetering on the Rim*, and Lazar, *El Alto, Rebel City*.
- 42 Gill, *Teetering on the Rim*: 69.
- 43 Там само. — С. 74–82.
- 44 Lazar, *El Alto, Rebel City*: 252–4. Теорію змагальних відносин у соціальних рухах розроблено в Chantal Mouffe, *On the Political*, London: Routledge, 2005.
- 45 Lazar, *El Alto, Rebel City*: 178. Курсив мій — Д. Г.
- 46 Hardt and Negri, *Commonwealth*: 110.
- 47 Lazar, *El Alto, Rebel City*: 181, 258.
- 48 Там само. — С. 178.
- 49 Там само. — С. 180.

286 Бунтівні міста

- 50 Там само. — С. 260.
- 51 Там само. — С. 63.
- 52 Там само. — С. 34.
- 53 Murray Bookchin, *Remaking Society: Pathways to a Green Future*, Boston, MA: South End Press, 1990; «Libertarian Municipalism: An Overview,» *Society and Nature* 1 (1992): 1–13; Elinor Ostrom, «Beyond Markets and Status: Polycentric Governance of Complex Economic Systems,» *American Economic Review* 100 (2010): 641–672.
- 54 Hardt and Negri, *Commonwealth*.
- 55 Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

Лондон 2011: Дикий капіталізм вирвався на волю

- 1 Коли автор писав ці рядки (2012), британський уряд очолював лідер Консервативної партії Девід Кемерон.

Осциру Wall Street: день відплати для партії Волл-стріт

- 1 Йдеться про відставку Брауна через скандал і критику його дій з ліквідації наслідків урагану Катріна влітку 2005. — Прим. пер.
- 2 Термін належить Герберту Маркузе, який у статті «Критика чистої толерантності» (1965) обґрунтував тезу, що політика толерантності в країнах розвинутого капіталізму прагне ослабити класову боротьбу і створити ілюзію політичної участі. — Прим. пер.

ПРЕДМЕТНО-ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абу-Дабі 47
- Австралія 112, 171–172, 220;
див. також Мельбурн; Но-
вий Південний Вельс
- Айзекс, Вільям 72
- Ален, Пол 63
- Альтюссер, Луї 19
- Альянс за право на місто (Right
to the City Alliance) 22, 28
- Американська асоціа-
ція банкірів (ABA) 72
- Андеґраунд, Везер 62
- Апельбаум, Біньямін 101
- Аргентина 44, 202, 222; *див.*
також Кордова (Аргентина)
- Афганістан 45, 105, 212
- Афіни 29, 135, 181, 199, 263;
див. також Афінський Ак-
рополь; площа Синтаґма
- Афінський Акрополь 185
- «Балансування на краю»
(праця Леслі Джил) 240
- Балі 175
- Балтимор 46, 48, 64, 73,
108–111, 143, 145, 181, 243
- Бангкок 61, 192, 197–198
- Бангладеш 59, 223
- Бансер, Уґо 242
- Барлінгтон (штат Вермонт) 228
- Барселона 29, 135, 180–
184, 193, 197–199
- Барселонський Музей сучас-
ного мистецтва (Museu d'Art
Contemporani de Barselona) 183
- Бательє, Жан-Франсуа 18
- Бафало (штат Нью-Йорк) 110
- Бафет, Ворен 105, 261, 263, 275
- Бел, Деніел 159
- Берлін 181, 185–187, 193, 198–199
- Більбао 181, 193
- Бісмарк, Отто фон 40
- Блер, Тоні 255
- Блумберг, Майкл 47, 63
- Болівія 156, 202, 235, 237–238,
242–244, 251, 253; *див. також*
Кочабамба; Ель-Альто; Ла-Пас
- Болонья 193, 227
- Бонапарт, Наполеон 39
- Бразилія 21, 51, 73, 193, 203,
229; *див. також* Ріо-де-
Жанейро; Сан-Паулу
- Браун, Майкл 261, 286
- Британія *див.* Велика Британія
- БРІК (група найбільших кра-
їн площею і за населенням)
92, 117; *див. також* Брази-
лія; Китай; Індія; Росія
- Брікстон (округ у Півден-
ному Лондоні) 256

288 Бунтівні міста

- Букчин, Мюрей 147, 153, 212–213, 230–231, 251–252, 277
- Буш-молодший, Джордж 105, 261
- Вебер, Джефрі 236, 238–239, 241, 251, 285
- Велика Британія 45, 48, 51, 73, 75, 90–92, 118, 139, 154, 168, 205, 223, 227–228, 256, 273; мільярде-ри 51; муніципальні ради 227; обгороджування земель 127; пивоварна промисловість 168; *див. також* Ліверпуль; Лондон; Англія; Ноттінгем «Виробництво простору» (праця Анрі Лефевра) 26
- Відень 198, 227
- Вільямсбург (район Нью-Йорка) 143
- «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (праця Карла Маркса) 81
- Волл-стріт 51, 63–64, 84–85, 107, 259–267; *див. також* Рух «Захопи Волл-стріт»
- Вотс (район Лос-Анджелеса) 102
- Всесвітній соціальний форум 21, 192, 203
- Всесвітній фонд дикої природи (WWF) 131
- Всесвітній форум урбаністів (2010) 229
- Галерея Тейт (Лондон) 193
- Гайдегер, Мартін 19
- Гамбург 143, 229
- Ганзейська ліга 254
- Гардін, Гарет 127, 129–130, 138, 145–146, 277
- Гардт, Майкл; «Імперія» 80, 126, 134, 143, 244, 251, 278
- Гарлем 55, 189
- Гауг, Вольфганг 164
- Гітлер, Адольф 186
- Гобс, Томас 138
- Голландія *див.* Нідерланди
- Головна рада у справах праці м. Нью-Йорк 250
- Голстон, Джеймс 21
- Гонконг 46, 179
- «Гра на пониження» (книга Майкла Льюїса) 98–99
- Греція 155, 258, 266; *див. також* Афіни
- Громадянська війна в Іспанії 197
- Гапасін, Фернандо 226, 234–235
- Гауді, Антоні 181
- Генуя 198
- Гері, Френк 181
- Гетцман, Вільям 74, 76–77, 85, 93
- Годар, Жан-Люк 18
- Готліб, Роберт 90
- Грамші, Антоніо 22
- Гребер, Дейвід 213
- Грінспен, Алан 71, 93
- Гуандун 118; *див. також* Дунгуань

- ДАМБО (район у Нью-Йорку) 143
 «Дві або три речі, які я про неї знаю» (фільм Жана-Люка Годара) 18
- Дгараві (район у Мумбаї) 64, 69, 189
- Де Сото, Ернандо 59, 138
- Детройт 48, 102, 106, 110, 146
- Джейкобз, Джейн 12, 43, 54, 63, 250
- Джил, Леслі 239–242
- Джуліані, Рудольф 183
- Діснейленд 164
- Друга світова війна 42, 90, 100, 101, 116, 120
- Дубай 46, 47
- Дунгуань 119
- Екологісти (рух) 17, 20, 24
- Ель-Альто (Болівія) 145, 198–199, 221, 236, 239–250
- «Ель-Альто, бунтівне місто» (праця Шон Лазар) 240–249
- Ельяхар, Джулія 59
- Енгельс, Фрідріх 35, 53–55, 78, 106
- Ескобар, Артуро 237
- ЕТА («Батьківщина та свобода», бойова організація) 175
- Європа Східна 235
- Європейський Союз 70, 170
- Європейський центральний банк 64
- Ельський університет 64
- Загальноамериканський соціальний форум (США) 21
- Загреб 229
- Західний берег [річки Йордан] (Палестина) 200
- «Захопи Волл-стріт» (рух) (Occupy Wall Street movement) 7, 15, 199, 202, 259–267
- «Звіт про світовий розвиток» (щорічник; 2009) 68–71, 77, 100
- Зимель, Георг 35
- Зукін, Шерон 50
- Зуккоті-парк (у Нью-Йорку) 29
- Ізраїль 200
- «Імперія» (праця Майкла Гардта й Антоніо Негрі) 251
- Індія 49, 51, 56–57, 61, 117, 121, 155, 203; *див. також* Мумбаї
- Індонезія 57
- Ірак 45, 105, 199
- Ірландія 73, 90, 97
- Іспанія 45, 47, 73, 90, 93, 197, 258, 266; *див. також* Барселона; Країна Басків; Мадрид
- Італія 17, 132; *див. також* Болонья; Генуя; Мілан; Рим; Турин
- Йоганнесбург 22, 47, 158
- Каїр 29, 59, 135, 198, 199, 263; *див. також* Площа Тахрір

- Каліфорнія 74, 94, 155, 173; *див. також* Лос-Анджелес; Сан-Дієго; Сан-Франциско
- «Капітал» (праця Карла Маркса) 19, 23, 26, 79–83, 85, 94, 140, 208
- Кастельс, Мануель 23
- Квебек (місто) 198
- Кемерон, Девід 255
- Кенері-Ворф (діловий квартал Лондона) 178
- «Керування спільним» (праця Елінор Остром) 128–133
- Китай 24, 26, 45, 46, 49, 61, 91, 92, 95, 112–125, мільярдери у К. 51; споживання в К. 84, 115; виняток з глобальних антивоєнних протестів 199; урбанізація у К. 46–47, 57; житлова криза в США і К. 73; Світовий банк і К. 70; *див. також* Пекін; Чунцін; Гуандун; Шанхай; Шеньчжень
- Кінг, Мартін Лютер 102, 108
- Кірленд-Комонз (парк у м. Фенікс, штат Аризона) 132
- «Класова боротьба у Франції» (праця Карла Маркса) 81
- Клівленд 48, 73, 100, 150
- Клінтон, Білл 92, 105, 106, 110
- Коен, Леонард 61
- Колумбійський університет 64
- Кон, Марґарет 132
- Копенгаген 143
- Кордова (Аргентина) 197
- Королівський інститут британських архітекторів 182
- Кочабамба (Болівія) 150, 198, 235, 236, 238–239, 247
- Країна Басків 175; *див. також* Більбао
- Крістіанія (квартал/«вільне місто» у Копенгагені) 143
- Куритиба (Бразилія) 192
- Лазар, Шон: «Ель-Альто, бунтівне місто» 240–249
- Ла-Пас (Болівія) 199, 221, 236, 240–241, 247
- Ле-Аль (квартал у Парижі) 19, 40
- Лейбористська партія (Велика Британія) 222
- Ленін, Володимир 92, 205
- Лефевр, Анрі 7, 17–30, 33, 57, 66, 231, 235
- Ліверпуль 181, 185; *див. також* Токстет (район Ліверпуля)
- Лівінгстон, Кен 228, 235
- Ліма (Перу) 59
- Лок, Джон 138–141
- Лондон (Англія) 46–47, 58, 69, 84, 168, 178, 180, 193, 198–199, 228, 235, 237, 255–257, 263, 266; *див. також* Рада Великого Лондона; Собор св. Павла
- Лос-Анджелес 22, 47, 111, 199, 201, 221, 223, 229, 250; *див. також* Вотс (район Лос-Анджелеса)

- Льюїс, Майкл, книга «Гра на пониження» 98
- Мадрид 29, 197–199, 263
- Мальтус, Томас 127
- Мангетен (район Нью-Йорка) 51, 69, 168; *див. також* Сохо (район Нью-Йорка); Волл-стріт
- «Маніфест Комуністичної партії» (праця Карла Маркса і Фрідріха Енгельса) 106
- Маркс, Карл 19, 23, 26, 35, 78–88, 94–96, 106, 140–141, 143, 145, 161, 165, 167, 205–206, 208, 215, 220, 229, 254; *див. також* «Капітал»; «Класова боротьба у Франції»; «Маніфест Комуністичної партії»; «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»; «Нарис критики політичної економії»
- Медисон (штат Вісконсин) 29, 198
- Меєр, Річард 182
- Мейдоф, Берні 97
- Мексика 51, 225–226; *див. також* Оахака (штат); сапатисти
- Мельбурн 192, 199
- Мемфорд, Льюїс 231
- Мердок, Руперт 165, 255
- Меса, Карлос 236
- Мехіко 47, 61, 63, 197–198
- Міжнародний валютний фонд (МВФ) 118, 119, 203
- Мілан 180, 193, 198
- Мілвокі 228
- «Міська революція» (праця Лефевра) 24, 30
- Мозес, Роберт 42–43, 54, 58, 63, 250
- Моралес, Ево 236–238
- Москва 47, 228
- Мубарак, Госні 266
- Музей Гугенгайма в Більбао 181, 193
- Мумбаї 22, 46, 47, 55, 69, 158, 189, 267; *див. також* Дгараві (район Мумбаї)
- Нандіграм (штат Західна Бенгалія, Індія) 57
- Наполеон I *див.* Бонапарт, Наполеон
- Наполеон, Луї (Наполеон III) 38–40
- «Нарис критики політичної економії» (праця Карла Маркса) 79–80, 83
- Національне бюро економічних досліджень (NBER) 74, 77, 99
- Національне партнерство у сфері власності на житло (National Partners in Home Ownership) 92
- Негрі, Антоніо; «Імперія» 80, 83, 126, 134, 143, 244, 251
- Нідерланди 73
- Ніксон, Річард 102, 120
- Німеччина 40, 51, 73, 74, 112, 185, 188; *див. також* Берлін; Гамбург
- Ніцше, Фрідріх 19

- Новий Південний Вельс (штат Австралії) 220
- Нортумбрія (регіон Великої Британії) 223
- Нотінгем (Велика Британія) 223, 232
- Нью-Гейвен (штат Коннектикут) 63
- Нью-Йорк (місто) 22, 29, 42, 44, 47, 48, 51, 54, 55, 63, 64, 74, 76–77, 94, 98, 111, 138, 143, 159, 181, 183, 189, 199, 220, 221, 250, 268; антивоєнні протести у Н.-Й. (2003) 199; Блумберг і Н.-Й. 47, 63; будівництво 74, 94; джен-трифікація 56, 143; Зукотті-парк 29; імпортне пиво у Н.-Й. 168; Колумбійський університет і Н.-Й. 64; «комітет добропристойності» у Н.-Й. 183; митці у Н.-Й. 159; Мозес і Н.-Й. 42–43, 54, 63, 250; рух «Захопи Волл-стріт» 199, 202, 259–267; символічний капітал і Н.-Й. 181; Хай-Лайн 138; *див. також* Гарлем; Мангетен
- Нью-Йорк (штат) 150, 153
- Ньюман, Френк 74, 76, 77, 85, 93
- Нью-Мексико (штат США) 225
- Оахака (штат у Мексиці) 199, 246
- Обама, Барак 104
- Олімпійські ігри (1992) 182
- Організація Об'єднаних Націй (ООН) 35
- Осман, Жорж Ежен 39–43, 47, 53, 88, 200, 219
- Остром, Вінсент 149, 151
- Остром, Елінор; «Керування спільним» 128–129, 133, 147–151, 157, 251, 253, 268
- Палестина 200
- Париж 17, 18, 20, 25, 27, 29, 38–40, 42, 43, 47, 54, 61, 88, 181, 197–200, 219, 255
- Паризька комуна 23, 27, 40–41, 43, 61, 192, 197, 205, 2017, 219, 228, 236, 250
- «Паризька комуна» (праця Анрі Лефевра) 23
- Парк, Роберт 33–34, 126
- Паркер, Роберт 172–173
- Пекін 114, 115, *див. також* Площа Тяньаньмень
- Перейра, Ісаак 48, 88
- Перейра, Еміль 48, 88
- Південна Африка 189 *див. також* Йоганнесбург
- Піночет, Августо 266
- Пласа де Каталунья (площа в Барселоні) 135, 198
- Польща 73
- Понці, Чарльз 97–98
- Порту-Алегрі (Бразилія) 21, 192, 193, 229, 235
- Потсдамерплац (площа в Берліні) 187

- «Право на місто» (праця Анрі Лефевра) 18, 20, 23, 24
Прага 192, 197
«Проголошення Комуни» (праця Анрі Лефевра) *див.* «Паризька Комуна» (праця Анрі Лефевра)
Профспілка водіїв автобусів (Лос-Анджелес) 221
Пуерта-дель-Соль (площа в Мадриді) 263

Рада Великого Лондона 228, 237
Радянський Союз 41, 104, 185, 210, 234
Райхстаг 187
Рамалла (місто в Палестині) 200
Рансьєр, Жак 132
Ревуельтас, Росаура 226
Рейган, Рональд 37, 104, 105, 261
Рим 181, 198
Ріо-де-Жанейро; Всесвітній форум урбаністів (2010) 58, 59, 117, 176, 181, 189, 200, 229
Росія 44, 51, 117, 194, 198, 210; *див. також* Москва
Рузвельт, Франклін 99
Рух чаювання (Tea Party) 245

Самаранч, Хуан Антоніо 182, 183
Сан-Дієго 47, 93
Сан-Паулу 22, 46, 117, 158
Санта-Крус (Болівія) 237, 239, 241
Сантьяго 198, 199, 253

Сан-Франциско 103, 180, 193, 250
Санчес де Лосада, Гонсало 236
Сапатисти 207, 212, 213
Сартр, Жан-Поль 20
Світовий банк 68, 70, 72, 77, 94, 100, 122, 138, 203, 229
Сенктон, Ендрю 148
Сеул 47, 55, 56
Сінгапур 179, 184
Синтаґма (площа в Афінах) 135, 198, 199
Ситуаціоністи 20, 23, 28
Сієтл 63, 192, 197, 198, 223
«Сіль землі» (фільм) 225, 232
Слім, Карлос 51, 63
Сміт, Адам 138–139, 166
Сполучене Королівство *див.* Велика Британія
Собор св. Павла (Лондон) 263
Сохо (район Нью-Йорка) 143
Соціалістична робітничка партія (Велика Британія) 205
Сполучені Штати Америки 21, 42–46, 48, 49, 51, 56, 62, 65, 67, 72–75, 84, 90–92, 96–98, 100–106, 112–116, 118, 120, 121, 123, 145, 150, 165, 172, 174, 189, 197, 198, 200–202, 219, 222, 224, 228, 245, 259, 263, 266; будівельники 219; виноробна промисловість 174; Конгрес виключених працівників (Excluded Workers Congress) 222, 230, 250; падіння

- добробуту домогосподарств
224; повстання 60-х років у США
197–198, 200; рефінансування
іпотек 45, 98; робітничий рух
222; Рух за громадянські права
33; рух за права іммігрантів
201–202; рух «Захопи Волл-
стріт» 199, 202, 259–267; туризм
у США 164, 189; фінансова криза
70–77; функціонери-соціалісти
228; *див. також* Волл-стріт
- Стігліц, Джозеф 93
- Стокман, Девід 104–105
- Суецький канал 39
- Табілк (винний регіон в Ав-
стралії) 171, 172
- Тайбей 47
- Таїланд 72, 77; *див. також* Бангкок
- Тафта-Гартлі Акт 225
- Тахрір (площа в Каїрі) 135,
199, 263, 266
- Теб, Вільям 44
- Тетчер, Маргарет 37, 58,
205, 228, 237, 256
- Тібу, Чарлз 149
- Токіо 158
- Токстет (район у Ліверпулі) 256
- Томас, Брінлі 89, 91, 92
- Томпсон Е. П. 222
- Торонто 230
- «Трагедія спільного» (праця
Ґарета Гардіна) 127
- Тронті, Маріо 83
- Турин 198, 222
- Тяньаньмень (площа в Пекіні) 199
- Університет Джонса Гопкінса 64
- Управління громадських
робіт (WPA) 104
- Урядова програма порятунку
проблемних активів (TARP) 113
- Фалуджа (Ірак) 200
- Федеральна корпорація з іпо-
течного кредитування
(Federal Home Loan Mortgage
Corporation) *див.* Freddie Mac
- Федеральна національна іпотечна
асоціація *див.* Fannie Mae
- Федеральне агентство з надзви-
чайних ситуацій (FEMA) 261
- Федеральний резервний фонд 49
- Фенікс (штат Аризона) 132
- Флетчер, Білл 226, 235
- Флінт (штат Мічиган) 222
- Флорида 73, 76, 93, 94, 107, 113
- Фостер, Норман 182, 187
- Франція 25, 39, 48, 73, 74, 81, 221
- Французька комуніс-
тична партія 227
- Фуко, Мішель 19, 28
- Фур'є, Шарль 19
- Хай-Лайн (парк у Нью-Йорку) 138
- ХАМАС 200

295 Предметно-іменний покажчик

- Хезболла 200
- Хіторф, Жак-Ігнас 39
- Холодна війна 41, 210
- Чейні, Дік 105
- Чендлер, Альфред 166
- Чикаго 61, 76, 109, 111,
197, 198, 201, 250
- Чилі 47, 112, 154, 221, 253, 266;
див. також Сантьяго
- Чорний список Голівуду 225
- Чунцін 26, 122, 229
- Шанхай 55, 113, 114, 120,
121, 158, 197, 221
- Шанхай-Експо 120
- «Шато Табілк» *див.* Табілк (винний регіон в Австралії)
- Швеція 72, 73, 141
- Шеньчжень 45, 123, 266
- Шилер, Роберт 67, 73
- Шинкель, Карл Фрідріх 186, 187
- Шпеєр, Альберт 187
- Юнус, Мохаммад 59–60
- Янг, Айрис 252
- Японія 72, 73, 114–115;
див. також Токіо
- Bechtel (американська корпорація) 236, 245
- Countrywide (американська фінансова компанія) 95, 107
- Fannie Mae (американська фінансово-іпотечна корпорація) 84, 88, 92–93, 97, 100, 102, 273
- Freddie Mac (найбільше американське іпотечне агентство) 84, 92, 102, 273
- Goldman Sachs (американська інвестиційна компанія) 46
- Libération (французька газета) 20
- Suez S. A. (компанія) 236, 245
- UNITE HERE (робітничка організація) 223
- Wine Advocate (періодичне видання) 172

«Бунтівні міста» відомого англо-американського економічного географа та антрополога Девіда Гарві — це корпус концептів та ідей, що назавжди змінили урбаністику. Ключовим поняттям книжки стало «право на місто», яке акумулює весь комплекс людських прав.

Місто є соціальним та фізичним простором, де переплітаються конфлікти за економічні та символічні блага — виборюється гідна праця чи гендерна рівність. Місто — це парадоксальний простір утопічних експериментів містян та прагматичного планування девелоперів, тут вкорінюється нерівність і виробляється культура спротиву.

Коли ж міста бунтують? Глобальна фінансова криза 2008 року стала поштовхом для самоорганізованих протестних рухів, які, на думку Гарві, по-новому вимагають права на місто та надихають об'єднуватися заради соціально-економічних змін.

ISBN 978-617-502-142-2

9 786175 021422 >